

42.143

Кара 59/19

БЛИМГЪОТЛАНЫ КОЧАР ХАДЖИ

Б.693

80

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАРНЫ

ДАРМАН ХАНСЛАРЫ,

АЛАНЫ ХАЙЫРЛАНДЫРЫУ

БЛИМГЪОТЛАНЫ КОЧАР ХАДЖИ

КОНТРОЛЬНАЯ ЭКЗЕМПЛЯР

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАРНЫ
ДАРМАН ХАНСЛАРЫ,
АЛАНЫ ХАЙЫРЛАНДЫРЫУ

Черкесск шахар, 2005 джыл

42.143

Б 693

ПИ № 77-17936

РЕЦЕНЗИЯ БЕРГЕНЛЕ:

В. А. ЧЕЛОМБИТЬКО -

Пятигорскеде фармацевтика академияны фармакогнозия кафедрасыны тамадасы, фармацевтика илмуланы доктору, профессор.

А. С. ДУДАЛАНЫ -

Кисловодскеде экономика - право институтну ректору, экономика илмуланы доктору, профессор, экологияны академиги.

М. С. ШКВАРЮК -

Медицина илмуланы доктору, профессор.

Х. У. БОРЛАКЪЛАНЫ -

Къарачай-черкес кърал университетни биология бла химия кафедрасыны тамадасы, биология илмуланы кандидаты, доцент.

АЛ СЕЗ

“Ашагъан хантынг дарман
болсун, къабыл этген дарманынг
хант болсун”, - Гиппократ.

Ханс бла багъылмазлыкъ ауруу
болмагъанча, къурамында
дарманлыгъы болмагъан ханс да джокъду.

Бютеу да Кавказда джашагъан миллетлени не акъылман
алимлери да дарман хансланы санын къаллай бир болгъанын
тюзетиб, толусу бла айтырла деб ийнаналмайма.

Бютеу да дунияны алимлери ауукъла бла, ёмюрле бла кюре-
шиб, илму-тинтиу ишлерин тохтатмайын бардырсала да, дар-
ман хансланы тюз санын айталмагъандыла, химия къурамла-
рын толусу бла ХХІ ёмюрге дери да билалмагъандыла. Бусагъат-
да илму-тинтиу ишле не мийик дараджагъа джетген эселеле да
дарман хансланы химия къурамы тамам ачыкъланмагъанды.

Дун-дунияда Кавказдан таза джер болмаз, хауасыны, дже-
рини, сууну, хансыны, кёкенини, терегини, табигъатыны бю-
теу кёрюнюшю хар инсангъа да кюч-къуат, саулукъ береди.

Хауаны тазалыгъы Къарачайда
Кёллендиред дун-дуния джамагъатны.
Зем-зем суула, дарман хансла
Тюрлендирмей тутадыла табигъатны.

Шимал Кавказны ненча республикасы бар эсе да, бирисин-
де да бачхалада, сабанлада, тау этекледе, ёзен суу джагъалада,
къырлада да кийик ёсген дарман ханс ёсюмлюкlege илму-из-

леу эмда тинтиу иш тыйыншлы бардырылмайды, бардырылгъан да этилмегенди.

Бюгюнлюкде алимле, акъылманла джетишимли болгъан тарихны бу кёзююнде дарман ханслагъа эс бёлюнюрге керек тюлюмю. Къуру къарачайлыла къаллай бир тюрю-тюрю табигъат илмуланы академиклери, дохтурлары бардыла, кандидатлары бардыла.

Уллу Аллахха сансыз-санаусуз шукурла болсун, миллетибизни алимлери кёбден кёб болуб барадыла, чыгъарла бизден да Абу-Али Синача, Гипократча алимле. Ата-бабаларыбыз дарман хансланы миллионла бла джылланы бизни шам джерлерибизде не тюрю да аурууланы багъаргъа хайырландыргъандыла. Мухаммат файхамбарны Алейхис Салам осияты барды: - «Ауруу уллу Аллахданды, аурууну берген уллу Аллах дарманын да береди, алай а дарманын инсан кеси излеб табсын», - дегенди. Ол ауругъан инсан излеб табаргъа керек болгъан дарман-дары, дарман хансла болурламы деб кёлюме келеди.

Шимал Кавказда ненча тюрю миллет бар эсе да, аланы ана тиллеринде дарман хансланы юсюнден тыйыншлы китаб джазылмагъанды.

Бу “Къарачай малкъар халкъны дарман ханслары” деген китаб къарачай тилде биринчи китаб болуб чыгъады.

Акъылман, сынчы окъуучуланы къолларындагъы бу китабда дарман ёсюмлюклени атлары къарачайча, хар хансны магъанасы да къарачайча джазылгъанды. Кёб адам дарман ёсюмлени атларын толу билмегенлери себебли, бютеу да дарман хансланы атлары къуру къарачайча джазылыб къалмайын, орусча да, латынча да берилгенди. Дарман ханс ёсюмлюклени джыйыллыкъ кёзюулерин китабны ахырында оруламада табарыкъсыз. Бу китабда окъуб, бир джюз бла тохсан беш дарман хансдан танг кесек хапарлы боллукъсуз. Бу китабны джазгъан Блимгьотланы Хызырны уланы Гочар хаджиге. Къазахстанда къазақъча орта билим алгъанма, Узбекистанда узбекча уллу окъуу билим алгъанма, табиб болгъанма, оруслаула бла орус тилде ишлейме. Ана тилимде къарачайча окъумагъанма, къарачай-малкъар халкъны дарман ханслары деген китабны уа къарачай тилде джазгъанма. Мени джазгъаным халатсыз болмаз, къарачай тилде дарман хансланы юсюнден джазгъан бек къыйын болгъанын иги билесиз. Не джашырыу, уллу окъуу-билимлери болгъан эрки-

шилеле да, тиширыулада да мен къарачайча иги окъуалмайма дегенле тубейдиле. Ана тилин билирге, окъуй-джаза билирге керти керек болгъанын а биледиле.

Мен дарман ханслагъа джол ачдым, ыз салдым. Бек уллу бюсюреу этерикме бу китабда джетишмегенин айтыб, джангылычларым бар эсе тюзетиб, кесини джашауунда билген билими бла джангы юлюш къошуб, мени джашагъан юйюме билдирген-леге.

г. Кисловодск, переулук Крестьянский, дом № 30.

Бу китаб хар юйге саулукъ бла кирликди да, ол юйде саулукъну сакъларыкъды. Бу китаб бла иги танышыб, окъуб, библиб, айтханын этген инсанла, ата-бабаларыбызны саулукъларыны дараджасына джетерикдиле, бетлеринде ариу нюрлери сакъланлыкъды, кючю-къууаты бла къартлыкъгъа джашарыкъдыла. Бу китабны джазылгъанына юлюш къошхан дин къарнашларыма, эгечлериме учсуз-къыйырсыз разылыгъымы билдире-ме. Артыкъсыз да аууз чыгъармаланы белгили устазы, ана тилибизни ара багъанасы КЧКЪУ ни сыйлы доктору Алийланы Чорнаны джашы Солтаннга, экономика илмуланы доктору Дудаланы Сапарны джашы Азнаургъа, алим Борлакъланы Унухну джашы Халитге, белгили джазыучу, драматургубуз Аппаланы Добайны джашы Билялгъа, Блимгъотланы Гочарны къызы Маулутханнга.

Автор

ДАРМАН ХАНСЛАНЫ ХАЙЫРЛАНДЫРЫУНУ ТАРИХИ

Дарман хансланы юслеринден бизни эрадан алты минг джылыны алгъа джазылыб башлагъанды. Ол Иракны джеринде Шумерле къраллыкъ этген замандан белгилиди. Алимле бегитгенден, ары дери да дарман хансланы хайырландыргъандыла. Алай а джазма болмагъаны себебли, къуру шумер тилде болмаса, башха тилледе джазылыб джукъ табылмагъанды.

Ал ёмюрледе адамла дарман хансланы иги ангыламай, ауругъан джаныуарла хансны айырыб ашагъанча, алай узалгъандыла. Миллионла бла джылланы узагъына аланы айырыб, сынаб, къаллай ауруулагъа джарагъанларын ачыкъларгъа тырмашыб бююннге джетгенди адам улу. Бююнлюкде да кёб ханс иги тинтилиб, билиниб, ажымсыз сыналыб бошалмагъанды.

Сез ючюн, шумерлени заманларында дарман хансланы саптагъайларын, тамырларын кебдириб, уууб, къууутча этиб, неда джангы хансындан шай этиб, суугъа, чагъыргъа, сырагъа кёшуб ичгендиле. Бизни эраны аллы ёмюрлеринде Вавилонда чуутлула шумерледен юлгю алыб, дарман хансланы аслам хайырландыра тебрегендиле. Кёбюсюне мынгыланны, татлы тамырны-мияны, къутуртуучу хансны, тонгуз чыгъананы-тиш отну. Аланы кеслеринде джаратхан бла къалмайын, тыш къраллагъа да джюрютгендиле. Ол заманда огъуна хансланы кебдирген кёзюуде кюн таякъла аланы дарманлыкъ дараджаларын аз этгенин билгендиле. Аны ючюн кече джыйгъандыла, салкъында кебдиргендиле. Бу хансланы сакъларыкъ мекамларыны эшиклерин, терезелерин, кюн тиймезча шималгъа айландарылыб ишлегендиле.

Ассирийчиле Вавилонну хорлагъандан сора, дарман хансланы аладан кълалгъан билимни, сынамы джоругъу бла джарат-

хандыла. Бизни эрагъа дери 660 джыл патчахлары Ашурбани-
налны кезююнде, ассирийчилени дарман ханс бачхалары бол-
гъандыла. Ол заманлада дарман хансланы къалай къабыл этил-
генлери бюгюн шиякылада табылгъанды. Мындан 4600 джыл-
ны алгъа Мисирде дарман хансланы джетел этгеннге, ичи ётген-
нге, ичи къатханнга, хыпшырыкъ аталмагъаннга бергендиле.

Урумлула уа башха къралладан да келтиргендиле дарман
хансланы.

Алай а хансланы кёбюсюне кеслеринде, артыкъсыз да Гип-
пократны (Джангы эрагъа дери 460-377 джылла) заманында хай-
ырландыргъандыла. Ол а кеси 236 хансны къалай, къаллай ау-
руулагъа хайырланыргъа боллугъун илму тамалда джазгъанды.
Урумлу Диоскорида 600 дарман хансны юсюнден джазгъанды.
Ол кеси да дарман ханс ёсюмлюклени атасына саналгъанды.
Таджикли алим, табиб Абу Али ибн Сино 1400 хансны билген-
ди. "Табиблик илму джорукъ" деген китабында 900 дарман ханс-
ны къалай, къаллай ауруулагъа хайырланыргъа боллугъун
джазгъанды. Алай айтыу барды: "Авиценна хансла бла сёлеш-
генди" деб. Римге урумлуладан дарман хансланы келтирген да,
джазгъан да Плиния деген алим болгъанды. Ол аладан бир минг-
ни эсебге алгъанды. Алим Галенда 300 хансны юсюнден джаз-
гъанды. Дарман хансны сууда къайнатыб, не чагъыргъа атыб,
аны химия къурамын чыгъаргъаннга бусагъатда да Галенни
дарманы дейдиле. Бек эртделеден бери да Индияда 800 дарман
ханс белгилиди. Ала барысы да Индияны кесини табигъатында
ёсгенледиле. Кёбюсюнден бюгюн да дарманла этиледиле. Бу кърал
хансладан этилген дарманлары бла бютеу дуниягъа белгилиди.
Индияда жангы ёмюрге дери чыкъгъан "Джашау юсюнден би-
лим" деген китабда джазылгъан дарман хансланы бюгюнлюкде
да толу билиб бошайалмагъандыла.

Биринчи Къытайгъа, Япониягъа, Монголиягъа да дарман
хансланы Индияны алимлери джайгъандыла. Къытайгъа Ин-
диядан дарман хансла джайылгъанлы 5000 джылдан артыкъ
болады. Ол заманны ичине къытай алимле 900 хансны тинтиб,
табыб джазгъандыла. Ол бизни эрадан къытай тилде 2500 джыл-
ны алгъа чыкъгъанды, башхача айтсакъ, 4500 джылны мындан
алгъа.

XVI ёмюрге 27 джылны ичинде къытайлы алим Ли-ши-
женъ эки мингнге джууукъ хансны юсюнден джазгъанды.

Ли-ши-чжень китабында биринчи болуб, хансланы къачан эм къалай джыйыллыкъларын, дарман къалай этиллигин, къайсы ауруулагъа къалай хайырландырыргъа кереклисин билдиреди. Араблы Аль Бируни 600 джюз хансны юсюнден “Китаб-ас-сайдано” деген китабын да XI ёмюрге джазгъанды.

IX-X ёмюрледе Эресейде христиан дин къабыл этилген кёзюуде миллет тыш къралладан тюрлю-тюрлю затла бла бирге дарман хансланы юслеринден да хапарлы болуб башлайды. Аланы хайырландырыуда уа урумлула эресейлилеге айтханларын этдириб тургъандыла. Артыкъсыз да джахил багъыучулары, хыйнычулары, билгичлени кеслерине бургъандыла.

Эресейде дарман хансла бла ауругъанланы биринчи багъыб тебрегенле клиса къуллукъчула болгъандыла. Оналтынчы ёмюрге, Иван Грозный патчахлыкъ этген кёзююнде, дарман этген биринчи дарманхана ачылгъанды. Ол патчахны тегерегиндеги адамланы дарман дары кереклилерин баджарыб тургъанды. 1654 джыл Москвада уллу мектеб ачылгъанды. Анда оруслуладан табиблени, дарманхана ишчилени хазырлагъандыла. XVII-XVIII ёмюрледе дарман хансланы юслеринден Эресейде 500 къол джазма болгъанды.

Петр I - чини заманында бачха тахталада дарман хансла да ёсдюрюлгендиле.

XVII ёмюрню аягындан XVIII ёмюрге дери эресейчи алимле да кёб дарман хансланы ачыкълагъандыла. Сёз ючюн, академик И. Георги 3200 хансны юсюнден джазгъанды. Аллай уллу ишни бир къралда да бир адам да тындырмагъанды.

XIX ёмюрню ахырында илму тамалда, биринчилени тизгининде Г.А. Захарин, Ф.И. Иноземцев, С.П. Боткин дагъыда башхала дарман хансланы ауругъанланы багъыуда хайырландырыб тебрегендиле.

Аланы арасында эм алгъа хансланы джамагъатха баям этиб, табиблеге эс табдыргъан Ф.И. Иноземцев болгъанды.

Биринчи бютеу дуня къазауат адамлагъа мардасыз зарауатлыкъ джетдирген кёзюуде, аланы багъаргъа дарманла къуруб къаладыла. Тыш къралладан дарманла келмейдиле. Патчахны буйругъу бла кийик ёсген дарман хансланы джыядыла, тахталада, сабанлада ёсдюрюлюб да хайырландырадыла. 1917 джыл Эресейде джамагъат джашау тюрленнгенден сора, бу затлагъа

уллу эс бѣлюнюб тебрейди. Кърал дараджада кѣб бегимле да алынадыла. Аланы бири В.И. Ленин къол салыб, 1921 джыл чыкыгъан “Кийик ёсген дарман хансланы джыйыу эм ёсдюрюу” болады, 1925 джыл бютеу Эресейни алимлерини да аны бла байламлы джыйылыулары бардырылады, Биринчи илму-тинтиу институт 1931 джыл ачылады, дарман эм ариу ийисли хансланы юсюнден. Дагыда академик Н.И. Вавиловну башчылыгы бла бютеу Эресейни ёсюмлюк-ёсдюрюу институту къуралады. 1931 джыл ол биринчи ачылгъан институтха бютеу Эресейни дарман хансларыны илму-тинтиу институту деб, 1966 джыл джангы ат аталады. Анда кѣб тюрлю илму-тинтиу ишлени бардырадыла. Ботаникле, химикле, фармакологла, биологла, табибле да къошулуб ишлейдиле. Бизде, Шимал Къвказда, дарман ханлагъа тыйыншлы магъана берилмегенди дерчады. Къарачай-Черкес республиканы дарман хансларын ачыкълаугъа эм уллу къыйыны кирген Г.Н. Кадоевды. Ол “Къарачай-черкес областны дарман ханслары” деген китабны дунягъа белгили алим А.Ф. Гаммерманни башчылыгы бла джазгъанды. Къарачайда да XIX-XX чы ёмюрледе, уллу хансчыла болуб, Алийланы Гюргокъа бла Алийланы Къасай чыкыгъандыла.

Ала кеслерини Аллах берген пахмулары бла, 250-ден артыкъ хансны дарманнга джаратхандыла, кѣб тюрлю аурууну бакыгъандыла. Аланы кючлери бла кѣб саусуз саулуугъун табханды, кѣб джан ёлетден къалгъанды, джашаугъа къайтханды.

Ауруу адамла бла бирге джаратылгъанды дунягъа, айырлмайын биргесине да келеди. Ол сеbebден хар инсан маразына дарман излегенин къурутмагъанды. Табигъатда ёсюмледен магъана болгъанын сезиб, аланы иги тинтиб, джарагъанын айырыб алыб, ёмюрле бла ёлчемин белгилеб, бир ёлчем бла, бир марда бла хайырланыб, кѣбюсюне инджиююне сеbeb табыб турады. Акъылман чуутлула айтадыла: “Адамны басхан, джюрюген джери бютеу да хазнады, алай ол хазнаны эскериб, табыб, джерден кѣлтюрюб ала билирге керекди”.

Бизни табигъатыбыз сейирди, тамашады, байды. Артыксыз да дарманнга джарарыкъ ёсюмле чексиздиле, дерчады. Алай а багъалата билмейбиз. Саулукъ сакълауда сеbeb боллукъ дарман хансланы бачхалада, сабанлада, талалада, майданлада джыйыб, кебдириб, ырджылада кюйдюрюб къоябыз. Не да малгъа азыкъ этебиз. Сыртлада басыб, теблеб айланган болмаса, джер-

ден кѣлтюрюб алмайбыз. Хайырландырыргъа тырмашмайбыз. Табигъатыбызны дарман хансларыны къаллай бир адамгъа сау-лукъ берлигине, саулугъуна саулукъ къошарына эс бѣлмейбиз. Джер хазнабыз къуу болуб, не къюйюб, не чириб къалады, миллиардла бла Аллах берген рысхыбыз хар джыл сайын зыраф болады. Бююнлюкде дарман хансланы илму джаны бла тин-тиб, химия болумун иги билиб, джамагъатха ангылатыб, мил-летни керти болумгъа толу ийнандырыр дараджагъа джетме-генбиз.

Джыйырманчы ёмюрню 30 - чу джылларына дери бизни джуртубузда ёпке ауруу (чахотка) бек аз адамда болгъанды, шам Тебердибиз ол джаны бла бютеу Эресейге джарагъанды. Бююн-люкде тюрлю-тюрлю аурууланы кѣб болгъанлары бла байламлы химия тамалда этилген дарманла да кѣбдюле, не келсин, дар-маннга ёч аналаны сабийлери къалгъанлача айнымайдыла, ала ёсгенден сора да бош бойунла болгъанлары, ишлерге, окъургъа хазна тырмашмагъанлары белгиледи. Халилери да башха тюр-лю болады. Уулу дарманлагъа да эркин узаладыла.

Инсаннга эм багъалы саулукъду. Биз кѣбюсюне, аны багъа-латыр орнуна учуз, сансыз этебиз. Энци джашаууна, саулугъу-на эс бѣлген аз адам барды. Бир кесек ишлеб, кѣбюрек солуйум, деген джокъду. Кѣбюбюз солургъа заман табмайбыз. Аны ты-шында да эркишиле эртденден ингирге дери бир-эки тоб тютюнню бокъсуратабыз, дагъыда чурумла чыгъарыб, аракъты-гъа да эркин узалгъанла асламдыла. Аллаи адамны не сау-лугъу боллукъду, бююн сезмегенликге, ала артда таякъ болуб тиерикдиле. Биз алгъыннгы заманны адамларына бек сукъла-набыз. Аланы къарыулары, къючлери, чырайлары, батырлыкъ-лары, огъурлулукълары, акъыллары эндигиледен узакъ онглу болгъанды, дейдиле къартла. Китаблада да окъуйбуз ол затла-ны юслеринден. Кѣбле оюм этгенден, ала химия тамалда чыкъ-гъан дарманла бла хайырланмагъандыла. Дарман хансла бла, дарман ёсюмле бла багъылгъандыла. “Ашагъан хантынг дарман болсун, къабыл этген дарманынг хант болсун” деб бош айтыл-магъанды.

ДАРМАН ХАНСЛАНЫ КЪАЛАЙ ДЖЫЯРГЪА КЕРЕҚДИ?

Дарман хансладыла деб джыйыб башлагъынчы, аланы кёб тюрлю ёсюмледен айырыб ажымсыз таныргъа, билирге дурусду. Табигъатда уулу хансла болгъанларын да унутмазгъа керекди. Билмеген хансыгъызны юзмегиз, тиймегиз, билгенледен соругъуз. Къаллай джерледе ёсгенлерине эс бёлюгюз. Не зат болгъанын толугъа ангыламай хайырландыргъан адам, саулулгъуна заран салыргъа да боллукъду. Бир-бир хансла тыш кёрюнюшлери бла бир-бирлерине бек ушайдыла. Аланы белгили хансылар да къыйналыб айырадыла бир-бирлеринден.

Дарман хансланы джылны не заманында, къайсы айда, кюнню не кёзююнде джыяргъа боллугъун билирге керекди. Бу китабны ахырында берилгенди аланы джыйыллыкъ заманларыны орузламасы. Ёсюмлени къалайларыны дарманлыкълары болгъанын да билирге керекди. Барыны да бирча тамыры да, саптагъайы да, бутагъы да, чапрагъы да, гоккасы да джараб бармайды. Къайсыны да ол джарарыкъ бёлюмю джыйылады. Былайда айтыргъа тыйыншлыды: дарман ёсюмлени къайсы бёлюмюн къайсы кёзюуде джыярыгъызын ажымсыз билигиз. Эресейде 21000 хансдан 2500 хансны дарманнга джюрютедиле.

Алай болса да бюгюнлюкде илму тамалда багъыуда 250 хансдан асламы хайырландырылады. Алгын джыл сайын эки джюзден артыкъ кийик ёсген эмда бачхалада, сабанлада битдилген тюрлю-тюрлю хансланы джыйыб, фармакология аралыкълагъа ашыра эдиле. Уллу къралны къалайында да этиле эди ол иш. 1991 джыл СССР чачылгъанлы, ол да къалгъанды. Бу затны юсюнде Эресейде болум да къарыусузду.

Дарман ёсюмлени ариу, къургъакъ кюн, джангур, булут, тубан болмагъан кёзюуде кюн ортадан ингирге айланыб джыйылгъанлары дурусду. Эртденбла джыяргъа излегенле чыкъ

тамчыла толу кебгенден сора башласынла. Ал ёмюрледе къур-гъакъ, къарангы кечеледе да джыйгъандыла. Ёсюмлени къайсы бёлумлерини дарманлыкълары иги болгъанына магъана бере, къуру ол бёлумлерин джыйыгъыз.

Нарат терекни, акъ къайынны, дугъумну чирчиклери март-апрель айлада джыйыладыла. Дженгил кебдирилиб кълалмаса-ла, чирчикле джылы джерде чагъыб башлайдыла. Уллу чирчикле (нарат чирчикле) бычакъ бла кесилиб алынадыла, ууакъ-ла бутакъчыкъла бла бирге алыныб, кебдирилгенден сора тьюлюб, ууулуб, алай джарашдырыладыла. Сёз ючюн, акъ къайын чирчикле акъ къайын чакъгъынчын джыйылады. Ёсюмню кълабугъу джаш тёнгек бла джаш бутакъладан алынады. Аладан эм игиси бир-эки джыллыкъ тенгекле бла бутакъладыла. Кълабукъ кесиллик терекле бла кесиллик кёкенледен алынады. Аны алгъынчы, юсюнде кирин неда гуммосу заты болса, ариуларгъа керекди. Терекни не кёкенни тенгегини, бутагъыны кълабугъун аралары отуз сантиметр болуб, тегерек тогъай эки джеринден кесерге тыйыншлыды. Аланы орталарын дагъыда узунуна эки джеринден кесиб, кълабукъну кълобарыб алыгъыз. Ол кеси да ич кълабукъсуз болсун. Аны апрель-май айлада джыйыгъыз.

Гоккалары бла гокка джоппулары кёбюсюне ханс чакъгъанлай джыйыладыла. Ала кълысха бутакълары бла юзюб, не кесиб алынадыла. Джыйылгъан гоккала дженгил кебдирилмеселе, джукъа назик болгъанлары ючюн, мукут, морт болуб къларалыб кълаладыла. Алай болмаз ючюн, 50-60 градус иссилиги болгъан ыхтауда кебдирилиб джыйылады.

Ханс бла чапыракъланы дарман ханс чичек этген кёзююнде неда чакъгъанлай джыяргъа керекди. Чапыракълны бутакълсыз джыйыгъыз. Хансла бары да бир заманда чакъмагъанлары себбли, джыйылгъанлары да чакъгъан кёзюулерине кёреди. Бир-бир хансла май айдан чагъыб башлайдыла, бирлери уа кюз айлада чагъадыла.

Джемиши бла урлугъун дарман ханс толу бишгенлей, озурмайын, чиритиб кълыймайын, джыяргъа керекди. Джемиши къл болуб юзюлюб джыйылады, джетмиш-токълсан градус иссилиги болгъан ыхтауда неда духауайда кебдириледи. Урлугъу хауада кебдириледи. Баш тамырын, туб тамырын, туб соханын кюз айлада неда джаз башында ёсюмлюлкле ёсюб баш-

лагъынчы джаз айлада джыяргъа керекди. Баш тамыр, тюб тамыр, тюб сохан дженгил топуракъдан тазаланыргъа тыйыншлыдыла. Баргъан сууда джууб, бек базыкъларын жарыб, къысха кесиб, ыхтауда неда духауайда элли-алтмыш градус ис-силике кебдириб джыргъа керекди.

Эсигизде болсун, дженгил кебдирилмеселе, ханс 3-4 сагъатдан, чапракъла бла гоккала 1-2 сагъатдан джылыныб, мукут, морт болуб башлайдыла. Ол себебден былай джыйылгъанлай дженгил кири тазалаб, саргъалгъан чапракъланы, бутакъланы ариулаб, дженгил огъунакъ кебдириб башламасагъыз, къурамында болгъан дарманлыгъындан джукъ къаллыкъ тюлдю.

КЪАЛАЙ КЕБДИРИГЕ КЕРЕКДИ

Кебдирген кёзюуде джыйгъаныгъызны 40-80 проценти тылпыу болуб чыгъыб кетеди да, алтмыш-джыйырма проценти къалады. Кюнде кебдириге чыртда боллукъ тюлдю. Кюн таякъла хансны къурамында болгъан дарманлыгъын аз этедиле. Ишни башларны аллы бла тазалаб, къошулгъан башха хансланы къоратыб, кекенни, хансны юсюнде къуу болгъан бутагъын, чапырагъын алыб, базыкъ тамырланы кесиб, джонуб, дженгил кеберча этилирге керекди. Хар бир хансны кесин кебдириге керекди, бирини тылпыуу бирине сингерге джарамайды. Хазырлаб бошагъандан сора, таза къумач машокда, таза къагъыт хурджуна, къагъыт машокда, неда агъач къабукъдан, агъач чыбыкъдан эшилген четенлени ичлерине ариу акъ къагъыт тешиб, алай болмаса да, таза къумач джайыб, алада неда мияла сауутлада асыраргъа керекди. Хар бир дарман хансны энчи сакъланнганы дурусду. Дарман хансны атын, къачан джыйылгъанын, къалайда джыйылгъанын асырагъан сауутугъузгъа джаргъа керекди. Ёсюмню тюб тамырын, баш тамырын, къабугъун эки-юч джылны, чапрагъын, гоккаларын эки джылны сакъларгъа боллукъду. Ала тургъан джер къургъакъ, иги хауа джюрюген, таза межам болургъа керекди. Кёб арбазда керебиз, бауда, джатмада, къашпакъда кисей быстыр бла тагъылыб, юслерин да букъу басыб тургъан дарман хансланы. Алай асыралгъан хансладан саулугъугъузгъа заран болмаса, хайыр боллукъ тюлдю.

АШХЫНЫНЫ КЪАБУКЪ ХЫРЫУУНДА СУУУГЪУ БОЛГЪАН

1. Айры хансны баш тамырындан, алтын чач хансны хансындан, апсуанны къабугъундан, домалай хансны чапракъларындан, тюлкюкъуйрукъ хансны хансындан, татыусуз хансны хансындан, бирча алыб, бир-билери бла иги къатышдырыб, андан уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр суугъа атыб, 30 такъыйкъаны къайнатыб, 50 миллилитрден ашарны аллы бла кюнюне юч кере ичигиз.

2. Тюлкюкъуйрукъ хансдан 20, сары кърмачбаш хансдан 20, акъбаш (бабулач) хансны гоккасындан 20 грамм, ингил хансдан 10 грамм, гинни урлугъундан 5 грамм, дугъуманы чапракъларындан 10 грамм алыб, бир-бирлери бла къатышдырыб, ол къатышмадан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнай тургъан сууну къуйуб, 30 такъыйкъаны, тутуб, сюзюб, 50 миллилитрден кюнюне 4-5 кере ичигиз.

АШХЫНЫНЫ КЪАБУКЪ ХЫРЫУУНУ СУУУГЪУ БОЛГЪАН, АШХЫНЫНЫ МЫСТЫСЫ КЕБ БОЛГЪАН

1. Тюлкюкъуйрукъну хансындан гитче шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, 5 такъыйкъаны къайнатыб, сюзюб, 100 миллилитрден кюнюне 3 кере бир айны ичигиз.

2. Сары кърмачбаш хансдан бир уллу шай къашыкъ бла бирни 500 миллилитр къайнай тургъан суугъа къуйуб, 12 сагъатны шайча этиб тутуб, 100 миллилитрден кюнюне 4 кере ашагъандан сора бир сагъатдан ичиб туругъуз.

3. Къобуста суудан 100 миллилитрни 2-3 кере ашарны аллы бла джылылай ичиб туругъуз.

4. Къая чайырдан бир граммны бир литр къайнагъан сютде эритиб, 200 миллилитрден ашарны аллы бла кюнюне 3 кере ичигиз 10 кюнню. Андан сора 5 кюнню солуб, дагъыда он кюнню ичигиз.

АШХЫНЫНЫ КЪАБУКЪ ХЫРЫУУНДА СУУУГЪУ БОЛГЪАН, АШХЫНЫНДА МЫСТЫСЫ АЗ БОЛГЪАН

1. Джюзджыллыкъны сууундан эки гитче шай къашыкъны кюнюне 3 кере ашарны аллы бла бир айны ичигиз.

2. Гургумну джемишинден уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр къайнай тургъан суугъа атыб, 10 такъыйкъаны къайнатыб, сууутуб, сюзюб, 50 миллилитрден кюнюне 4 кере къабыл этигиз. Ичигиз ётерге да боллукъду.

3. Дугъуманы чапырагъындан 20, тюлкюкъуйрукъну гоккасындан 15, джол хансны хансындан 15, акъбаш хансны (бабулач) гоккасындан 10, гинни урлугъундан 10, бюрче хансны урлугъундан 10, киштик хансны тамырындан 10, хумеллекни гагарагъындан 5 граммдан алыб, бир-бирлери бла иги къатышдырыб, ол къатышмадан 4 уллу шай къашыкъны къайнай тургъан бир литр суугъа къуйуб, духауайгъа салыб, 10 сагъатны тутуб, сюзюб, сюзюлмеден эртденбла ач къаранылай 200 миллилитрни ичиб, андан сора хар эки сагъатдан 200 миллилитрден ичиб бошагъыз.

4. Мия тамырдан 30, адай гютдюню тамырындан 30, ингил хансны хансындан 15, дыгъыленни чапырагъындан 15, мурсаны чапырагъындан 20 граммны бир-бирлери бла иги къатышдырыб, андан уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр къайнай тургъан суугъа атыб, 10 такъыйкъаны тутуб, сюзюб, сюзюлмеден 100 миллилитрден кюнюне 3 кере ичигиз.

5. Къызыл джумукъулну чапракъларындан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр сууну къуйуб, бир-эки такъыйкъаны къайнатыб, 30 такъыйкъаны тутуб, сюзюб, уллу шай къашыкъ бла кюнюне экини юч кере ашарны аллы бла ичигиз.

АШХЫНЫНДА ДЖАНГЫ-ЭСКИ АУРУУЛАРЫ
БОЛГЪАНЛА БУ ДАРМАН ХАНСЛА
БЛА БЫЛАЙ БАГЪЫЛЫГЪЫЗ

1. Ашамы аз адамны ашха ачар ючюн:

а) Тюлкюкъуйрукъ хансны хансындан-бир юлюш, татыусуз хансны хансындан юч юлюш алыб, бир-бирлерине къатышдырыб, андан уллу шай къашыкъ бла бирни сауутха атыб, аны юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, 20 такъыйкъаны тутуб, сюзюб, хар ашарыгъызны аллы бла 15-20 такъыйкъаны алгъа ол сюзюлмеден уллу шай къашыкъ бла бирни ичигиз. Ашха иги ачарыкъды.

б) Татыусуз хансны хансындан эки юлюш, тюлкюкъуйрукъ хансны хансындан эки юлюш, баппаханни тамырындан бир юлюш алыб, барын да къатышдырыб, ол къатышмадан бир уллу шай къашыкъ бла бирге 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, 20 такъыйкъаны тутуб, андан сора сюзюб, ашардан алгъа 15-20 такъыйкъаны ол сюзюлмеден бир уллу шай къашыкъ бла бирни ичиб туругъуз. Ол да ашха иги ачады.

в) Дугъума хансны чапыракъларындан эки юлюш, мурса хансны чапыракъларындан-эки юлюш, къушкъонмазны къабугъундан юч юлюш, баппаханни тамырандан-бир юлюш, безгек от хансны тамырындан-бир юлюш, айры хансны баш тамырындан-бир юлюш алыб, бир-бирлери бла къатышдырыб, андан уллу шай къашкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, бу сауутну ичинде сууу бла уллуракъ экинчи сауутну ичине салыб, он такъыйкъаны сериуюн отда шайча этиб тутуб, сюзюб, ол сюзюлмеден кюнюне эки кере эртден ингир сайын уртлагъыз. Ичегилени иги ишлетирикди.

г) Безгек от хансны тамырындан-бир юлюш, бюрче хансны урлугъундан бир юлюш, уллуёзекни гоккасындан-бир юлюш, джёге терекни гоккасындан-бир юлюш, дугъума хансны чапыракъларындан бир юлюш, мия хансны (татлы тамыр) тамырындан да бир юлюш алыб, бир-бирлерине къатышдырыб, уллу шай къашкъ бла бирге 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, эки сагъатны тутуб, сюзюб, 50-75 граммдан ашардан алгъа 20 такъыйкъаны 4 кере ичигиз. Ашхынны, ичегилени джебеклерине джетиб, ала джыйырылгъан, бууулуб аурутхан, ачитхан кёзюулеринде сеbeb табарыкъсыз.

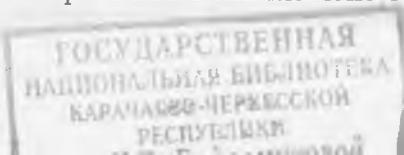
д) Татыусуз хансны хансындан сегиз бѣлом, тюлюкю кѣуй-
рукъ хансны хансындан эки бѣлом алыб, бир-бирлерине кѣо-
шуб, уллу шай кѣашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр кѣай-
нагъан сууну кѣуйуб, эки сагъатны шайча этиб тутуб, сууутуб,
сюзюб, хар ашарны аллы бла 20 такъыйкѣаны уллу шай кѣа-
шыкъ бла бирни иче туругъуз. Ашхынны безлерин иги ишле-
тиб, аны сууун иги чыгъарады. Ашха уа кючлю ачады. Ашха
кѣара турма, татыран, сарысмакъ да иги ачадыла.

Кѣусаргъа тартышханны, кѣусханны тохтатыргъа иги бо-
лушады джангы гардош суу. Ашарны аллы бла уллу шай кѣа-
шыкѣны жарымы бла бирни ичигиз. Алмайыр кѣабукъдан уллу
шай кѣашыкъ бла экини-ючню жарым литр аракъыгъа атыб,
бир ыйыкѣны тутуб, андан 30 тамчыны 100 миллилитр кѣай-
нагъан суугъа тамызыб ичген да болушады. Дугъумадан шай
этиб ичген, кѣызыл дугъум суу уртлагъан, кек шайны чай-
нагъан да джарайды.

АШХЫНЫ, ИЧЕГИЛЕРИ ТЮЗ ИШЛЕМЕЙИН, ИНДЖИЛГЕНЛЕ БУ ДАРМАН ХАНСЛА БЛА КЕСИГИЗНИ БАГЪАРГЪА БОЛЛУКЪСУЗ

а) Гин хансны урлугъундан-бир юлюш, акъбаш хансны гок-
касындан-бир юлюш, адай гютдюню тамырындан-бир юлюш,
мия хансны (татлы тамыр) тамырындан бир юлюш алыб, бир-
бирлерине иги кѣатышдыргъандан сора, уллу шай кѣашыкъ
бла бирни юсюне 200 миллилитр суу кѣуйуб, сериуон отда кѣай-
натыб, 3-5 такъыйкѣаны сууутуб, сюзюб, 50 миллиграммадан
кюнюне 4 кере ичигиз.

б) Акъбаш хансны гоккаларындан-бир юлюш, гоккабаш ханс-
ны гоккаларындан-бир юлюш, одал хансны чапыракъларындан
эки юлюшню кѣатышдырыб, уллу шай кѣашыкъ бирге 200 мил-
лилитр кѣайнагъан сууну кѣуйуб, шайча этиб, 30 такъыйкѣа-
ны тутуб, сюзгенден сора, ашарны аллы бла кюнюне терт кере
50 миллилитрден ичигиз.

САРЫУУ КЕСГЕН, ИЧИНДЕН, ХАТХУСУНДАН ТЫНЧЛЫГЪЫ БОЛМАГЪАН

а) Дугъума хансны чапыракъларындан-эки юлюш, терткюл къаура хансны хансындан-бир юлюш, безгек отну тамырындан-бир юлюш, хумеллек хансны гагаракларындан-бир юлюш алыб, бир-бирлери бла къатышдырыб, бир уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр сууда 3-5 такъыйкъаны сериуюн отда къайнатыб, сюзюб, сюзюлмеден 100 миллиграммдан кюнюне эки кере ичигиз.

б) Безгек от хансны тамырындан-бир юлюш, гин хансны урлугъундан-бир юлюш, акъбаш хансны гоккаларындан-эки юлюш, дугъуманы чапыракъларындан-эки юлюш алыб, къатышдырыб, уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, 30 такъыйкъаны тутуб, сюзюб, кюнюне 50-100 миллиграммдан юч кере ашагъандан сора ичигиз.

в) Акъ къайын терекни чапыракъларындан-эки юлюш, дугъума хансны чапыракъларындан-эки юлюш, тюлкюкъуйрукъну хансындан-эки юлюш, безгек отну тамырындан эки юлюш алыб, бир-бирлерине къатышдырыб, уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, сууутуб, сюзюб, кюнюне бир кере 200 миллиграмм ичигиз.

АШХЫНЫНДА, ИЧЕГИЛЕРИНДЕ ХАНТ ИГИ БИШМЕЙИН ИЧИ ЁТСЕ

а) Гин хансны урлугъундан-эки юлюш, айры хансны баш тамырындан-эки юлюш, безгек отну тамырындан-эки юлюш, дугъума хансны чапыракъларындан-юч юлюш, акъбаш хансны гоккаларындан-юч юлюш алыб, бир-бирлерине къатышдырыб, андан эки уллу шай къашыкъны 400 миллилитр сууда 3-5 такъыйкъаны сериуюн отда къайнатыб, сууутуб, сюзюб, кюнюне эки кере кюн ортада, ингир болуб джатар заманыгъызда 200 миллиграммдан ичигиз.

б) Акъбаш хансны гоккаларындан-бир юлюш, гоккабаш хансны гоккаларындан-бир юлюш, ит тил чапыракъ хансны чапыракъларындан-бир юлюш, тюлкюкъуйрукъ хансны хансындан-бир юлюш, лыбытаны хансындан-бир юлюш алыб, бир-бирине

к'юшуб, ол к'ятышмадан эки уллу шай к'яшык' бла бирни юсюне 400 миллилитр к'айнаг'ан сууну к'уйуб, шайча этиб, 20 так'ыйк'яны тутуб, сюзгенден сора, 100 миллиграммдан кюнюне 4 кере ичигиз.

в) Джизги джыгыраны урлуг'ундан-эки юлюш, гинни урлуг'ундан эки юлюш, бюрче хансны урлуг'ундан-эки юлюш, дуг'уманы чапырак'ларындан эки юлюш алыб, андан уллу шай к'яшык' бла бирни юсюне 200 миллилитр к'айнаг'ан сууну к'уйуб, 20 так'ыйк'яны тутуб, сюзюб, кюнюне юч кере ашардан 30 так'ыйк'яны алг'а 50 миллилитрден ичигиз.

г) К'юбуста суу да иги болушады. 100 миллилитрден к'юбуста сууну кюнюне 4 кере ичигиз, ашарны аллы бла 30 так'ыйк'яны алг'а.

Ичи тохтаусуз ётюб тург'ан адамла бу дарман хансла бла хайырланыг'ыз: айры ханс, адай гютдю, эмен к'ябук', дыг'ылен, сары к'урмачбаш ханс, муртху, чохбаш ханс, одал ханс, гоккабаш ханс, к'юз, сюрючю артмак' ханс, ит тил чапырак', к'яра дуг'ум, к'яра к'айын, джылан тамыр, джылк'ы к'улак'. Бу хансланы барысы да китабда бардыла. Не мардада к'ялай хазырлаб к'ябыл этиллиги джазылг'анды.

д) Даг'ыда анарны к'ябуг'ундан бир уллу шай к'яшык' бла бирни юсюне 200 миллилитр к'айнаг'ан сууну к'уйуб, анарны бояуу иги чык'г'андан сора сюзюб, бир кереге ичиб к'ююг'уз. Ол ёлчем бла ичигиз тюз ишлегинчин ичигиз.

е) Неда сангырау мурсаны эки бутак'чыг'ын алыб, юсюне 200 миллилитр к'айнаг'ан сууну к'уйуб, суу джаб-джашил болг'анлай, барысын да бир джолг'а ичигиз. Юч кюнден кёбно ичмегиз.

ж) Тюлкюаяк'ны тамырындан-бир юлюш бла чохбаш хансны тамырындан бир юлюш алыб, тазалаб, ууак'лаб, бир-бирлерине иги к'ятышдырыб, эки уллу шай к'яшык' бла бирни юсюне 200 миллилитр к'айнаг'ан сууну к'уйуб, шай этиб, шекер к'юшуб, 100 миллилитрден хар саг'ят сайын ичигиз кюндюз.

К'яра к'айын терекни джемишинден (кебдирилген неда джангысындан) бир уллу шай к'яшык' бла бирни юсюне 200 миллилитр к'айнаг'ан суу к'уйуб, 15 так'ыйк'яны шайча этиб к'юйуб, шекер неда бал к'юшуб, бир- эки кереге ичиб бошаг'ыз.

з) К'юз терекни бир чапраг'ын умур этиб, аны юсюне 200 миллилитр к'айнаг'ан сууну к'уйуб, шай этиб ичигиз.

и) Эмен терекни къабугъундан беш уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне бир литр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, бир кюннге ичиб бошагъыз.

АШХЫННЫ ШАЙЫ

Къара къайынны джемишинден юч юлюш бла къара шкил-дини джемишинден эки юлюшню алыб, къытышдырыб, андан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, 20 такъыйкъаны тутуб, шай къашыкъ бла алты кере ичигиз.

Бу ичи ётгенни иги тохтатады.

Джеркии гагарагындан терт граммны алыб, аны юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, 15 такъыйкъаны къайнатыб, ашарны аллы бла 50 миллилитрден терт кере ичигиз.

Джеркни гагарагындан 20 грамм, мияны (татлы тамыр) тамырындан 20 грамм, тюлкюаякъны тамырындан 10 грамм, акъбаш хансны гоккасындан 20 грамм алыб, бир-бирлерине иги къатышдыргъандан сора, уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, къыркъ такъыйкъаны шайча этиб тутуб, сюзюб, бал къошуб ичигиз.

Джеркни гагарагындан 20 грамм алыб, 100 миллилитр аракъыгъа атыб, эки ыйыкъны тунакы джерде тутуб, андан сора 25-40 тамчыдан кюнюне юч кере, ашарыгъызны аллы бла ичигиз.

Джол хансны хансындан бир бёлюм, тюлкюаякъ хансны баш тамырындан эки бёлюм, уллу ит тил хансны чапрагъындан эки бёлюм алыб, бир-бирине иги къатшдырыб, сора уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, 30 такъыйкъаны шайча этиб тутуб, сюзюб, 50 миллиграммдан терт кере ашарны аллы бла ичигиз.

Ашхынында эски сууугъу болгъан, ашхыныны сууу кёбюрек болгъан бу дарман хансла бла хайырланыгъыз: айры ханс, адай гютдю, дыгъылен, сары къурмачбаш ханс, гоккабаш ханс, къобуста, тюлкюаякъ, алмайыр дугъума, дугъума ханс, акъбаш ханс, мия ханс, тюлкюкъуйрукъ ханс, джол ханс.

Бу хансланы къалай хайырландырыгъа боллугъу китабда джазылгъанды.

ДАГЪЫДА БЫЛАЙ ЭТЕРГЕ БОЛЛУКЪДУ:

а) Акъбаш хансны гоккаларындан бир юлюш, дугъума хансны чапыракъаларындан бир юлюш, сары къурмачбаш хансны хансындан бир юлюш, тюлкюкъуйрукъ хансны хансындан бир юлюш алыб, иги къатышдырыб, андан эки уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан суу къуйуб, бир кечени къойуб, суу кисей бла сюзюб, 50 миллиграммдан кюнюне 4 кере ичигиз.

АШХЫНЫНЫ ЭСКИ СУУУГЪУ БОЛУБ, АШХЫНЫНЫ СУУУНДА МЫСТЫСЫ КЕБ БОЛГЪАНЛАГЪА

а) Джёге терекни гоккаларындан бир юлюш, мия хансны тамырындан эки юлюш, айры хансны баш тамырындан эки юлюш, дугъуманы чапырагъындан бир юлюш,гинни урлугъундан эки юлюш алыб, бир-бирлерине къошуб, ол къатышмадан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 400 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, бир кечени къойуб, аны кисей бла сюзюб, ашардан 30 такъыйкъаны алгъа 100 миллиграммдан кюнюне терт кере ичигиз.

Адай гютдю хансны тамырындан бир юлюш, акъбаш хансны гоккаларындан бир юлюш, гоккабаш хансны гоккасындан бир юлюш, мия хансны тамырындан бир юлюш, сары къурмач баш хансны хансындан бир юлюш, джюмел хансны гоккаларындан бир юлюш, тюлкюкъуйрукъ хансны хансындан эки юлюш, эмен терекни къабугъундан бир юлюш, терткюл къаураны хансындан бир юлюш алыб, иги къатышдырыб, андан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, сууутуб, суу кисей бла сюзюб, кюнюне 100 миллиграммдан 3 кере, 30 такъыйкъаны ашарны аллы бла ичигиз.

**ДЖЮРЕГИ ТИШЛЕБ, САРЫУУ КЕСГЕН,
ИЧИ ДЖЮРЮМЕГЕН АДАМЛА БУ ДАРМАН
ХАНСЛАГЪА ЭС БЁЛЮГЮЗ**

а) Сары кърумачбаш хансны хансындан бир юлюш, тьюме хансны хансындан бир юлюш, безгек отну тамырындан бир юлюш, айры хансны баш тамырындан бир юлюш, юччапракъ суу хансны чапыракъларындан бир юлюш алыб, барысын да бир-бирлерине кършуб, андан уллу шай кършыкъ бла бирге 200 миллилитр суу къруйуб, сериуон отда 5 такърыйкъраны кърыйнатыб, сууутуб, суу кисей бла сюзуб, сора 100 миллиграммдан ашардан алгъра бир сагърат бла джарымны юч кере ичигиз.

Хатхусу кърбген, ауруб кърыйнагъран дарман хансланы былай джарашдырыб, кърабыл этигиз:

б) Джизги джыгыраны урлугърундан бир юлюш, гинни урлугърундан бир юлюш, бюрче хансны урлугърундан бир юлюш, дугърума хансны чапыракъларындан эки юлюш алыб, бир-бирлерине иги къратышдырыб, сора уллу шай кършыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр кърыйнагъран суу къруйуб, шайча этиб, суу кисей бла сюзуб, аны биришер уртлай, бир кюннге ичиб бошагърыз, иги себеб табарыкърсыз.

**АШХЫНЫНЫ ХЫРЫУУНУ КЪАБУГЪУНДА
АЧЫЛГЪАН КЪБ УУАКЪ
ДЖАРАЧЫКЪЛАРЫ БОЛГЪАНЛА БАРДЫЛА.
АЛЛАЙ АДАМЛАГЪА БУ ХАНСЛА ДЖОРАЛАНАДЫЛА**

а) Кърара шай хансны хансындан беш юлюш, дыгърыленни чапыракъларындан юч юлюш, дугъруманы чапыракъларындан эки юлюш, ит бурунну джемишинден-терт юлюш алыб, къратышдырыб, андан бир уллу шай кършыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр кърыйнагъран сууну къруйуб, шайча этиб, кюнкуне юч кере 100 миллилитрден ичигиз.

б) Ит бурунну джемишинден эки юлюш, безгек отну тамырындан бир юлюш, кърара дугърумну чапырагърындан эки юлюш, акърбаш хансны гоккасындан бир юлюш, чабхын хансны хан-

сындан юч юлюш, алыб, бир-бирлери бла къатышдырыб, уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб тутуб, сууутуб, суу кисей бла сюзюб, 100 миллилитрден кюнюне юч кере уллайгъан адамгъа, сабий-леге да 50 миллилитрден ичерге дурусду.

в) Джабышмакъны джемишинден юч юлюш, джеркни гоккаларындан эки юлюш, чабхын хансны хансындан беш юлюш, ит бурунну джемишинден терт юлюш алыб, иги къатышдырыб, андан уллу шай къашыкъ бла бирге 200 миллилитр къайнагъан суу къуйуб, суу кисей бла иги сыгыб, сюзюб, 100 миллилитрден кюнюне юч кере ичигиз.

АШХЫННЫ ЭСКИ СУУУГЪУ БОЛУБ, АШХЫННЫ СУУУ ДЖЕТИМСИЗ БОЛСА, БУ ДАРМАН ХАНСЛА БЛА ХАЙЫРЛАНЫГЪЫЗ

Юч чапракъ суу ханс, адай гютдю, джизги джыгра, къара шай ханс, балдыргъан, дыгъылен, сары къурмачбаш ханс, гоккабаш ханс, къобуста, къансиер (къызыл ханс), алмайыр дугъума, баппахан, тюйме ханс, уллу ит тил, татыусуз ханс (ачы ханс), акъбаш ханс, бюрче ханс, тюлкюкъуйрукъ, татыран, джылан тамыр. Бу хансланы барын да китабда табарыкъсыз.

а) Татыусуз хансны хансындан 4 юлюш бла тюлкюкъуйрукъну хансындан бир юлюшню къатышханындан уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, 30 такъыйкъаны шайча этиб, бастырыб къойуб, суу кисей бла сюзюб, кюнюне уллу шай къашыкъ бла терт кере ичигиз.

б) Юч чапыракъ суу хансны чапырагъындан бир юлюш, татыусуз хансны хансындан бир юлюш, бюрче хансны урлугъундан бир юлюш, айры хансны баш тамырындан да бир юлюш алыб, бир-бирлерине къатышдыргъандан сора уллу шай къашыкъ бла бирге 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, 30 такъыйкъаны шайча этиб тутуб, сууутуб, суу кисей бла сюзюб, уллу шай къашыкъ бла терт кере ичигиз.

в) Дугъуманы чапырагъындан бир юлюш, татыусуз хансны хансындан бир юлюш, сары къурмач хансны хансындан бир юлюш, акъбаш хансны гоккасындан бир юлюш. бюрче хансны урлугъундан бир юлюш алыб, этген къатышмагъыздан эки уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, бир кечени къоюгъуз, сора суу кисей бла сюзюб, 150 миллиграммдан кюнюне юч кере ичигиз.

г) Татыусуз хансны хансындан бир юлюш, юч чапыракъ суу хансны чапыракъларындан бир юлюш, алтынчач хансны хансындан бир юлюш, баппаханны тамырындан бир юлюш алыб, бир-бирлерине къатышдырыб, уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр сууну къуйуб, 3-5 такъыйкъаны сериуюн отда къайнатыб, суу кисей бла сюзюб, 15-20 такъыйкъаны ашарны аллы бла 100 миллиграммдан юч кере ичигиз.

АШХЫНЫНЫ ХЫРЫУУНУ КЪАБУГЪУНДА АЧЫЛГЪАН УУАКЪ ДЖАРАЧЫКЪЛА АШЛАНЫБ КЪАН КЕЛСЕ, АШХЫНЫ АУРУБ КЪЫЙНАСА, ИССИСИ КЕЛТЮРЮЛСЕ, БУ ДАРМАН ХАНСЛАНЫ ДЖАРАШДЫРЫБ ХАЙЫРЛАННГАН ИГИ СЕБЕБ ТАВАРЫКЪДЫ

а) Татыусуз хансны хансындан бир юлюш, джикли хансны хансындан эки юлюш, тюлкюкъуйрукъ хансны хансындан эки юлюш, тюлкюаякъ хансны баш тамырындан бир юлюш алыб къатышдырыб, аны бир уллу шай къашыкъ бла бирини юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, сууутуб, суу кисей бла сюзюб, кюнюне бир кере 200 миллилитр ичигиз.

б) Акъбаш хансны гоккасындан бир юлюш, тюлкюкъуйрукъ-ну хансындан бир юлюш, татыусуз хансны хансындан бир юлюш, джылан тамырны чапыракъларындан бир юлюш алыб, бир-бирлерине иги къатышдырыб, уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, 30 такъыйкъаны тутуб, сууутуб, суу кисей бла сюзюб, 200 миллиграммдан кюнюне эки кере ичигиз 30 такъыйкъаны ашарны аллы бла, хар джол сайын да джангыдан хазырлагъыз.

ИЧИ ИГИ ДЖЮРЮМЕГЕННГЕ, ИЧИ КЪАТАРГЪА ЁЧ БОЛГЪАННГА БУ ХАНСЛА БОЛУШУРУКЪДУЛА

Джизги джыгыра, кызыл шкилди (кызыл джумукъул), къара уллуёзек, балий, бауур ханс, дыгылен, къобуста, мурса, бал ханс, гургум, мант, быхы, зынтхы, наша, баппахан, ит тил чапракъ, къара будай, акъбаш ханс, такъюзюк, чюгюндюр, къара эрик, къара дугъум, мия ханс, бюрче ханс, къаб, хумеллек, къара шкилди, джылкы къулакъ.

Кёбюсюне бу хансла бла ёсюмлени былай хайырландырадыла:

Ич ётдюрген шай: Къушкъонмаз кёкенни къабугъундан юч юлюш, мурсаны чапырагъындан эки юлюш, тюлкюкъуйрукъну хансындан да бир юлюш алыб, иги къатышдырыб, уллу шай къашыкъ бла бирге 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, джанджаулукъ бла бастырыб, суугъунчун тутуб, суу кисей бла сюзюб, бир кереге бёлмейин ичиб къойугъуз, ичигизни тазаларгъа излесегиз.

Джел чыгъаргъан шай: Дугъума хансны чапырагъындан бир юлюш, гинни урлугъундан бир юлюш, безгек отну баш эм тюб тамырларындан бир юлюш алыб, къатышдырыб, эки уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 400 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, отуз такъыйкъаны тутуб, сууутуб, суу кисей бла сюзюб, экишер уллу шай къашыкъ бла бирни кюнюне терт кере ичигиз.

ИЧИ ИГИ ДЖЮРЮМЕГЕН ИНСАНЛАГЪА БУ ДАРМАН ХАНСЛАНЫ ТЕДЖЕЙМЕ, БЕК ИГИ ДЖАРАРЫКЪДЫЛА

а) Къушкъонмаз терекни къабугъундан беш юлюш, юч чапыракъ суу хансны чапырагъындан эки юлюш, эчки хансны хансындан эки юлюш, бюрче хансны урлугъундан да бир юлюш алыб, бир-бирлерине иги къатышдырыб, андан уллу шай къашыкъ бла бирге 200 миллилитр къайнагъан суу къуйуб, шайча этиб, 20 такъыйкъаны тутуб, сууутуб, суу кисей бла сюзюб, кече джата туруб, джангыз бир кере 100-150 миллилитр ичиб джатыгъыз.

б) Къушкъонмаз терекни (кёкен) къабугъундан сегиз юлюш, мия хансны тамырындан бир юлюш, мурсаны чапырагъындан эки юлюш алыб, бир-бирине къатышдырыб, ол къатышмадан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб. Сууутуб, суу кисей бла сюзюб, 50 миллилитрден кюнюне терт кере ичигиз.

в) Татыусуз хансны хансындан бир юлюш, джикли хансны хансындан бир юлюш, тюлкюаякъны баш тамырындан бир юлюш, тюлкюкъуйрукъ хансны хансындан да бир юлюш алыб, этген къатышмагъыздан эки уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 400 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, бу суу болгъан сауутну суу къайнатыб къайнай тургъан уллу сауутну ичине салыб, сууну 10 такъыйкъаны, суу кисей бла сюзюб, 200 миллилитрден эки кере, эртден бла ингирала ичигиз.

Тузланган нашаны тузлу сууундан 100 миллилитр алыб, анга эки шай къашыкъ бла бир бал къошуб, ичген да джарайды. Бу тюрлю-тюрлю хансланы хаман да бирин къабыл этиб турмагъыз, чархыгъыз юренчек болуб къаллыкъды. Бир-бирде ауушдура туругъуз.

ДЖАУЛУ ИЧЕГИНИ ЭСКИ, ДЖАНГЫ АУРУУУ БОЛСА (ДИЗЕНТЕРИЯ, САЛЬМОНЕЛЛЕЗ), БУ ХАНСЛАДАН МАГЪАНА ЧЫГЪАРЫКЪДЫ

а) Дыгъыленни бутагъын алыб, чапыракълары бла бирге (къош бутагъын чапыракъсыз) ууакъ джонуб, сюрмелегенча этиб, ол ууакъланган дыгъылен бутакъчыкъдан эки уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 400 миллилитр сууну къуйуб, сериуон отда къайнаргъа джетдириб, 20-30 такъыйкъаны шайча этиб тутуб, сууутуб, суу кисей бла сюзюб, кюнюне 100 миллиграммдан юч кере ичигиз;

б) къара хансны тамырындан 40 грамм алыб, бир литр исси къайнагъан сютге атыб, аны 50-60 градус иссилиги болгъан ыхтаугъа салыб, 6-7 сагъатны къайнатмайын тутуб, сора бери алыб, сууутуб, суу кисей бла сюзюб, андан талай кере уллу шай къашыкъ бла экини ичигиз;

в) чохбаш хансны тамырындан бир юлюш бла тюлкюаякъ хансны тамырындан бир бёлюмню ууакълаб, бир-бирине къошуб,

къатышмадан эки уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, 20 такъыйкъаны шайча этиб тутуб, суу кисей бла сюзюб, шекер къошуб, хар сагъат сайын 100 миллилитрден ичигиз;

г) дугъума хансны чапыракъларындан бир юлюш, мурсаны чапыракъларындан бир юлюш, акъбаш хансны гоккасындан бир юлюш алыб, аланы иги къатышдырыб, эки уллу къашыкъ бла бирни юсюне 400 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, термосда бир кечени къойуб, суу кисей бла сюзюб, кюнюне 200 миллилитрден 3 кере ичигиз;

д) адам джилекни чапрагъындан алты юлюш, алмайыр дугъуманы чапрагъындан юч юлюш, чабхын хансны хансындан бир юлюш, бюрче хансны урлугъундан бир юлюш, тюлкюкъуйрукъ хансны хансындан бир юлюш алыб, бир-бирлери бла къатышдырыб, уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, эки сагъатны шайча этиб тутуб, суу кисей бла сюзюб, кюнюне 100 миллиграммдан юч кере ичигиз;

е) акъбаш хансны хансындан-бир юлюш, джеркни гагарагындан-бир юлюш, гинни урлугъундан бир юлюш, чохбаш хансны тамырындан бир юлюш, джизги джыгыраны урлугъундан бир юлюш, безгек отну тамырындан бир юлюш, къара къайынны джемишинден бир юлюш, сары къурмачбаш хансны хансындан бир юлюш алыб, бир-бирлерине къатышдырыб, сора бир уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, 30 такъыйкъаны шайча этиб тутуб, суу кисей бла сюзюб, 50 миллиграммдан юч кере ашарны аллы бла ичигиз. Бек джарарыкъды ичи ётгеннге, киринде “ичеги къыргъанча” макъа хъырыуча неда къаны болгъаннга.

Тюз ичегисине бу дарман ханс сууладан къуйуб да багъаргъа боллукъду. Аны иссилиги 35-36 градус болсун. Андан иссиси тюз ичегини къабукъ хырыуна заран этерикди. Адай гютдю хансны суун, юччапракъ хансны суун, эмен къабукъну суун, сары къурмачбаш хансны суун, гоккабаш хансны суун, тюлкюаякъ хансны суун, джылан тамыр хансны суун, тюз ичегиге кече джатарыгъызны аллы бла къуйуб джатыгъыз. Бу хансланы не бирини, не экисини ханс сууундан 100-150 миллилитри джетерикди.

СУУАЛЧАН АУРУУУ БОЛГЪАНЛАГЪА БУ ДАРМАН ХАНСЛАДАН МАГЪАНА ЧЫГЪАРЫКЪДЫ

1. Тонгуз букълесини, бугъа букълесини, гименоленидозу болгъанлагъа:

а) акъбаш хансны гоккасындан-бир юлюш, татысуз хансны хансындан-бир юлюш, тюйме хансны гоккасындан бир юлюш алыб, иги къатышдырыб, аны эки уллу шай къашыкъ бла бирини юсюне 500 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, 20 такъыйкъаны шайча этиб тутуб, суу кисей бла сюзюб, эртденбла ач къарыннга 200 миллилитр, ингир алада 200 миллилитр ичигиз. Алай бла 5 кюнню ичсегиз, сууалчанланларыгъыз къурурукъдула;

б) къаб урлукъдан 100 граммны алыб, тыш къабугъундан тазалаб, ичин ууакълаб, суйгенингизча шекер бла къатышдырыб, андан 5 уллу шай къашыкъ бла бирни эртденбла ач къарангылай къабыгъыз. Анны ызындан ич ётдюрген дарман (касторка джау) 30 миллилитр ичигиз бугъа букълесинигиз, тонгуз букълесингиз болгъанла.

II. ТРИХОЦЕФАЛЕЗУ БОЛГЪАНЛАГЪА:

Алтынчач хансны хансындан эки юлюш, сары киштикаякъ хансны гоккаларындан бир юлюш алыб, къатышдырыб, уллу шай къашыкъ бла бирине 200 миллилитр къайагъан сууну къуйуб, шайча этиб тутуб, суу кисей бла сюзюб, 100 миллиграммдан кюннюне юч кере ичигиз.

III. ТЁГЕРЕК СУУАЛЧАНЛАРЫ БОЛГЪАНЛАГЪА (АСКАРИДОЗ, ЭНТЕРОБИОЗ):

а) татысуз хансны хансындан - эки юлюш, джикли хансны хансандан юч юлюш, тюлкюкъуйрукъ хансны хансындан юч юлюш, тюлкю аякъ хансны баш тамырындан да эки юлюш алыб, бир-бирлери бла къатышдырыб, уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр сууну къуйуб, сериюн отда 5 такъыйкъаны къайнатыб, суу кисей бла сюзюб, 100 миллиграммдан юч кере ичигиз;

б) юччапыракъ суу хансны чапыракъларындан джети юлюш, алтынчач хансны хансындан алты юлюш, татыусуз хансны хансындан джети юлюш алыб, юсюне 20 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шай этиб, 15-20 такъыйкъаны тутуб, сууутуб, суу кисей бла сюзюб, уллу шай къашыкъ бла терт кере ичигиз;

ТРИХОЦЕФАЛЕЗ, АСКАРИДОЗ, ЭНТРОБИОЗ БОЛСА

в) Акъбаш хансны тамырындан бир юлюш, сары тюйме хансны гоккасындан бир юлюш, татыусуз хансны хансындан эки юлюш, къушкъонмазны къабугъундан да юч юлюш алыб, барын да къатышдырыб, андан уллу шай къашыкъ бла бирни термосха атыб, юсюне да 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, эртенблагъа дери къоюгъуз. Сора суу кисей бла сюзюб, ач къарангылай эрден-ингир ала 200 миллиграммдан ичигиз юч кюнню. Бек иги джарайды, сууалчанларыгъыздан, артыкъсыз да аскарида бла острицаладан ариуланлыкъсыз;

г) сары тюйме хансны гоккаларындан бир уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, аны юсюне 500 миллилитр сууну къуйуб, 10-15 такъыйкъаны къайнатыб, 36 градусха дери сууутуб, сюзюб тюз ичегиге къуйугъуз. Острицадан бек иги тазалайды. Бу сюзюлмени сабийге хайырландырыргъа боллукъ тюлдю.

Сабийлеге былай этигиз: сарысмакъдан 5-6 тишин алыб, аны юсюне 100-150 миллилитр суу къуйуб къайнатыб, сюзюб, 35-36 градус сюзюлмеден 100-150 миллилитрни сабийни тюз ичегисине хар кюн сайын бир кере джети кюнню къуйуб туругъуз. Андан сора эки ыйыкъдан энтда джангыдан бир ыйыкъны алай этсегиз, сабийни острицасы къурурукъду.

ЁТ БЫРГЪЫЛАРЫНДА КЪЫЯУУ БОЛГЪАНЛА БУ ДАРМАН ХАНСЛАНЫ БЫЛАЙ ДЖАРАШДЫРЫБ КЪАБЫЛ ЭТИГИЗ

а) Тюлкюаякъ хансны хансындан - юч юлюш, ингил хансны хансындан юч юлюш, дугъуманы чапыракъларындан юч юлюш алыб, аны уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, 10-15 такъыйкъа-

ны тутуб, суу кисей бла сюзюб, иссилей, ашарны аллы бла 75 миллиграмм кюнюне юч кере ичигиз;

б) сары киштик аякъ хансны гоккаларындан - бир юлюш, нартюх джибекден - бир юлюш, акъбаш хансны гоккаларындан бир юлюш, баппахананы тамырындан - бир юлюш, гинни урлугъундан бир юлюш, татыусуз хансны хансындан бир юлюш, гоккабаш хансны гоккасындан бир юлюш, дугъуманы чапыракъларындан бир юлюш, сары тюйме хансны гоккаларындан бир юлюш, ингил хансны хансындан да бир юлюш алыб, бир-бирлерине къошуб уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, суу кисей бла сюзюб, 30 такъыйкъаны ашарны аллы бла кюнюне 100 миллилитрден юч кере ичигиз. Бу сюзюлмени мен кесимде сынагъанма, бек иги болушады.

БАУУРУНДАН ЁТЮ ИГИ ЧЫКЪМАГЪАННГА

Бауурундан ётю иги чыкъмаса, бауурунда джыйылса, ёт къууукъгъа иги бармайын чархы саргъайса, бу дарман хансла бла хайырланыгъыз:

а) дугъуманы чапырагъындан - юч юлюш, шкилдини джемишинден - бир юлюш, джылкъы къулакъны тамырындан бир юлюш, Азгек хансны тамырындан юч юлюш, къара шай хансны хансындан бир юлюш, нартюх чачдан 4 юлюш, : юч чапыракъ суу хансны чапыракъларындан эки юлюш алыб, барысын да бир бирлерине къатышдырыб, уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр сууну къуйуб, 2-3 такъыйкъаны къайнатыб, суу кисей бла сюзюб, 100 миллилитрден кюнюне юч кере ашарны аллы бла ичигиз.

ЁТ КЪУУУГЪУНДА СУУУГЪУ БОЛГЪАННГА

а) Дугъуманы чапыракъларындан эки юлюш, татыусуз хансны хансындан - бир юлюш, бюрче хансны урлугъундан - бир юлюш, безгек отну тамырындан эки юлюш, сары къурмачбаш хансны хансындан юч юлюш, хумеллекни гагарагындан бир

юлюш алыб, иги къатышдырыб, уллу шай къашыкъ бла бирге 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, 2-3 такъыйкъаны къайнатыб, суутуб, сюзуб, 200 миллилитрден эки кере эртденбла эмда ингир ала ичигиз.

АШХЫНЫНДА, ИЧЕГИЛЕДЕ ХАНТ ИГИ БИШЕР ЮЧЮН, ХАУА ДЖЫЙЫЛГЪАНЫН ДА АЗ ЭТЕР ЮЧЮН БУ ХАНСЛА БЛА ХАЙЫРЛАНЫГЪЫЗ

а) Гинни урлугъундан бир юлюш, къошхасалмазны къабугъундан бир юлюш, дугъуманы чапрагъындан эки юлюш, тюлюкю къуйрукъну хансындан эки юлюш, бир - бирлери бла иги къатышдырыб, уллу шай къашыкъ бла бирни аны юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, 15-20 такъыйкъаны тутуб, суу кисей бла сюзуб, сора 200 миллилитрден эки кере эртеден бла эмда ингирде ичигиз;

б) акъбаш хансны гоккаларындан эки юлюш, дугъуманы чапырагъындан бир юлюш, сары киштикаякъны гоккаларындан бир юлюш, къошхасалмазы къабугъундан бир юлюш алыб, бирбирине къошуб, уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, 15-20 такъыйкъаны тутуб, суу кисей бла сюзуб, эртден, ингир 100 миллилитрден ичигиз.

БАУУРУНДА ДЖАНГЫ СУУГЪУ БОЛГЪАНЛА, БУ ДАРМАН ЁСЮМЛЮКЛЕ БЛА ХАЙЫРЛАНЫГЪЫЗ:

Быллай ауруу болгъан семиз этден кесин сакъласын, тузлу хантха, сют башыгъа эслеб узалсын. Быхы, чоюндюр, къобуста, акъ къайын, джюзюм сууланы кюнюне 1-2 литрге дери ичсин.

а) ит бурунну джемишинден бир юлюш, къара дугъумну джемишинден бир юлюш алыб, аланы къатышдырыб, андан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, 15 такъыйкъаны сериуон отда къайнатыб, 30 такъыйкъаны шайча этиб тутуб, сюзуб, экишер шай къашыкъ бла кюнюне 4 кере ичигиз;

б) мурсаны чапыракъларындан - юч юлюш, такъюзюкню джемишинден джети юлюш, къызыл шкилдини джемишинден бир юлюш алыб, къатышдырыб, ол къатышмадан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, 15 такъыйкъаны къайнатыб, суу кисей бла сюзюб, экишер уллу шай къашыкъ бла 4 кере ичигиз. Мыннга джюзюмню джемишинден бир юлюш къошаргъа боллукъду.

БАУУРУНУ ЭСКИ АУРУУУ БОЛГЪАНЛА:

а) тюртюню джемишинден бир юлюш, акъ къайынны чапыракъларындан бир юлюш, тюлкюкъуйрукъну хансындан бир юлюш, гинни урлугъундан да бир юлюш алыб, бир-бирлерине къошуб, уллу шай къашыкъ бла бирини юсюне 200 миллилитр къайнагъан суу къуйуб, шайча этиб, кюнню кюн узунуна 200 миллилитрден юч кере ичигиз;

б) нартюх джибекден эки юлюш, сары къурмачбаш хансны хансындан бир юлюш, джизги джыгыраны урлугъундан бир юлюш, дугъуманы чапырагъындан эки юлюш алыб, бир-бирлерине къатышдырыб, андан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр сууну къуйуб, он такъыйкъаны къайнатыб, сууутуб, сюзюб, 100 миллилитрден юч кере ашардан бир сагъатны алгъа ичигиз.

БАУУРУ АЧЫТЫБ, КЪЫЙНАГЪАНЫ БОЛГЪАННГА:

а) ингил хансны хансындан - эки юлюш, акъбаш хансны гоккасындан эки юлюш, юччапыракъ суу хансны чапыракъларындан бир юлюш алыб, аладан этилген къатышмадан уллу шай къашыкъ бла бирге 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, 15 такъыйкъаны тутуб, суу кисей бла сюзюб, ашагъандан сора бир сагъатдан эртден-ингир эки кере, 100 миллилитрден ичигиз.

ЭСКИ БАУУР АУРУУУНУ СЕБЕВИ БЛА БАУУРУ ДЖЫЙЫРЫЛЫБ, БЕРЧ БОЛУБ КЁБЮБ КЁЛТЮРЮЛСЕ (ЦИРРОЗ ПЕЧЕНИ):

а) сары кърумачбаш хансны хансындан бир юлюш, тюйме хансны гоккаларындан бир юлюш, тюлкюкърукъ хансны хансындан бир юлюш, акъ гоккабаш хансны гоккасындан бир юлюш, уллу мантны тамырындан бир юлюш, ит бурунну джемишинден бир юлюш, джылан тамырны хансындан бир юлюш, андызны тамырындан бир юлюш, лыбытаны хансындан бир юлюш, джол хансны хансындан бир юлюш, азгъын хансны тамырындан эки юлюш алыб, барысын бирге къратышдырыб, уллу шай кърашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр кърыйнагъан суу кърыйуб, шайча этиб, суу кисей бла сюзюб, кюн сайын ашарны аллы бла 30 такърыйкъраны сериуюн отда тутуб, сюзюлмеден 100 миллилитрден кюнюне 30 такърыйкъраны ашарны аллы бла юч кере ичсегиз, джарарыкърды.

ИЧЕГИСИНДЕ ДИСБАКТЕРИОЗ АУРУУУ БОЛГЪАННГА:

а) чабхын хансны хансындан - юч юлюш, гоккабаш хансны гоккасындан бир юлюш, гинни урлугъундан бир юлюш, джылан тамырны чапырагъындан эки юлюш, акърбаш хансны гоккасындан эки юлюш алыб, бир-бирлерине иги къратышдырыб, уллу шай кърашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр сууну кърыйуб, шайча этиб тутуб, сюзюб, 30 такърыйкъраны ашарны аллы бла 100 миллиграммдан эки кере кюнюне ичигиз;

б) ит бурун бла кърара дугърмну джемишлеринден бирча алыб, шай этиб да, ичиб туругъруз.

ХАТХУСУ БЕК КЁБГЕННГЕ, ХАТХУСУ АУРУГЪАННГА

а) айры хансны баш тамырындан - бир юлюш, безгек отну тамырындан бир юлюш, баппаханнны тамырындан бир юлюш, джизги джыгыраны урлугъундан - бир юлюш, бюрче хансны урлугъундан бир юлюш, тюлкюкърукърну хансындан бир юлюш, дугърманы чапырагъындан бир юлюш, акърбаш хансны

гоккасындан бир юлюш, гинни урлугъундан бир юлюш, алыб, къатышдырыб, андан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне, 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шай этиб, суу кисей бла сюзюб, 100 миллилитрден кюнюне терт кере ичигиз.

АШХЫНЫНДА, ИЧЕГИСИНДЕ ДЖАРАСЫ БОЛГЪАН

1. Ашарны аллы бла къобуста суудан 50 миллилитрден кюнюне юч кере 3 ыйыкъны ичигиз.

2. Муртхуну джемишинден эки уллу шай къашыкъ бла бирни къол гюхда тюйюб, 200 миллилитр къайнай тургъан суугъа атыб, 4 сагъатны къойуб, сюзюб, кюнюне 200 миллилитрден 4 кере ичигиз.

3. Ит бурунну гюхда тюйюлген джемишден 30, гинни урлугъун да гюхда тюйюб 30, гоккабаш хансны гоккасындан 10, джикли хансны чирчиклеринден 10, акъбаш хансны гоккаларындан 10, татыусуз хансны хансындан 20, сары къурмачбаш хансны хансындан 40, уллу ит тил чапыракъны чапыракъларындан 40, тюлкюкъуйрукъну гоккаларындан 70, мия тамырдан 10, сары киштикааякъны гоккасындан 10 граммны бир-бирлери бла къатышдырыб, андан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 500 миллилитр къайнай тургъан сууну къуйуб, 30 такъыйкъаны башын быстыр бла джабыб тутуб, суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден 100 миллилитрден терт кере ашарны аллы бла ичиб туругъуз.

4. Акъ къайынны чапыракълары бла чирчиклеринден биришер уллу шай къашыкъны 400 миллилитр сууда бир такъыйкъаны къайнатыб, эки сагъатны шайча этиб тутуб, сюзюб, сюзюлмеден 100 миллилитрден ашарны аллы бла 3 кере ичигиз.

5. Къара хансны кебдирилиб тюйюб унча этилген тамырындан бир уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр сууну къуйуб, бир такъыйкъаны къайнатыб, 30 такъыйкъаны шайча этиб тутуб, сюзюб, сюзюлмеден уллу шай къашыкъ бла 3 кере ашагъандан сора ичиб туругъуз.

6. Азгек хансны тамырындан уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр суугъа атыб, бир такъыйкъаны къайнатыб, бир-эки сагъатны тутуб, сюзюб, 50 миллилитрден ашарны аллы бла 3 кере ичигиз.

ТАМАКЪ АУРУУУ БОЛГЪАН

Тамакъ ауруу былай башланганлайына шекер чюгюндюрнү кыргызыч бла ууакъ этиб, бир 200 миллилитр кирген мияла сауутну толтуруб, аны юсюне уллу шай къашыкъ бла бир сирке суу къуйуб, бир кесекни тутуб, сыгъыб, чюгюндюрнү суун чыгъарыб, аны бла тамакъны чайкъагъыз. Узаймай дагъыда уллу шай къашыкъ бла бирни джутсагъыз да хата джокъду.

Аны тышында таракъ балны, къаууз балны хаман чайнаб джутсагъыз, къол бла алыб атханча сау этеди. Турманы кыргызыч бла ууакъ этиб, сууун сыгъыб, чыгъарыб, андан эртден-ингир уллу шай къашыкъ бла бирни ичигиз, кече бойнугъузгъа мелте этиб да джатыгъыз. Алмайырны эмиб турургъа да болады. Неда 30 процентли алмайыр суу бла чайкъагъыз. Тамагъыгъызны не тюрлю чайкъасагъыз да, бойнугъузну алын къобуста бла байлаб къоюгъуз.

Аякъларыгъызгъа иссилиги 40 градус болгъан тазны белинден бир суугъа къургъакъ татырандан 1-2 уллу шай къашыкъ бла бирни къуйуб, аякъларыгъызны аны ичине инчигизге дери батдырыб, 15-20 такъыйкъаны туругъуз да, артда къургъакъ сюртюб, джюч чындайла кийиб, чулгъаныб джатыгъыз.

Кёзюгюзню, бетигизни джабыб, ауузугъузну ачыб кюннге айландырыб тутсагъыз да, хайры уллуду

Бу хансла иги джарарыкъдыла:

1. Гургумну чапырагъындан 4 юлюш.
2. Джёгени гюллеринден 4 юлюш.
3. Къызыл джумукъулну чапыракъларындан 4 юлюш.
4. Къара дугъумну чапыракъларындан 5 юлюш.
5. Такъюзюкню джемишинден 5 юлюш.
6. Джабышмакъны джемишинден 5 юлюш.
7. Акъ къайынны чапыракъларындан 5 юлюш.
8. Зынтхыны урлугъундан беш юлюш.
9. Къара шайны хансындан 4 юлюш.

Барысын да ууакълаб, къатышдырыб, къатышмадан 2-3 уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 500 миллилитр къайнай тургъан сууну къуйуб, бир сагъатны тутуб, сюзюб, кюнюне 8 кере 50 миллилитрден бал къошуб, иссилей ичигиз.

БАШ ЁПКЕСИНДЕ ДЖАНГЫ АУРУУУ, СУУУГЪУ БОЛГЪАН

Бир ачы турманы ууакълаб, юсюне шекер къуйуб, 6-8 сагъатдан, турманы сууу чыкыгъанлай сыгъыб, сууун бютеулей алыб, андан гитче шай къашыкъ бла бирни хар сагъат сайын ичиб туругъуз.

Эки-терт кюннге сау боллукъсуз. Хар эртден сайын 8 гаккыны сарысын шекер бла ром, коньяк, аракъы бла бирге чагъыб, къабыл этигиз.

Дагъыда: 500 грамм турма маталлы соханны ариулаб, аны юсюне 50 грамм бал бла 400 грамм шекер къошуб, бир литр суу къуйуб, юч сагъатны сериуюн отда бишириб, сууутуб, сюзюб, сюзюлмени мияла сауутха къуйуб, башын бегитиб, андан кюннюне биришер шай къашыкън бла юч кере ичигиз.

Бу хансланы да джаращдырыб хайырланыгъыз.

1. Чапхын неда ийисли хансдан 1,5 юлюш.
2. Джикли хансны хансындан 2 юлюш.
3. Гоккабаш хансны гоккасындан 3 юлюш.
4. Нарат терекни чирчиклеринден 1 юлюш.
5. Къара дугъумну джемишинден 5 юлюш.
6. Ит бурунну джемишинден 5 юлюш.
7. Джабышмакъны джемишинден 5 юлюш.
8. Суу талны къабугъундан 3 юлюш.
9. Ингил хансны хансындан 2 юлюш
10. Къара уллуёзекни гоккасындан 2 юлюш.
11. Зынтхы урлукъдан 5 юлюш.

Барысын да бир-бирлерине иги къатышдырыб, ол къатышмадан 2 уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнай тургъан сууну къуйуб, аны да сериуюн отда тутуб алыб, сууутуб, сюзюб, 50 миллилитрден кюннюне юч кере ичигиз. Аны ызы бла 200 миллилитр къайнагъан исси сютге бал къошуб уртлагъыз. Сууугъугъуз да, джетелигиз да кетерикди.

Неда бир орта сарысмакъ бла 5-6 соханны ууакълаб, сора гитче шай къашыкъ бла бир дугъума сууну къуйуб, аны юсюне да уллу шай къашыкъ бла бир балны къошуб, аланы 200 миллилитр сютде къайнатыб, бишириб, кюнню-кюн узунуна биришер уллу шай къашыкъ бла хар сагъат сайын къабыл этигиз. Саулугъугъуз иги боллукъду.

БАШ ЁПКЕСИНИ ХАҲА ДЖОЛЛАРЫ ВУУУЛУБ, ХАҲА ДЖЕТМЕЙ КЪЫЙНАЛГЪАН

Эм игиси джаз, джай, кюз айлада кёбюсюне къара дугъумну, адам джилекни, къара джумукъулну, кызыл джумукъулну джемишлеринден ашагъыз, башха кёгетлеге да ёч болугъуз. Баппаханна, уллу джол хансны, мурсаны, гоккабаш хансны, азгек хансны чапракъларындан бирча алыб, иги къатышдырыб, ол къатышмагъа алма, къобуста ууакълаб къошуб, гин да атыб, сют башы бла чёплеу джау да тамызыб, ашаб туругъуз, джайны - кюзню узунуна.

Юйде кесигиз шайнекеге 200 миллилитр сууну къуйуб, анга гитче шай къашыкъ бла соданы атыб, отха салыб, къайнатыб, къайнай тургъан сагъатда шайнекни суу акъгъан быргъысына къагъытдан быргъы этиб, алайына келишдириб, ол быргъыдан келген тылпыуну 10-15 такъыйкъаны белмей солугъуз. Не эчки, не къаз, не борсукъ джауну 200 миллилитр бек исси къайнагъан сютге атыб, иссилей кюнюне юч кере ичиб туругъуз. Хансла бла да хайырланыргъа боллукъсуз:

1. Акъ къайынны чапырагъындан 2 юлюш.
2. Адай гютдюню тамырындан 2,5 юлюш.
3. Джылан тамыр хансны хансындан 1,5 юлюш.
4. Эчки хансны хансындан 1 юлюш.
6. Бабулачны (акъбаш гокканы) гоккасындан 2,5 юлюш.
7. Гоккабаш хансны гоккасындан 2,5 юлюш.
8. Ингил хансны хансындан 2 юлюш.
9. Зынтхыны урлугъундан 5 юлюш.
10. Къара дугъумну джемиши бла чапрагъындан 5 юлюш.
11. Джабышмакъны джемишинден 5 юлюш.
12. Илинмек хансны хансындан 2 юлюш.

Аланы бир-бирлерине иги къатышдырыб, сора эки уллу шай къашыкъ бла бирни 500 миллилитр къайнай тургъан суугъа атыб, 30 такъыйкъаны шайча этиб, башын джабыб, сюзюб, сюзюлмеден 50 миллилитрден 10 кере суйгенигизча бал, шекер къошуб иги иссилей ичигиз. Ол кёзюуде сууукъдан, аяздан сакъланыгъыз.

Дагъыда къая чайырдан 4 граммны, юч литр къайнагъан джылы сууда эритиб, бал къошуб, кюнюне юч кере уллу шай къашыкъ бла ичигиз. Къара чайырны ичген сагъатда сют ичмегиз.

ТАМАГЪЫ, БАШ ЁПКЕСИ, ЁПКЕСИ, ХАУА ДЖОЛЛАРЫ АУРУГЪАНЛАНЫ ДЖЁТЕЛЛЕРИ БОЛАДЫ

Кёбюсюне джетелге быллай дарманла этерге боллукъду:

1. Мурсаны тамырындан 50 граммны 300 миллитр сууда къайнатыб, биширирге джетдириб, юсюне 50 грамм шекер къуйуб, къайнатыб, сюзюб, сюзюлмеден гитче къашыкъ бла бирни беш кере кюнюне ичигиз. Бек эски джетелни да тыярыкъды.

2. Къобуста, быхы, татыран сууланы бал бла къатышдырыб. келишиулерин 1:1 этиб, хар бирин башха-башха ичигиз.

3. Джизги джыграны урлугъундан эки уллу шай къашыкъны гитче шай къашыкъ бал бла къатышдырыб, бир кесек да туз атыб, аны юсюне 200 миллилитр сууукъ сууну къуйуб, сериуюн отда къайнаргъа джетдириб, сууутуб, сюзюб, хар эки сагъатдан экишер уллу шай къашыкъны ичигиз.

4. Муртхуну джемишинден терт уллу шай къашыкъ бла бирге юч уллу шай къашыкъ балны кьошуб, бир литр сууда он такъыйкъаны къайнатыб, сюзюб, андан кюнюне 100 миллилитрден 3-4 кере ичигиз.

5. Адай гютдюню, мияны, андызны тамырларындан биришер уллу къашыкъны бир-бирине къатышдырыб, андан эки гитче шай къашыкъ бла бирни алыб, юсюне юч джюз миллилитр къайнагъан сууукъ сууну къуйуб, сегиз сагъатны тутуб, сюзюб, 100 миллилитрден ашарны аллы бла юч кере джылытыб ичигиз.

6. Тюлкюню ёпкесин ууакълаб, ыхдауда кебдириб, ууб, унча этиб, элек бла элеб, эленгенден гитче шай къашыкъ бла бирни 4-5 кере суу бла ичигиз. Джетелге, ёпкесинде сууугъу, ёпке аурууу болгъаннга иги болушады.

7. Кертмени ыхдоуда неда сууда бишириб иссилей ашасагъыз, иги болушады джетелден.

8. 500 миллилитр сырагъа, бир уллу шай къашыкъ бла бир балны кьошуб, иги джылытыб ичигиз.

9. Кече джетел этсегиз, ингирала тузсуз сары джаудан 25-30 граммны чайнаб, ашыкъмайын джутуб, аны ызындан уллу шай къашыкъ бла бир балны ашагъыз.

ЁПКЕСИНДЕ СУУУГЪУ БОЛГЪАН

1. Одал чапыракъны чапырагъындан 2 юлюш.
2. Гокка баш хансны гоккасындан 2,5 юлюш.
3. Дыгъыленни чапыракъларындан 2 юлюш.
4. Уллу ит тилни чапыракъларындан 2 юлюш.
5. Зынтхыны урлугъундан 5 юлюш.
6. Къара дугъумну чапырагъындан 2,5 юлюш.
7. Джабышмакъны джемишинден 2 юлюш.
8. Джикли хансны хансындан 2 юлюш.
9. Эчки хансны хансындан 1,5 юлюш.
10. Акъ къайынны чирчигинден 1,5 юлюш.
11. Мия хансны тамырындан 1,5 юлюш.
12. Мурсаны хансындан 2 юлюш.

Барысын да бир-бирлери бла къатышдырыб, ол къатышмадан эки уллу шай къашыкъ бла бирни 500 миллилитр къайнай тургъан суугъа атыб, бир сагъатны шайча этиб тутуб, сюзюб, джылылай бал къошуб, алмайыр атыб, эзиб, 100 миллилитрден кюнюне 5-6 кере ичигиз. Бу дарман сууну ичген сагъатда эшикге чыкъмагъыз, сууукъ турмагъыз.

Былай этсегиз да джарайды: тертгюл къаураны хансындан 20 грамм алыб, 200 миллилитр къайнагъан исси суугъа атыб, шайча этиб тутуб, сюзюб, сюзюлмеден экишер уллу шай къашыкъ бла кюнюне юч кере ичигиз. Зынтхыны ариу джуууб, къанджал сауутха 250 граммны атыб, юсюне да бир литр сютню къуйуб, сериуюн оту болгъан духауайгъа салыб, сериуюн къайнатыб, сютю аз болгъаны сайын сют къошуб, зынтхысы керти эриб бишгинчи тутуб, суу кисей бла сюзюб, алыгъыз. Сёз ючюн ол бир литр эсе, джарым килограмм бал къошуб, иги къатышдырыб, кюнюне бир уллу шай къашыкъны 5-6 кере ичигиз.

Унну тылы ачитхыч бла иги ийлеб, аны юсюне 100 миллилитр сирке суу, 100 миллилитр чёплеу джау, 100 миллилитр чагъыр къуйуб, барысын да къатышдырыб, ийлеб, ол тылыны джайгъыч бла бёлме-бёлме неда гютдю-гютдю этиб, алгъа кёкюрек теринге ачы аракъыдан джагъыб, аны юсю бла ол ийленгенни салыгъыз. Сыртыгъыз бла да, тёшюгюзню юсю бла да.

ЧАХОТКАСЫ БОЛГЪАН

1. Зынтхыдан неда арпадан 250 граммны алыб, юсюне 750 миллилитр сютню къуйуб, сора къаз, эчки, ит, айю, борсукъ джау (быланы бирин, къайсысы табылса да 50 грамм атыб, се-риуюн оту болгъан духауайгъа салыб, сют къайнаб, азайханы сайын къошуб, зынтхы керти иги бишгинчи тутуб, алыб, сю-зюб, 50 граммдан кюнюне 3-4 кере ичигиз. Айла бла ичигиз. Бек джарарыкъды.

2. Терткюл къаураны чапырагъындан, саптагъайындан, аз-гек хансны тамырындан бирча алыб, къатышдырыб, тюз шай этиб, кюнюне 150 миллилитрден юч кере юч айны тохтаусуз ичи-гиз.

3. Бу дарман хансланы уа бир мардада къабыл этигиз: адай гютдюню тамырындан 40 грамм, мияны тамырындан 25 грамм, одал чапыракъны чапырагъындан 25 грамм, гинни урлугъун-дан 10 грамм алыб, барысын да къатышдырыб, тюз шай этиб, 50 миллилитрден кюнюне ашарны аллы бла 5 кере ичиб ту-ругъуз, кесин да джылылай.

4. Къымыз ёпке ауруугъа джарагъанына шагъат керек тюл-дю. Аллаи таблыкъ болуб, аны бла багъылгъан сагъатда къуру къымыз ичигиз, суу орнуна да, шай орнуна да. Байталла бол-гъан джерледе, ол ат ийисде туруб ичсегиз, эм игиси олду.

5. Айю джау бла, ит джау бек джарайдыла. Борсукъ джау да игиди. Сёз ючюн, 200 миллилитр ит джауну 10 кюнню къай-нагъан исси сют бла ичиб, 5 кюнню солуб, дагъыда 10 кюнню ичиб, ол халда эм азында юч айны къабыл этигиз. Къалгъан джауланы табсагъыз да, ол джорукъда хайырланыгъыз.

6. Эчки, тюе, эшек сют джетелни да, къан тюкюргенни да тохтатадыла.

7. Фатар къытай тамырны сууу да джарайды.

ЧАРХЫНДА СУУУГЪУ БОЛГЪАН, ИССИСИ КЁЛТЮРЮЛГЕН

1. Акъбаш хансны гоккасындан 2 юлош.
2. Къара шайны хансындан 2,5 юлош.
3. Дугъуманы хансындан 2,5 юлош.
4. Одал чапыракъны чапырагъындан 3 юлош.

5. Сары кѳурмачбаш хансны гоккасындан 3 юлюш.
6. Киштик хансны хансындан 1 юлюш.
7. Ит бурунну джемишинден 1,5 юлюш.
8. Джабышмакѳны джемишинден 1,5 юлюш.

Быланы бир-бирлери бла кѳатышдырыб, андан беш граммгѳа тюз шайлыкѳдан 5 граммны кѳошуб, шай этиб, ичиб туругѳуз. Не тюрлю да сууугѳугѳуз болса, джарарыкѳды, терлетиб бек иги этерикди.

Ол инджиулеге дагѳыда талай мадар:

1. Кѳайнаб суугѳан 1000 миллилитр суу бла иссилиги да 36 градус болуб джаулу ичегигизни джууугѳуз (клизма этигиз).
2. Орун джабыуну 60 градус иссилиги болгѳан суугѳа уруб, кѳымыжа саныгѳызгѳа чырмагѳыз, иссини иги тюшюреди.
3. Кѳол аязлагѳа, табанлагѳа балчибин уу, джылан уу джакѳ-маланы джагѳыб, иги ышыгѳыз.
4. Нарат чыгѳанакѳ ууулмадан кѳошуб, 42 тохаумек иссилиги болгѳан юй хамам этигиз.

БУРУН СУУУ КЕЛИРГЕ ЁЧ БОЛГѳАН

1. Джюзджыллыкѳны сууундан башынгы артына ийилтиб, бурун тешиклеринге кѳзюу-кѳзюу бешишер тамчыдан кюнюне 5-6 кере тамызыгѳыз.

2. Фатар кѳытай тамырны неда ит тилни суууна 30 процент бал кѳошуб, кюнюне 4-5 кере бешишер тамчыдан хар бурун тешигизге тамызыгѳыз.

3. Сохан неда сарысмакѳ суула бла мамукѳ джула этиб, бурун тешиклеригизге салыгѳыз, кюнюне 4 кере. Хар салгѳаныгѳызны 10-15 такѳыйкѳаны тутугѳуз.

4. Андызны тамырындан гитче шай кѳашыкѳ бла бирни алыб, наныкѳны чапыракѳларындан 5 граммны, джѳгени гоккасындан 5 граммны, одал чапыракѳны чапыракѳларындан 5 граммны, гинни урлугѳундан 5 граммны бир-бирлерине кѳатышдырыб, ол кѳатышмадан 5 граммны юсюне 200 миллилитр кѳайнай тургѳан сууну кѳуйуб, 15 такѳыйкѳаны шайча этиб

тутуб, сюзюб, эртден-ингир, 200 миллилитрден ичигиз. Бурун сууу-гъузну бек дженгил тохтатырыкъды.

5. Шайны бал бла, алмайыр бла, сют бла, тохтаусуз ичигиз.

Аурууну сезгенлей, бу затланы этиб башласагъыз, табибге да бармайын, багъалы дарманлагъа да джоюлмайын, сау бол-лукъсуз.

ЗУККОЧУКЪ ЭТГЕН

1. Буз гыртла джутугъуз.
2. Къулакъларыгъызгъа бушдукъ этиб, сууукъ суу ичигиз.
3. Шекер гыртны сирке суу бла джибитиб джутугъуз.
4. Татыран джылытхычны бир талайын тѣшюгюзню тьюбю бла тѣгерек тогъай белигизге джабыщдырыб, 20-25 такъыйкъаны тутугъуз.

ТѢГЕРЕК СУУАЛЧАНЛАРЫ БОЛГЪАН (АСКАРИДА, ОСТРИЦА)

1. Туйме хансны гоккасындан уллу шай къашыкъ бла бирни 500 миллилитр къайнай тургъан суугъа атыб, 10-15 такъыйкъаны къайнатыб, сюзюб, сууутуб, суу шкок бла тюз ичегиге къуйугъуз.

2. Иги уллу сарысмакъны 200 миллилитр сютде иги бишириб, сюзюб, сюзюлмени 30-36 градусха дери сууутуб, суу шкок бла 200 миллилитрин тюз ичегиге къуйугъуз, джылы онбешден озгъанлагъа он джыл болгъан сабийлеге аны 50-100 миллилитри дурусду. Аладан гитчелеге 25-50 миллилитр да боллукъду.

АСКАРИДА БЛА ВЛАСОГЛАВ СУУАЛЧАНЫ БОЛГЪАН

Алтынчачны хансындан 15, сары киштикаякъны гоккасындан 15, ѣткюр кюндюшню баш тамырындан 15, домалай хансны чапыракъларындан 5 грамм алыб, бир-бирлерине къатышдырыб, аны 600 миллилитр суугъа атыб, юч такъыйкъаны къайнатыб, ол исси къайнатмагъа 100 грамм туйме хансны гокка-

сындан къуйуб, 10 сагъатны тутуб, сюзюб, 200 миллилитрден хар сагъат сайын 3 кере уртлагъыз. Ичиб бошагъанлай, ичигизни ётдюрген дарманнга узалыгъыз. Сёз ючюн, магнезий сульфатдан 5-6 граммны, неда 25 процентли магнезий сульфатдан 20 миллилитрни ичигиз.

БУКЪЛЕСИН СУУАЛЧАНЫ БОЛГЪАН (БЫЧИЙ ЦЕПЕНЬ)

Тюйме хансны гоккасындан, къабны урлугъундан, гондарайны къабугъундан, татыусуз хансны хансындан бирча алыб, бир-бирлерине иги къатышдырыб, ол къатышмадан уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр сууда 10 такъыйкъаны къайнатыб, сууутуб, суу кисей бла сюзюб, юч кюнню 200 миллилитрден 2 кере эртден ингир ичигиз.

БАУУРУ АУРУГЪАН

1. Гондарайны къабугъундан 10, гинни урлугъундан 10, сары киштикаякъны гоккасындан 20, дугъуманы чапракъларындан 20, тюлкюкъуйрукъну хансындан 10, татыусуз хансны хансындан 10, ингил хансны хансындан 5 граммны бир-бирлери бла иги къатышдырыб, андан эки уллу шай къашыкъны 200 миллилитр къайнай тургъан суугъа къуйуб, 30 такъыйкъаны тутуб, сюзюб, сюзюлмеден кюнюне эртден-ингир эки кере 200 миллилитрден ичигиз.

ЁТ КЪУУУГЪУ АУРУГЪАН

Алмайыр дугъуманы хансындан, алтынчачны хансындан, татыусуз хансны хансындан, къоз терекни чапырагъындан, тюртю терекни къабугъундан онушар граммны, бир-бирлерине къошуб, ол къатышмадан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнай тургъан сууну къуйуб, 10 такъыйкъаны тутуб, сюзюб, кюнюне 200 миллилитрден юч кере ичигиз.

ЁТ КЪУУУГЪУНДА ТАШЫ БОЛГЪАН

1. Ингил хансны хансындан 50 грамм бла дугъуманы чапыракъларындан 20 граммны къатышдырыб, андан эки уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнай тургъан сууну къуйуб, 30 такъыйкъаны тутуб, сюзюб, сюзюлмеден 200 миллилитрден кюнюне эки кере, эртден-ингир ичигиз.

2. Домалайны чапыракъларындан 15, ёткюр кюндюшню тамырындан 15, баппаханни тамырындан 20, дугъуманы чапыракъларындан 20 граммны бир-бирлерине иги къатышдырыб, андан эки уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллиграмм къайнай тургъан суудан къуйуб, 30 такъыйкъаны тутуб, сюзюб, сюзюлмеден ашардан алгъа джарым сагъатны 200 миллилитрден кюнюне эки кере ичигиз.

3. Гинни урлугъундан 20, бюрче хансны (будион) урлугъундан 20, гондарайны къабугъундан 20, дугъуманы чапыракъларындан 20, алтын чачны хансындан 20, тюлкюкъуйрукъну хансындан 20 грамм алыб, бир-бирлери бла иги къатышдырыб, андан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнай тургъан сууну къуйуб, сюзюб, сюзюлмени бир кюннге аз аз ичиб бошагъыз.

ЁСКИ БАУУР АУРУУНУ ЗАРАНЫ БЛА БАУУРУ УЛЛУ БОЛГЪАН

1. Азгек хансны къабугъундан 20, джикли хансны хансындан 20, тюлкюкъуйрукъну хансындан 20, сары къурмачбаш хансны хансындан 20, итбурунну джемишинден 40, акъ тамырны баш тамырындан 20 грамм алыб, бир-бирлери бла иги къатышдырыб, ол къатышмадан бир уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнай тургъан суудан къуйуб, 20-30 такъыйкъаны шайча этиб тутуб, суу кисей бла сюзюб, сюзюлмени бир кюннге 2-3 кере ичиб тауусугъуз.

БАУУРУНДА, ЁТ КЪУУУГЪУНДА ТАШЫ БОЛМАЙ, САПРАНДАН АУРУГЪАН

1. Бир килограмм балны бир килограмм къара дугъумну джемиши бла къатышдырыб, гитче шай къашыкъ бла биришер кюнюне юч кере ашарны аллы бла къабыл этигиз.

Къызыл джумукъулну бутагъын, чапырагъын ууакълаб, андан уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр къайнай тургъан суугъа атыб, 30 такъыйкъаны къойуб, сюзюлмеден 3 уллу шай къашыкъ бла кюнюне 4 кере ичигиз.

Кюнюне 2-3 сарысмакъ тишни ашагъыз.

Такъюзюк бла ит бурунну джемишлеринден биришер уллу шай къашыкъны 200 миллилитр къайнай тургъан суугъа атыб, 20 такъыйкъаны тутуб, сюзюб, сюзюлмеден биришер уллу шай къашыкъ бла кюннюне 3 кере ичигиз.

АШХЫНЫНЫ ТЮБЮНДЕ БЕЗИ АУРУГЪАН

Хар эртден сайын ач къарангылай 200 миллилитр къайнагъан джылы сютню уллу шай къашыкъ бла бир бал бла ичиб туругъуз. Сютню ичгенден сора, 4 сагъатны аузугъузгъа джукъ салмагъыз. Андан сора тепсигизге олтурургъа боллукъсуз. Кёрюрсюз бир айдан саулугъуз къалай тюрленсе да.

ЭРКИШИНИ ЧАТ БЕЗИНИ СУУУГЪУ БОЛУБ КЪЫЙНАЛСА

Сабан хансны хансындан юч гитче шай къашыкъ бла бирни, бир гитче шай къашыкъ бла бирни алмайыр дугъуманы хансындан, аллай биришер да гинни урлугъундан, джикли хансны хансындан, къушкъонмазны къабугъундан, юч гитче шай кышыкъ бла шкилдини чапракъларындан 500 миллилитр къайнай тургъан суугъа атыб, 2-3 такъыйкъаны къайнатыб, бир сагъат бла джарымны шайча этиб тутуб, сууутуб, суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден 100 миллилитрден ашарны аллы бла кюнюне юч кере ичигиз.

ДЖАНГЫ БЮРЕК АУРУУУ БОЛГЪАН

1. Сары кърмачбаш хансны хансындан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнай тургъан сууну къруйуб, 15 такъыйкъаны къайнатыб, суутуб, сюзюб, сюзюлмеден 50 миллилитрден кюнюне юч кере ичигиз.

2. Бир уллу дыгъылен тамырны къазыб алыб, джууб, таза-лаб, уакълаб, къанджал сауутха атыб, юсюне 5 литр суу къруйуб, тюз джартысы кългъынчын къайнатыб, суутуб, ариу сюзюб, андан кюнюне 100 миллилитрден юч кере ичигиз.

3. Бир килограмм будайны сууда тамам къайнатыб, иги би-шириб, сууу бла бирге хар ыйыкъда бир кюнню будайдан сора бир хант кърошмайын, ашагъыз.

4. Зынтхы саламны сууу бла юй хамам этиб ичине кириб джатсагъыз, ол да иги джарайды. Андан 500 граммны бир уллу челекке басыб салыб, юсюне къайнай тургъан сууну челекде зынтхы саламны джабарча къруйуб, аны да бир сериуюн отну юсюне салыб, къайнагъынчы тутуб, сора ол сууну юй хамамгъа алыннган 36 градус иссилиги болгъан суугъа къруйуб, ичине кириб, бир кюн кълалыб, экинчи кюн 20-25 такъыйкъаны джю-регигиз кълтюргеннге кере джатыгъыз. Алай 10-12 кере этсе-гиз, бюрегигизге да, бууун аурууларыгъызгъа да иги сеbeb та-барыкъсыз.

5. Къая чайырдан 3 граммны юч литр къайнагъан сууда эритиб, андан 30 такъыйкъаны ашарны аллы бла 200 милли-литрден юч кере ичигиз. 10 кюнню ичиб, 5 кюнню солуб, да-гъыда 10 кюнню ичигиз.

БЮРЕГИГИЗНИ АРИУЛАРГЪА СЮЕ ЭСЕГИЗ

Къара шайны хансындан, гоккасындан 50 грамм, джол ханс-ны хансындан, гоккасындан 50 грамм, алмайыр дугъуманы хан-сындан, гоккасындан 50 грамм, джылан тамырны хансындан, гоккасындан 50 грамм, сары кърмачбаш хансны хансындан, гоккасындан 50 грамм алыб, бир-бири бла къратышдырыб, ол кър-атышмадан эки уллу шай кърашыкъны 200 миллилитр къайнай тургъан суугъа атыб, 10 такъыйкъаны тутуб, бал кърошуб, 100 миллилитрден ашагъандан сора, терт кере 7-10 кюнню ичигиз.

СИЙДИК КЪУУУГЪУНУ СУУУГЪУ БОЛГЪАН

1. Мия тамырдан, акъ тамырны баш тамырындан, нартюх чачдан, акъ къайынны чапырагъындан, гелендирни, гинни хансындан бирча алыб, къатышдырыб, ол къатышмадан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр сууукъ сууну къуйуб, 6 сагъатны къойуб, андан сора 15 такъыйкъаны сериуюн отда къайнатыб, сюзюб, аны аз-аз ичиб бир кюннге бошагъыз. Саулугъугъузгъа сеbeb табхынчын, ол марда бла ичиб туругъуз.

2. Къая чайырны 0,7 граммын бир литр сютде эритиб, 30 такъыйкъаны ашарны аллы бла 200 миллилитрден ичигиз.

3. Гёлендирни хансындан 100 граммны юсюне бир литр къайнай тургъан сууну къуйуб, эки сагъат тутуб, сюзюб, сюзюлмеден 100 миллилитрден кюнюне бир кере ичигиз.

КЕЧЕ ТЮБИОНЕ СИЙГЕН

Тюлкюкъуйрукъ хансны хансындан, сары къурмачбаш хансны хансындан бирча алыб, бир-бирлерине къатышдырыб, андан тюз шайлыкъны атханча, къайнай тургъан суугъа атыб, шайны ичгенча бал къошуб неда кесин алайлай кюнюне 3 кере ичигиз.

ДЖИГИНЕ, СЮЕГИНЕ, КЕМИК СЮЕГИНЕ, СИНГИРИНЕ ТУЗ ДЖЫЙЫЛЫБ КЪЫЙНАЛГЪАН

1. Ит бурунну тамырындан уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр суугъа атыб, сериуюн отда 5 такъыйкъаны къайнатыб, сууутуб, сюзюб 100 миллилитрден кюнюне 2-3 кере ичигиз.

2. Къызыл джумукъулну чапырагъындан уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр къайнай тургъан суугъа къуйуб, 10 такъыйкъаны тутуб, сюзюб, сюзюлмеден биришер уллу шай къашыкъ бла 3 кере ичигиз кюнюне.

3. Ит дугъуманы чапыракъларындан гитче шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнай тургъан сууну

кзуйуб, беш сагъатны тутуб, сюзюб, андан 50 миллилитрден 3 кере ичигиз джылылай кюн сайын.

4. Акъ къайынны чапырагъындан уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр къайнай тургъан суугъа атыб, 6 сагъатны тутуб, сюзюб, сюзюлмеден кюнюне 100 миллилитрден 3 кере ичигиз.

5. Илинмек хансны хансындан 100 граммны 30 такъыйкъаны бир челек сууда къайнатыб, сюзюб, аны 38 градус иссилиги болгъан юй хамам суугъа кшошуб, 12-15 такъыйкъаны ичине кириб джатыгъыз. Андан чыкыгъандан сора да, илинмек хансны хансындан шай этиб бал, шекер кшошуб иссилей ичигиз.

ОМУРАУЛАНЫ ОРТАЛАРЫНА ТУЗ ДЖЫЙЫЛЫБ КЪЫЙНАСА

1. Айю кзулакны гоккасындан 50 граммны 500 миллилитр аракъыгъа атыб, эки ыйыкны тутуб, андан тюз сырт узунунга омураулары юсю бла иеги кыйырлары да кшошуб, иги сингдириб джагъыб, джан джаулукыгъа чырмалыб орнугъузгъа кириб джатыгъыз. Неда алгы бурун юй хамамга кириб, сора юсюгюзню ариу кебдириб, сыртыгъызгъа джагъыб джатсагъыз, ол да бек игиди. Хамамны уа къара уллузекни, тюйме хансы гоккаларындан, къара шайны, мурсаны, мантны хансындан, шкилдини бутакларындан, акъ тамырны баш тамырындан, къара дугъумну чапыракларындан, нарат чирчикледен, джикли хансны, чабхын хансны ханларындан, хумеллекни чапрагъындан этерге боллукъду. Аланы бирча алыб къатышдырыб, ол къатышмадан 10 уллу шай къашыкъ бла бирни юч литр къайнай тургъан суугъа кзуйуб, он такъыйкъаны къайнатыб, сууутуб, сюзюб, аны иссилиги 38-39 градус болгъан юй хамамдагъы суугъа кзуйуб, ичине кириб, 12-15 такъыйкъаны джатыгъыз.

2. Джабышмакны джемишинден, джегени гоккаларындан, киштик хансны тамырындан, дыгъыленни чапыракларындан, ит бурунну джемишинден шай этиб ичиб, терлеб туругъуз. Кюз айлада джыйыб, кебдириб, тайыншлы джерге салыб сакълагъыз. Артыкъсыз да джылы келе башлагъанла. Бу хансла тургъанлай ол инджиуге аптектен дарман сатыб алгъан айыбды.

КЪУЛАГЪЫ АУРУГЪАН

1. Тыхтен суу неда джау тамызыгъыз къулакъ тешигигизге.

2. Шкилдини джемишинден 10 граммны 200 миллилитр аракъыгъа атыб, 10 кюнню тутуб, андан мамукъну иги джибитиб, ауругъан къулакъ тешигигизге иги терен джула этиб салыгъыз 10-15 такъыйкъаны тутугъуз юч кере кюнюне.

3. Къанджал сауутха 200 миллилитр сууну къуйуб, аны юсюне беш лавр чапракъ атыб, сериуюн отда къайнаргъа джетдириб, отдан алыб, юсюн иги джабыб, 2-3 сагъатны тутуб, джылылылай ауругъан къулакъ тешикге бир тамчы тамызыгъыз, юч, уллу шай къашыкъ бла бирни да ичигиз. Алай юч кюнню этигиз.

4. Инсанны чархында саулукъгъа заран салгъан аман, кир затла джыйылыб, санларын ауур этиб къыйнаса да, къулакъ тунакы эшитирге боллукъду. Ол затладан тазаланыр мадар да барды. Сёз ючюн, ингир ала уллу шай къашыкъ бла бир принчни юсюне сууукъ сууну къуйуб, эртденблагъа дери къойуб, сора къайнатыб, къайнагъан суун тегюб, аллай бир сууукъ суу къуйуб, джангыдан къайнатыб, къайнагъан сууну тегюб, ючюнчю кере да алай этиб, принчин ашагъыз. Андан сора 4 сагъатны джукъ ашамагъыз, ичмегиз. Бир айны алай этиб туругъуз. Къулагъыгъыз да ачыллыкъды, чархыгъыз да тазаланлыкъды.

КЕСЕКЛЕ ТИЙГЕН КЮНДЕН ТЕВРЕБ, НЕДА КЕСЕКЛЕ АУРУУ ДЖАЙЫЛЫБ БАШЛАННАНЫН ЭШИТСЕГИЗ

1. Бал бла сарысмакъ эзилгенни келишиулерин 1:1 этиб, джатарны аллы бла уллу шай къашыкъ бла бирни къабыл этиб, ызындан джылы сууну ичигиз.

2. Выхы сууну, балны, сютню бир-бирлерине къатышдырыб, уллу шай къашыкъ бла бирерни 6 кере ичигиз.

3. Бек иги джарайды джеге шай, къызыл джумукъул суу бла, бал къошуб ичсегиз. Эсигизге салайым: не тюрлю сууугъугъузгъа да джарар ючюн бал алсагъыз, джеге балны сайлаб ала туругъуз.

4. Балдан, ит бурунну джемишинден, къара дугъумну джемишинден, наныкъны джемишинден уллу шай къашыкъ бла бирер алыб, къатышдырыб, юсуне бир литр къайнагъан сууну къуйуб, 15 такъыйкъаны тутуб, кюнюне 3-4 кере 100 миллилитрден ичигиз.

5. Джюзджыллыкъ бла фатар кытай тамырны суун 5 тамчыдан хар бурун тешигигизге 3 кере тамызыгъыз, башыгъызны артына ийилтиб.

6. Наз джаудан 3-4 тамчыны къанджал сауутда къайнай тургъан суугъа тамызыб, отдан алыб, башын ачыб, кесинги башынгы да къалын орун джабыу бла джабыб, ол тылпыу бла солугъуз. Солуб бошагъандан сора, кёкюрегигизге наз джау джагъыб, иги сылаб, джёге шайны бал бла ичиб, бастырылыб джатыгъыз.

КЁЗЮНДЕ СУУУГЪУ БОЛГЪАН

1. Бал хансны ариу тазалаб, сыгъыб, суун чыгъарыб, аны духауайда къайнагырга джетдириб, сууутуб, 40 градус иссилиги бла кёзюгюзге къуйуб джууугъуз.

2. Къара къайынны гоккасындан 5 граммны 100 миллилитр къайнай тургъан суугъа атыб, джарым сагъат тутуб, 3-4 кват суу кисей бла сюзюб, аны бла ауругъан кёзюгюзню джууугъуз.

3. Не гардошну, не алманы, не нашаны кыргыч бла ууакълаб, ариу быстырчыкъ бла кёзюгюзню юсуне салыгъыз. Ол заманда экинчи кват этиб, тюз исси суугъа урулгъан быстырны да салсагъыз, кёзюнью ауруб кыйнагъаны сенгерикди.

4. Кёзюгюзге бюртюк чыкъса, кьолугъуз бла тиймегиз, сыгъыб, иринин чыгъарырга да излемегиз. 70 градус кючу болгъан аракы бла бюртюкню тегерегин, юсюн сюртюб, тазалаб, джыйырма процентли альбуцидни, фурацеллинни неда гентамицинни тамызыгъыз кёзюгюзге.

Былай этерге да боллукъсуз: ит тилни хансындан юч уллу шай къашыкъ бла бирни юсуне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб тутуб, ол сууда ариу быстырны джибитиб, бюртюгю болгъан кёзюгюзге салыб туругъуз кюнюне 6 кере. Алай джюзджыллыкъ ханс бла этерге боллукъду.

Юйде терезени ичи терлесе, ол мылыны таза бармакъ ууучунг бла бюртюкню юсуне джакъгъан да игиди.

5. Кёзюнг бек ауруса, ингил хансны хансындан уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, сериунотда 5 такъыйкъаны къойуб, башын джабыб, шайча этиб тутуб, 4 къат суу кисей бла сюзуб, гитче шай къашыкъ бла бир таза бал къошуб, къатышдырыб, анга таза быстырны уруб, иги джибитиб кюнюне 2 кере ауругъан кёзюгюзге салыгъыз.

КЁЗЮНЕ АКЪ ТЮШГЕН

1. Къара будай ундан ётмекни иссилей бир джанын иги уллу тешик этиб, ариу таза стаканны ол тешикге сугъуб, бир кесекни тутсагъыз, стаканны ичине суу тамчыла джыйыладыла. Аланы акъ тюшген кёзюгюзге хар кюн сайын 2-3 кере тамызыб туругъуз. Кёзюгюзню агъы кетерикди.

2. Къарау сокъур болгъан ийнекни, къойну бауурун чоюнда бишириб, отдан алыб, башын ачыб, аны тылпыуна бетигизни, кёзюгюзню тутуб туругъуз 7 кюнню, башыгъызны да чойун бла бирге орун джабыу бла джабыб 20-25 такъыйкъаны. Кесигиз эки ыйыкъны бауур ашаб туругъуз.

ТИШИ АУРУГЪАН

1. Ит тил хансны тамырын ауругъан тишигизни джанындагъы къулагъыгъызны ичине салыб туругъуз, джарым сагъатдан тиш ауруугъуз тохтарыкъды.

2. Къара шайны чапрагъын чайнагъыз, тишигизни ариуларыкъды, сау да этерикди.

3. Сарымакъ да салыгъыз ол тишигизге.

4. Мынгыланни урлугъун кюйдюрюб, аны тютюнюн ауузугъузгъа алыб, тутуб, ауузундан чыгъарыб, алай 2-3 кере этсегиз, тиш ауруу тохтаб къалады.

5. Джылан тамырны хансындан иги къалын шай этиб, аны бла ауругъан тишигиз болгъан джанын иги чайкъагъыз.

6. Кириую, тиш эти ауругъан чохбаш хансны тамырындан 20 граммны 70 градус кючу болгъан 100 миллилитр аракъыгъа

атыб, мияла сауутда 7-10 кюнню юй хауада къарангы джерде тутуб, сюзюб, сюзюлмеден 50 миллилитрден кюнюне 4 кере ичигиз.

7. Къая чайырдан 2,5 граммны 100 миллилитр къайнагъан сууда иги эритиб, ауузугъузну чайкъагыз, бир кесек джутсагъыз да зараны боллукъ тюлдю.

Сууукъдан кириуюнг, тиш этинг ауруб, ауузунгдан аман ийис ура эсе, сары къурмачбаш хансны чапракъларындан, гоккаларындан эки уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан суу къуйуб, шайча этиб тутуб, ариу сюзюб, джылылай 3-4 кере ауузунгу чайкъа. Кириуюнге да, тишинге да, ауузунгу аман ийис этгенине да бек иги джарарыкъды.

Тахта джилекни джемишин иги эзиб, аны бла тишлени джуугъанны да магъанасы барды.

ТЕРИ АУРУУЛАРЫ, БАШХА ИНДЖИУЛЕРИ БОЛГЪАНЛА

Илинмек хансны чапыракъларын, чакъмагъан гюл четенин, саптагъайыны башыракъ бѐлюмюн июнь-июль айлада джыйыб, салкъында неда 40-45 градус иссилиги болгъан ыхдауда кебдиригиз. Тери ауруулагъа, артыкъсыз да башны, сакъалны, бир-бир джеринден тюклери тюшюб башлагъанлагъа, терилери агъара тебрегенлеге, сабийлени юслери чапырса джууундуругъа, башха ауруулагъа да хайырландырадыла.

Кебдириб джыйылгъан илинмек хансны чапыракъларындан, саптагъайындан, гюл четени бла бирге суу бла келишиуюн 20:200 этиб, къайнатыб, сууутуб, сюзюб, андан 100 миллилитрден кюнюне юч кере ичигиз (юсюгюзде псориаз, гнездное облысение аурууугъуз болса).

Юсюгюзде не тюрю да чапыргъаныгъыз болса да, илинмек хансны хансындан, мурсаны чапырагъындан, уллу мантны тамырындан, адам джилекни чапырагъындан биришер уллу шай къашыкъ бла алыб, иги къатыщдырыб, барын да бир литр сууукъ суугъа атыб, сериуюн отда 10 такъыйкъаны къайнатыб, сууутуб, сюзюб, сюзюлмеден экишер уллу шай къашыкъ бла хар сагъат сайын кюндюз ичигиз, юсюгюзде чапыргъаныгъыз кетгинчи.

Сабийни диатези, рахити болса, илинмек хансны хансындан 10-30 грамм алыб, юсюне 250 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, тутуб, анга да 100 грамм тузну къошуб, аны он литр 37-38 градус иссилиги болгъан суугъа къуйуб, джуундуругъуз. Аны сюзюб, сюзюлмени теригизде джарагъызгъа, кюйгенигизге, джебегигизге джетиб, теригиз чапыргъан джеригизге, сау болургъа унамагъан джаралагъа, дагъыда чапхыннга иги джарайды. Эркин сюртюгюз неда мелте этиб салыгъыз.

Фатар кытай тамырны сууу бла да хайырланыгъыз. Аны саптагъайы бла бирге чапыракъларын да кесиб алыб, ариу таза-лаб, джууб, 5-10 градус иссилиги болгъан фатарда 7 кюнню тутуб, ууакълаб, сыгъыб, сууун чыгъарыб, сюзюб, къайнатыб, юсюне 1:5 келишиуде аракы къошуб, мияла сауутчукъгъа къуйуб, башын тылпыуу чыкъмазча, не тылпыу кирмезча этиб, бегитиб сакълагъыз. Бу дарман суу иринлегеннге, тешек джарагъа (джауур), не тюрлю да терини битгени, чачырауугъу болгъаннга, бийче тюкюрюк ауруугъа, чапыргъаннга джарайды. Фатар кытай тамыр сууну эркин сюртюгюз неда мелте этиб салыгъыз.

ДЖУКЪУСУЗЛАГЪА ГОЧАРНЫ ДЖАСТЫГЪЫ

1. Расаны чапыракъларындан бир юлюш.
2. Чёртлеуюкню чапыракъларындан бир юлюш.
3. Нарат чыгъанакъдан джарым юлюш.
4. Хумеллекни гагарагындан джарым юлюш.
5. Дугъуманы хансындан бир юлюш.
6. Къара шай хансны хансындан бир юлюш.
7. Сары киштикакыкны хансындан бир юлюш алыб, бирбирлерине иги къатышдырыб, ол къатышманы 40x40 сантиметр уллулуугъу болгъан къалын мамукъ къумачдан джастыкъ этиб, аны ичине къуйуб, толтуруб, ачыкъ джанын къалын тигиб, аны тышындан да кесигиз ушатхан къумачдан тыш этиб салыгъыз да, кече джатхан заманыгъызда башыгъызны салыб джатыгъыз. Юйюнде, ишинде, хоншу-тийреден, дженгеринден-тенгинден кёлю къалыб, неда этген мураты толмай, джебегине джетиб неда не тюрлю да аурууну кючу бла абзыраб, джукъу-

суз адамлагъа иги болушурукъду. Терен джукълагъанлай, акъыр-тын джастыкъны алыб къояргъа боллукъду башха адам аны башындан. Джукъучугъа, мишаугъа, джукъу басыб тургъанга джастыкъ бла хайырланыргъа, керек тюлдю.

КЪАН ВАСЫМЫ КЁЛТЮРЮЛГЕН АДАМГЪА ГОЧАРНЫ ДЖАСТЫГЪЫ

1. Алмайыр дугъуманы хансындан бир юлюш.
2. Одал чапыракъны чапырагъындан бир юлюш.
3. Къара шайны хансындан бир юлюш.
4. Дугъуманы хансындан бир юлюш.
5. Уллу ит тил чапыракъны чапырагъындан бир юлюш.
6. Джёгени гоккасындан бир юлюш.
7. Акъ къайынны чапырагъындан бир юлюш.
8. Гинни хансындан бир юлюш.
9. Ит бурунну джемишинден бир юлюш.
10. Терткюл къаураны хансындан бир юлюш.
11. Киштик хансны тамырындан бир юлюш.
12. Эшек чыгъанакъны гокка четени бла чапыракъларындан бир юлюш.

13. Сары киштикаякъны хансындан бир юлюш.

Бу хансланы кебдириб, ууакълаб, иги ууб, джумушакъ этерге керекди. Сора эки къат джастыкъ ичиндеги къалын, тышындагъы башынга салыб джатарча джумушакъ къумачдан тигиб, уллулугъун 40x40 сантиметр этигиз. Кече не кюндюз тынчайгъан, джукълагъан сагъатыгъызда дарман джастыкъны юсуне башыгъызны салыб джатыгъыз.

ДЖЕБЕГИНЕ ДЖЕТГЕН, ТЫНЧЛЫКЪСЫЗ БОЛГЪАН АДАМ

1. Джабышмакъны джемишинден 30 грамм.
2. Сары къурмачбашны хансындан 30 грамм.
3. Тюлкюкъуйрукъну хансындан 30 грамм.
4. Джабышмакъны гоккаларындан 20 грамм.
5. Киштик дарман хансны тамырындан 20 граммны.

Быланы барын да ууакълаб, бир-бирлерине иги къатышдырыб, ол къатышмадан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнай тургъан сууну къуйуб, 5-6 сагъатны шайча этиб тутуб, сюзюб, ашарны аллы бла 50 миллилитрден терт кере ичигиз кюнюне. Джебегигизге иги себеб табарыкъсыз. Ол биринчиси.

Экинчиси, къытай тамырны тамыры бла 50 градуслу ачы аракъыны келишиулерин 1:10 этиб, къытай тамырны чапракълары бла 50 градуслу ачы аракъыны келишиулерин 2:10 этиб, мияла сауутда 7-10 кюнню тутуб, андан сора 20 тамчыдан кюнюне юч кере джебегигизге джетсе, къууатсыз болсагъыз, джеңгил арысагъыз ичигиз.

Ючюнчюсю, джандыз неда науруз чечекни къургъакъ чапыракъларындан 5 граммны алыб, юсюне 200 миллилитр суу къуйуб, 5-10 такъыйкъаны къайнатыб, 2-3 сагъатны шайча этиб тутуб, сюзюб, сюзюлмеден уллу шай къашыкъ бла юч кере ичигиз, бек къарусуз болсагъыз, иги джарайды.

Тертюнчюсю, акъбаш хансдан 20 грамм, алмайыр дугъуманы хансындан 20 грамм, төрткюл къаураны хансындан 30 грамм, джол хансны хансындан 20 грамм алыб, иги къатышдырыб, ол къатышмадан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнай тургъан сууну къуйуб, 10 такъыйкъаны шайча этиб тутуб, сюзюб, уллу шай къашыкъ бла кюнюне 4 кере ичигиз.

МЫЙЫСЫНА КЪАН КЪУЙУЛГЪАН (ИНСУЛЬТ)

1. Сохан суу бла балны келишиулерин 1:2 этиб, джарашдырыб, биришер уллу шай къашыкъны кюнюне юч кере ашарны аллы бла ичигиз.

ДЖЮРЕГИ КЮЧЛЮ АУРУБ, ДЖЕНГИЛ ТЕВГЕН НЕДА ДЖЮРЕГИНДЕ ТУТХАН АУРУУУ БОЛГЪАН БЫЛАЙ ЭТИГИЗ

1. Төрткюл къаура ханс суудан 30 тамчыны суугъа тамызыб, юч кере кюнюне ичигиз.

2. Джазгъы дууджанны хансындан 5 грамм алыб, анга да 200 миллилитр къайнай тургъан сууну къуйуб, бир сагъатны

шайча этиб тутуб, сюзюб, сюзюлмеден 100 миллиграммдан эки кере ичигиз кюнюне.

3. Къызыл тамырны хансындан 40 граммны юсюне бир литр къайнай тургъан сууну къуйуб, шайча этиб, бир сагъат тутуб, суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден уллу шай къашыкъ бла кюнюне 5 кере ичигиз.

КЪЫЙНАЛЫБ СОЛУГЪАННЪА, СОЛУУУ ТЫЙЫЛЫБ АУРУГЪАН БЫЛАЙ ЭТСИН

1. Бир килограмм балны юсюне он алмайырны сыгъыб, сууну къошуб, он орта сарысмакъны ариулаб, эт тирменде тартыб, барын да бир-бирине къатышдырыб, мияла сауутда 7-10 кюнню юй хауада тутуб, андан сора хар кюн сайын бир кере гитче шай къашыкъ бла тёртню бир-бири ызындан акъыртын, ашыкъмайын, ашагъыз. Бу къатышма эки айгъа джетерикди.

КЪАН ТАМЫРЛАРЫНЫ ИЧИНДЕ ТУЗ ГЫРТЧЫКЪЛАРЫ БОЛУБ, ЭСИ КЕМЕЙИБ, УНУТУРГЪА ЁЧ БОЛГЪАН, КЪОЛЛАРЫ КЪАЛТЫРАБ БАШЛАГЪАНЛА БЫЛАЙ ЭТИГИЗ

1. Сарысмакъ суудан 20 тамчыдан кюнюне 2-3 кере ичиб туругъуз.

2. Алма, чюгюндюр, быхы, айлыкъ турма, къара турма, къобуста, наша, къаб, харбыз тебсигизден къурумасын.

3. Бир килограмм такъюзюкню джемишине аллай бир шекер къошуб, иги къатышдырыб, бошалгъынчы гитче шай къашыкъ бла кюнюне юч кере къабыл этигиз.

4. Хуппеги бышлакъгъа ёч болугъуз, речиха ашаргъа керекди.

5. Сары чыгъанакъны джемишин иги сыгъыб, сууун чыгъарыб, мияла сауутда сууукъ джерде тутуб, башына къалкъыб чыкъгъан джауун, чолпу бла алыгъыз. Эм иги джау олду. Биришер гитче шай къашыкъ бла кюнюне юч-терт кере ичигиз.

6. Хар кече сайын ууучунг бла бир джюзюм къатханны юсюне 200 миллилитр суу къуйуб къойуб, эртденбла ач къарангылай джюзюмню ашаб, ызындан сууун ичиб туругъуз.

7. Акъ чечекни бутакъларындан, чапыракъларындан гитче шай къашыкъ бла бирге 200 миллилитр сууну къуйуб, 8 сагъат тутуб, аз-аз уртламла бла къабыл этигиз. Уулу болгъаны себебли, сакълыкъ керекди.

8. Алмайыр дугъуманы хансындан уллу шай къашыкъ бла бирни ууакълаб, юсюне 200 миллилитр къайнай тургъан сууну къуйуб, 30 такъыйкъаны шайча этиб тутуб, 100 миллилитрден джылылай кюнюне юч кере ичигиз ашарны аллы бла неда эки кере эртден-ингир.

КЪАН БАСЫМЫГЪЫЗ ТЫЙЫНШЛЫ БЕЛГИДЕН ЭНГИШГЕ БОЛСА

Эм игиге саналгъан къытай тамыр, шай, кофе болгъанлыкъгъа, ала сау этген дарманла тюлдюле. Кесек заманнга кёлтюредиле къан басымны. Ол себеден былай этерге боллукъду:

1. Эшек чыгъанакъны гокка четени бла чапыракъларындан 20 граммгъа 200 миллилитр суу къуйуб, 10 такъыйканы сериюн отда къайнатыб, джарым сагъатны бастырыб, къойуб, сюзюб, сюзюлмеден уллу шай къашыкъ бла 4 кере ичигиз.

2. Сары киштикаякны хансындан 10 граммны 200 миллилитр къайнай тургъан суугъа атыб, бастырыб джарым сагъатны тутуб, сюзюб, сюзюлмеден 50 миллитрден кюнюне 3 кере ичигиз.

КЪАН БАСЫМЫГЪЫЗ ТЫЙЫНШЛЫ БЕЛГИДЕН ЁРГЕ КЁЛТЮРЮЛСЕ, БЫЛАЙ ЭТИГИЗ

1. Киштик хансны тамырын ууакълаб, къол гюхда, келиде туюб, унча этиб, экишер граммдан кюнюне юч кере ичигиз.

2. Эм игиси такъюзюкню джемишинден 100 грамм неда аны суундан 50 миллилитрни кюнюне 3 кере 2-3 ыйыкъны къабыл этигиз.

3. Наныкъны джемишинден эки юлюш,
Къара шайны хансындан эки юлюш,
Джѣгени гоккасындан эки юлюш,
Одал чапыракъны чапырагъындан эки юлюш,
Ит тил чапыракъдан эки юлюш,
Акъ къайынны чапырагъындан бир юлюш,
Гинни урлугъундан, хансындан юч юлюш,
Джикли хансны чирчигинден юч юлюш,
Ит бурунну джемишинден юч юлюш бир-бирлерине къа-
тышдырыб, къатышмадан 3 уллу шай къашыкъны джарым литр
къайнай тургъан суугъа къуйуб, бир кесек тутуб, сюзюб, сю-
зюлмеден кюнюне 150 миллилитрден юч кере ичигиз.

КЪАНЫГЪЫЗНЫ ТАЗАЛАРГЪА СЮЕ ЭСЕГИЗ, БЫЛАЙ ЭТИГИЗ

Акъ баш гокканв гоккасындан 100 грамм, сары къурмач
баш хансны хансындан 100 грамм, сары киштик аякъ хансны
гоккасындан 100 грамм. Акъ къайынны чирчигинден 100 грамм-
ны алыб, ууакълаб тюйюб, умур этиб бир-бирине иги къатыш-
дырыб, ол къатышманы башы иги джабылгъан чын неда мияла
саутда сакълагъыз.

Энди бу къатышмадан бир уллу шай къашыкъ бла бирни
юкюне 400 миллилитр къайнай тургъан суудан къуйуб, 20 та-
къыйкъаны тутуб, суутуб, суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден
200 миллилитрге бал къошуб эртден бла аш къарангылай 20
такъыйкъаны ашарны аллы бла ичигиз, ингир ала ашагъандан
сора да 200 миллилитрге бал къошуб ичиб, алай джатыгъыз,
кюнюне эки кере. Алай бла ол чын саутдагъы 400 грамм къа-
тышма бошалгъынчын бѣлмейин ичигиз. Бу не тюрлю да къа-
нынгда, чархынгда киринги тазаларыкъды, къан тамырларын-
да джыйылгъан туз гыртларыныгы эритирикди. Таукел къа-
был этигиз не тюрлю да бауур аурууугъузгъа да джапарыкъды.

ТЮТЮН ИЧГЕННИ КЪОЯРГЪА СЮЕ ЭСЕГИЗ, БЫЛАЙ ЭТИГИЗ

Зынтхыдан, арпадан, къара будайдан, тарыдан. Быланы хар биринден 100-шер граммдан алыб, бир литр сууда он такъыйкъаны къайнатыб, 24 сагъатны тутуб джылылай сюзюб, сюзюлмеден кюнюне 100 миллилитрден беш кере ичиб туругъуз. Былай этсегиз тютюн ичерге излерик тюлсюз.

ОМУРАУЛАРЫГЪЫЗДА ОСТЕОХОНДРОЗ СПОНДИЛОЗ АУРУУЛАРЫГЪЫЗ АУРУТУВ КЪЫЙНАСАЛА БЫЛАЙ ЭТИГИЗ

Бир тауукъ гаккыны тышын ажымсыз ариу таза джууб, стаканнга салыб, юсюне джарашдырылгъан сирке суудан 100 миллилитр къуйуб, башын джабыб, 5 кюн тутуб, андан сора аны юсюне 50 миллилитр чёплеу джау къуйуб, иги къатышдырыб тюз сырт узунлугъузгъа омураулары юслери бла джагъыгъыгъыз, иги сеbeb табарыкъсыз.

БАЗЫКЪ, ТОКЪ АДАМ АЗАРГЪА МАДАР ИЗЛЕСЕ БЫЛАЙ ЭТСИН

Къара уллу ёзекни гоккасындан 20 грамм.
Гинни урлугъундан, 20 грамм.
Акъ баш хансны гоккасындан, 20 грамм.
Джёгени гоккасындан, 20 грамм.
Дугъуманы чапырагъындан 20 грамм алыб, барында
Иги къатышдырыб, ол къатышмадан.
10 граммны юсюне 200 миллилитрни къайнай тургъан.
Сууну къуйуб, джылы духауай да 15 такъыйкъаны.
Тутуб, суутуб, суу кисей бла сюзюб кюнюне.
Юч кере 50 миллилитрден 8 ыйыкъны ичигиз.

Бу ханс дар дарманланы к̄абыл эткен к̄өзюуюгизде тепсигизден, наша, алма, бадражан, к̄обуста тюмесинле.

К̄өбюрек к̄абыл этигиз.

Дагъыда былай этигиз биринчини бошагъандан сора.

К̄ъара наньк̄ъны чапырагъындан 80 грамм.

Ак̄ъ к̄ъаййынны чапырагъындан 10 грамм.

Одал чапырак̄ъны чапырагъындан 10 грамм.

Алыб бир биреери бла иги к̄ъатышдырыб.

Ол к̄ъатышмадан 20 граммны 400 миллилитр.

К̄ъайнагъан суугъа атыб, шайча этиб джылылай к̄ютоне эки кере 200 миллилитрден эрденбла, эмда к̄юн ортада ичигиз.

АБАЗА КЪОЯН

MALVA SILVESTRIS

МАЛЬВА ЛЕСНАЯ
(Просвирник лесной)

Абаза къоян ханс бла гютдю ханс эки тюрлюдиле, ауруулагъа бирча хайырландырылгъанлары себебли, бир-бирлеринден айырмайын джазгъанма. Аланы бирджыллыкъ, экиджыллыкъ, кёбджыллыкълары да бардыла. Тюклю саптагъайларыны мийикликлери 120 сантиметрге джетеди. Чапыракълары джюрекке ушаш тегерекледиле. Аланы 5-7 къалакълары барды. Битген бутакълары суу агъашча энгишге бюгюлюбдюле.

Гоккалары уллулалла, узунлукълары 3-4 сантиметрди, кеслери да чапыракъланы къууушларында битедиле. Гоккаларыны чапыракълары къызылыракъдыла, тырнакъгъа ушайдыла, ючюшер мутхуз ызлары бла. Кебдирсенг кимит бетли боладыла. Тамырлары узундула, кёбдюле. Июнь, август айлада чагъадыла. Бу хансла чегет ичледе, багушлада, бачхалада, буруу, хуна, джол джанлада ёседиле. Дарманнга ол чакъгъан кёзююнде гоккалары бла чапыракълары джыйыладыла. Тамырлары къюзде къазылыб алынадыла да, салкъында кебдирилиб джыйыладыла. Ариу кебдирирге керекди, морт, мугут этмейин.

Гоккалары, чапыракълары, эм тамыры къургъакъ джетел этгеннге, тамагъында джангы суугъу, джарасы болгъаннга, хырха болгъаннга, тюз ичегини эм къыйырындагъы къан тамырлары къандан толуб керилиб ауругъаннга джарайдыла. Дармана бу халда, бу мардада этиледи: гоккасындан 20 грамм, чапракъларындан 20 грамм алыб. Бир литр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, суутуб, сюзгенден сора абаза къоян ханс суудан джылылай 100 миллиграмдан къюнюне 3-4 кере ичигиз. Кюйгеннге, тери ауруулагъа бу дарман суу бла бусхулну джибитиб салыргъа боллукъду мелте этиб.

АДАЙ ГЮТДЮ

ALTEA OFFICINALIS

АЛТЕЙ ЛЕКАРСТВЕННЫЙ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги эки метрге джетген кёксюлдюм джашил хансды. Баш, тюрб тамыры да базыкъдыла, къысхадыла. Кёб бутакъчыкълары бардыла.

Орта тюрб тамыры агъашчады, бутакълары джумушакъ, аланы тыш кёрюнюшлери кёксюлдюм, ичлери акъсылдыла. Баш тамырдан ёрге ёсген саптагъайы тюздю, юсю кёксюлдюм тюркле бла джабылыб, эм башы бутакъчыкълагъа айырылыбдыла.

Ала къысхадыла, ёрге айланыбдыла, чапыракълары кёзюлю битедиле, узунлукълары 5 сантиметрге джетеди, къыйырлары мычхыны ауузучады, кёрюнюелери къатапачады. Чапыракъланы кёюяларында гоккалары, ала адай гютдюню саптагъайыны башырагъындадыла. Къысха гюл саптагъайны юсюнде битедиле, гокка табакъчыкъ беш чапыракъ къалакълыды. Аланы орталарында назик джипчикле бла бир-бирлерине байланыб, кимит бетли бек кёб 50-60 чакълы эркек урлукъла болады.

Урлугъу-юч уялы, кёб ууакъ урлукълу зугул къонгъур бетлидиле. Адай гютдю июнь айдан сентябръга дери чагъады, урлугъу сентябрь, октябрь айлада бишеди. Бир-бир джерледе къалын да ёседи, артыкъсыз да нарат тереклени арасында, къыйырында, чегет майданлада, къургъакъ джайлыкълада, кёкен аралада, тау этекледе. Зибилди хансча джол джанлада, сабанлыкъланы къыйырларында да ёседи. Эки джыл толгъан адай гютдюню дарманнга кёбюсюне баш тамыры бла тюрб тамырын хайырландырадыла. Бир-бир алимлени айтыуларына кёре, чапыракълары, гюллери эмда саптагъайы да джарайдыла. Баш тамыры бла тюрб тамыры, къюзде къуу болгъандан сора октябрь-ноябрь айлада неда джаз алада (апрель, май) къазылыб алынадыла. Къазылыб алынган тамырланы баргъан сууда дженгил джууб, киринден тазалаб, ол сагъатдан 30-40° иссилеги болгъан ыхтаугъа салыб, сериюн кебдириге керекди. Тюз кебдирилген тамырла акъсылдым бетли боладыла. Ариу къургъакъ межамда сакъланган тамырны дарманлыгъы юч джылны сакъланады Мингле бла джылланы инсанлагъа джараб келгенди. Кеси да урум тилде “сау-этиучю” деген магъананы тутады.

Ёпкесинде, ёпке башында, тамакыда сууугу болуб, хыпырыгы аталмагъанлагъа, ёпкесинде, ёпке башында эски, джангы сууугу болгъанлагъа, ёнгечи, ашхыны, ичегилери инжитгенле, ичи ётгеннге, бети чапыргъанлагъа, джебегине дже-тиб, териси чапыргъанлагъа джарайды.

Адай гютдюню кебдирилиб, заманында джыйылыб тургъан, баш тамырындан да алыб, иги ууакълаб андан 6,0 граммын алыб, къайнатыб джыйырма градусха дери сууутулгъан суугъа атыб, бир сагъатны къоюб, андан сора сюзюб, сюзюлмеден хар эки сагъатдан уллу шай къашыкъ бла бирни ичигиз.

Ариу кебдирилиб джыйылгъанны чапыракълары бла гоккаларындан 20 граммны алыб, бир литр къайнатылыб сууутулгъан суугъа атыб, бир сагъатны тутуб, сюзюб, 200 граммдан кюнюне 4 кере ичигиз.

Адай гютдюню тамырындан эмда одал хансны чапырагъындан джыйырма шар граммдан алыб, къара шай хансны къаура-сындан 10 граммны да алагъа къошуб, иги къатышдырыб, ол къатышмадан уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилиграмм къайнагъан джылы суугъа атыб, бир сагъат тутуб, сора сюзюб, джюзюшер миллиграмдан кюнюне 3-4 кере джылылай ичигиз.

Адай гютдюню, мияны, андызны тамырларындан ону шар граммны алыб, ууакълаб, бир-бирлери бла къатышдырыб, андан уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, къатышдырыб, бир сагъатдан сора суу кисей бла сюзюб, джылылай 100 миллиграмдан хар юч сагъатдан ичигиз.

Дагыда: адай гютдюню тамырындан, мияны тамырындан, джизги джыгыраны урлугъундан, сапран хансны чапырагъындан бирча алыб, къатышдырыб, ол къатышмадан уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, бир сагъатдан сора сюзюб, 50 миллиграмдан кюнюне 3-4 кере ичигиз.

Мукалтин деген бек иги джетел дарман этиледи адай гютдюден.

АДАМ ДЖИЛЕК

FRAGARIA VESCA

ЗЕМЛЯНИКА ЛЕСНАЯ

Адам джилек мийиклиги 5-20 сантиметрге джетген, кёб-джыллыкъ, джемиши кимге да белгили ёсюмдю. Баш тамыры къынгырды, къысхады, базыкъды, бауур бетлиди, хама да аны юсюне къуу болгъан чапыракълары тюзюб турадыла. Баш тамырны тюз джанына, тегерегинден ууакъ, узун назик тюз тамырла ёседиле. Баш тамырны баш джанындан гитче джетекле чыгъыб, джерге джабышыб, джерге тийген джиклеринден да джангы тамырла байлайдыла, джемишлери башларында ючюшер чапыракълары бла уллу болмагъан бутакъчыкълара ёседиле.

Саптагъайларыны чапыракълары бла бирге тюз башларында гоккалары боладыла. Аланы биришер акъ къалакъ чапыракъчыкълары бардыла. Орталарында кёб узун, ууакъ джибджиклерини къыйырлары сары токъмакъчыкълара боладыла. Акъ чакъгъан гоккаларында джемишлери татлы суулу, иги татымлы, тышы да мыжгъыл тегерек токъмакъчыкълары бла джабылыб, къызыл бетли боладыла.

Джетеклерини да, бутакъларыны да, саптагъайларыны да къабукълары ууакъ тюклюдюле. Тау джилек чегетледе, майданлада, ауушлада, тау этекледе, кюн бетледе, ачыкъ джерледе ёседиле. Май-июнь айлада гоккалары чагъады. Июнь-июль айлада джемиши толу бишеди. Бишгенден сора джыйыб, 40-50 градус от джылыуда кебдириледи. Талай заманны сакъланады. Адам джилекни джеймишинден тюрю-тюрю къайнатмала, джилек суула этилиб, къышха да сакъланадыла, чагъыр да этедиле.

Джилек суу тер чыгъарыргъа, ётню джюрютюрге, сийдикни аслам чыгъарыргъа болушады, суусабынгы къандырады, ашха ачады, хантны эритирге джарайды. Адамны санларында болгъан, кёзге кёрюмеген джюджюлени къырады. Джемишин джыйыб ашасанг, ашхынны сууугъуна, джарасына дарманды. Къан басымы келтюрюлгеннге, джюреги ауругъанлагъа да болушады. Джетел этген, ичи ётген, джилек суугъа бал кюшуб ичсин.

АДАМ ТАМЫР

TAMUS COMMUNIS

ТАМУС ОБЫКНОВЕННЫЙ

(Адамов корень)

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 4 метрге джетген саптагъайы чырмалыб ёсен, гаккы тюрюсю, джалан чапыракълы, гоккалары джашилирек, бирге джоппу-джоппу джыйылыб, эркеклерин узун бутакъда кёб гоккалы, тишилери къысха бутакъда аз гоккалы болгъан хансды. Баш тамыры узунду, кючлюдю. Тышы бауур бетлиди, сындырсанг, ичи саргъылдымды. Джемиши те-герекди, бир уялыды, къызыл нюрлюдю, бек уулуду. Ёсгени чегетледе, тау этекледе, кекен орталада, таулада болады. Миллет кёб хайырландырады адам тамырны. Джел ауруугъа, ашхын ауруугъа, сийдиги тыйылгъаннга, ичи джюрюмегеннге, кесилген джарагъа, иги джарайды.

Хайырланыуну юсюнден айтсакъ, тамырын къазыб алыб, джуууб, тазалаб, чийлей джел туюмчек болгъан джеринге ышыйса. Алайын къыздырады, ачыгъанын тыяды. Дагъыда былай этигиз: ашхыны ауругъан, сийдиги тыйылгъан, ичи джюрюмеген адамла тамырындан 20 граммны алыб, эки уллу шай къашыкъ бла бир бал бла къатышдырыб, 400 грамм аракъыгъа къуйуб, 3-5 кюнню тутуб, бир уллу шай къашыкъ бла кюнюне юч кере ичигиз.

АДАМ-ИЕГИ

BETANICA OFFICINALIS

БУКВИЦА ОБЫКНОВЕННАЯ

Кёбджыллыкъ хансды, мийиклиги 80 сантиметрге джетеди. Баш тамыры къысхады, базыкъды, ууакъ тюб тамырлары бла джерге иги бегибди. Дجاز башында аны юсюне тогъай чапыракъла ёседиле, аланы орталары бла узун саптагъайла да боладыла. Чапыракълары тюбюнден узун бутакълада орналадыла, башырагъында уа саптагъайгъа джабышыб, бутакъсыз турадыла, дерчады. Чапыракъла гаккы, джюрек тюрюсюлюде.

Къыйырлары мычхыны ауузуча болуб, ууакъ ийнелидиле. Саптагъайы да, чапыракълары да ингичке тюкчюкле бла джабылыбдыла. Гоккалары кызыл-чайыр бетлидиле, гюллери бирге джыйылыб джоппудула.

Адам иеги июнь айдан сентябргъа дери чагъыб турады. Кеси да сайыракъ чегетледе, тик къабыргъалада, талалада, кёкен ичледе ёседи. Бу ханс кючлю ийислиди, ачы татыулуду. Дарманнга кёбюсюне саптагъайны, чапыракълары, гоккалары джыйыладыла, тамыры аз хайырландырылады. Адам иегини баууру ауругъан, ашхыны хантны иги эритмеген, тылпыуу джетмейин къыйналгъан, хыппырыкъ аталмагъан, ичи, ётю иги джюрюмеген бу мардада хазырлаб къабыл этерге боллукъду: - кебдирилиб джыйылгъан хансындан 20 грамны алыб, бир литр суугъа атыб, къайнатмайын 10-15 такъыйкъаны бек исси этиб, сууутуб, сюзюб, 200 миллилитрден 2 кере он такъыйкъаны ашардан алгъа ичигиз. Дагъыда кебдирилиб ууулгъан унча саптагъайны чапракъларын, гюллери бла 0,3-0,5 грамдан кюнюне 4 кере ичигиз. Аякълары терлегенле уа 250 грамм хансындан алыб, 2,5 литр къайнагъан суугъа атыб, сууутаракъ этиб, аякъларын салыб турсала иги болушады, хар кюн сайын ингир ала тынчайырны аллы бла.

АЗГЕК ХАНС

CICNARIUM JNTHYBUS

ЦИКОРИЙ ОБЫКНОВЕННЫЙ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 150 сантиметр болгъан ёсюмдю. Тамыры базыкъды. Этлиди, ёзеклиди, кёб башлыды, урчукгъа ушашды, узунду, бир метр бла джарым теренликге барады. Тыш кёрюнюшю къонгур бетлиди.

Саптагъайы тюз ёрге ёседи, къабыргъалыды, кёб бутакълыды, бутакълары чыбыкълачадыла, чапыракълары кёзюулю битедиле, къыйырлары джити тишлеге ушайдыла, базыкъ джайма чапыракъ бутакълада ёседиле. Саптагъайны да, бутакъларыны да юслерин ууакъ тюкчюкле джабыб турадыла. Къабукълары хыртдылыдыла, зыбырдыла.

Ханс кеси да кёк бетлиди. Гоккаларыны 16-18 чапыракъ къалакъчыкълары болады да, ала гокка туюмчекчикни тегереги бла тогъай битиб, ариу кюнлюкге ушайдыла. Чапыракъ къалакъчыкъланы тыш къарамлары тилге ушайдыла, урлугъу узун зугулду. Июнь-август айлада чагъыб турады. Гюллери эртденбла 5 бла 6 сагъатны ортасында ачылыб, сагъат онда джабылгъан кёзюулери да болады.

Азгек ханс бизни джерледе зибилди хансча джол джанлада, джайлыкълада, сыртлада, юй тегерекледе, тау этекледе ёседи. Дарманъа кёбюсюне тамыры хайырландырылады. Саптагъайы, чапракълары, гоккалары, джемиши тамырындан эсе аз джюрютюледи.

Азгек ханс чакъгъан кёзюуюнде саптагъайын башындан эшинге 30 сантиметр ёлчелеб, баш джанын кесиб аладыла, кебдиреди.

Тамырын кюз айлада саптагъайы къуу бола башлагъан заманда кюрек бла къазадыла. Салкъын джерде неда иссилиги 50 градус болгъан ыхтауда кебдириледи.

Азгек ханс тюрлю ауруулагъа дарманды. Ашхыны, баууру, къара эм джаулу ичегилени сууукълары неда ауруулары болса, аякълары, хатхусу суу тоблукъ болса, къан тюкюрге, ичи иги джюрюмесе, бууунлары, эти, тиши ауруса, адам былай хайырландырыргъа боллукъду:

Кебдирилиб, ууакъланыб тургъан тамырдан, бир гитче шай къашыкъ бла бирни алыб, аны 200 миллиграмм къайнай тургъан суугъа атыб, 10 такъыйкъаны къайнатыб, андан сора суутуб, сюзюб, 30 такъыйкъаны ашарны аллы бла кюнюне 3 кере ичигиз. Джебегине джетиб, кёлю кёлтюрюлгенни, кёлюн басаргъа эм тыйыншлы дарманды. Бу хансны 10 грамм гоккасын 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, шай халда ичген аллай кёзюуде уллу сеbeb табарыкъды.

Азгек хансны сейири недеди десегиз, тамырын от джылыгуда иги кебдириб, сора 100 градус иссиликде къуууруб, къол тирменде унча тартыб, кофе орнуна джюрютюрге болады. Тыш къраллада алай этедице неда кофеге къошадыла.

Къаурасындан 4 уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, бир литр сууда 10 такъыйкъаны къайнатыб, суутуб, суу кисей бла сюзюб, аны мелте этиб, терини къотуруна да саладыла, артыкъ да бек экзема ауруугъа. Габушуру да тазаланыб, иги сеbeb да

болады. Таблыкъ болса уа джикли ханс бла орезатны (роза) чапыракъларындан 15-шер чапыракъны азгъын хансны сууу къайнагъандан сора иссилей тургъанлай, аны ичине атыб, 15-20 такъыйкъадан сора сюзюлсе, эм игиси олду.

Азгек хансны джаш чапыракъларын, джетеклерин, гиннге, гелендирге къатышдырыб, сары джау къошуб, табада бек да къууурмайын, сууутуб ашаргъа боллукъду. Ол, артыкъсыз да бек, ичи къатыб, кеси кереклисине къыйын джюрюгенлеге джарарыкъды.

АЙЮ БАЛ

POLYGONATUM
MULTIFLORUM

КУПЕНА
МНОГОЦВЕТКОВАЯ

Айю бал кёбд жыллыкъ, мийиклиги да 60-120 сантиметрге джетген ёсюмдю. Баш тамыры базыкъды, джиклиди, кеси да джерде кенделен ёседи. Андан джерге ууакъ ингичге тюр тамырчыкъла джерге ташайыб ёсюб иги бегийдиле. Баш тамырдан саптагъай тюз ёрге ёседи. Аны эм къыйыры оракъча бюгюлюб турады. Чапыракълары кёзюулю биришер ёседиле, чапыракъ бутакълары болмайды, болса да бек къысхадыла, кеслери да гаккы тюрюсюлюле, юслери бла джибчиклеча сызла тартылыбдыла, аланы да учлары чапыракъны къыйырында джыйылыбдыла, чапыракъла барысы да саптагъайны бир джанына ийилибдиле, джашил бетлидиле, юслери да джаланды. Гоккалары чапыракъларыны къууушларындан ёседиле, акъ бетлидиле, бир гокка саптагъайда 305 гюл болады. Гоккалары май-июнь айлада чагъадыла. Урлугъу кюз айлада бишеди. Джемиши къара-джашил бетлиди, урлугъу топха ушаш тегерекди, къара бетлиди. Четгледе, кекенле арасында, талалада битеди.

Къарачайны джеринде муну юч тюрлюсю тюрбейди. Дарманнга бары да бирча джарайдыла. Айю бал уулу хансды. Аны баш тамырындан эт эзилсе, джик-бууун ауруса, джел ауруу болса, мелте этиб ауругъан джерине салынады. Баш тамырындан 20 граммгъа 100 миллилитр ачы аракъы 70° къуйуб, аны 10 кюнню тутугъуз да, андан сора суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден мелте этигиз.

АЙЮ КЪУЛАКЪ

VERBASCUM THAPSUS

КОРОВАКЪ ОБЫКНОВЕННЫЙ

Биз къуру айю къулакъ деб къойгъанлыгъыбызгъа, мен билгенден бизни джерледе аны беш-алты тюрлюсю барды. ала-ны орусча атлары да белгилидиде, не килсин, мен элlege айла-ныб сордум. “Айю къулакъ” дегенден башха къарачайча ат та-балмадым.

Айю къулакъ эки джыллыкъ хансды. Биринчи джылында баш тамырындан чапыракъла ёседиле, экинчи джылында ала-ны орталары бла баш тамырындан эки метрге дери джетген саптагъайла ёседиле. Ол саптагъайланы башларында къалын будай къылчыкъча тёб-тёгерек, сары бетли, гоккалары болады-ла, тюбюрагъында гоккалары сийрекдиле. Чапыракълары ул-лудула, узундула, зугулдула, къыйырлары дуппугъуракъгъа тар-тадыла. Тюбюнден башына дери хансны юсю джумушакъ джюн-ча ууакъ тюкчюкле бла джабылыбды, кесини да гоккаларыны ийиси, адам суююб ийисгерчады, къаурасында ийиси уа бал ийис этеди. Джемиши эки уялы урлукълуду. Июньдан башлаб, август айны ахырына дери чакъгъанлай турады. Айю къулакъ-дуппурлада, джол джанлада, чегетлени кюнбетлеринде, къум-лу, ташлы джерледе, ёзен суу джагъалада ёседи. Дарманнга чапы-ракълары бла гюлюню чапыракълары хайырландырыладыла.

Айю къулакъны къургъакъ гоккаларындан бир уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, 200 миллиграм сууда он такъыйкъа-ны къайнатыб, андан сора суутуб, сюзюб, ол суудан кюнюне 4-5 кере уллу шай къашыкъ бла биришер ичигиз.

Ашхыны, ичегилери, баууру ауругъанла, сууугъу болгъанла, хатхусу кёбген, кёберге ёч болгъан адам айю къулакъны кебген гоккаларындан сегиз граммны 40 грамм джюзюм къатханны, уллу шай къашыкъ бла бир балны, бюрче хансны урлугъун дан да 5 грамм алыб, бир-бирлерине къатышдырыб, 500 миллиграмм сууда 5-10 такъыйкъаны къайнатыб, суутуб, сюзюб, андан 100-шер миллиграмдан кюнюне юч кере ичигиз. Кёбгенигиз да ке-терикди, ашхынны, ичегилени ишлегенлерине да иги болушу-рукъду.

Тамакъ аурууу болгъан, неда эски эм джангы сагъакъ безлери тургъан, тамакъны къалайында да джангы, эски суугъу болгъан, айю къулакъны гоккасындан, одал чапракъдан, абаза къоян хансны гоккалары бла чапракъларындан дарман этерге дурусду.

Юч хансдан да биришер уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, 500 миллиграмм суугъа атыб, 5 такъыйкъаны къайнатыб, ол къайнагъан суугъа къара хансны тамырындан 10 граммны, безгек отну тамырындан 10 граммны къошуб, башын джабыб, къанджал сауутда бир сагъатны къойуб, сюзюб, тамагъын чайкъаргъа керекди кюнюне 5-6 кере. Хар чайкъарны аллы бла дарман сууну джылытыргъа тыйыншлыды. Тургъан сагъакъ безлени юсюн тазалайды, кёбгенин чёкдюреди, тынч солуу алдырады, хантны эркин джудурады.

АЙЮ ДЖЕМИШ

ARCTOSTOPHYLOS
UVA URSI

ТОЛОКНЯНКА
ОБЫКНОВЕННАЯ

Айю джемиш джылны узагъына джашиллей тургъан, джерге джайылыб ёсген кёб бутакълы кёкенди. Мийиклиги 30-130 сантиметрге джетеди. Бутакълары джерге джатыб, джайылыб ёседиле, аланы джерге тийген джанлары тамырланыб барадыла. Тамыр байлагъан бутакъладан ёрге чапыракълы бутакъла ёседиле, узунлукълары 12-26 сантиметр, кенгликлери 4 сантиметр болуб. Ала къалын къабукълудула, къыш къуу болуб джерге тюшмейдиле, джашиллей турадыла, зугул гаккы тюрюсюдюле. Кёкге айланган джанлары мутхуз джашил бетлиди, туб джаны джарыгъыракъ бетлиди. Чапыракъла къысха чапыракъ бутакълада ёседиле, къыйырлары дуппукъдула, юслери сыйдамдыла.

Гоккалары акъсылдым неда къызылдым боладыла, къошун сауутчукълагъа ушашдыла, кеслери да бутакъланы тюз учларында чагъадыла, узунлукълары 5-6 миллиметрди. Джемиши беш урлукълуду, къызыл бетлиди, эни 6-8 миллиметр болгъан топха ушашды. Айю джемиш май айда чагъады, урлугъу август-сентябрь айлада бишеди.

Бу ёском кызыл джумукчулгъа бек ушашды. Алай а кызыл джумукчулны джемиши суулуду. Айю джемишни урлугчу унча кчуругъакъды. Аны бла бир-биринден айырыб джыярыкъсыз. Кёбюсине нарат тереклени ичинде, кчуругъагъыракъ джерледе, нарат тереклени, ичинде талалада, чегет кыйырлада, ачыкъ кумлу джерледе ёседи. Айю джемишни дарманнга чапыракълары хайырландырыладыла. Чапыракъланы уа май, июнь айлада не чагъыб бошагъынчы, неда чагъыб башлагъанлай джыяргъа тыйыншлыды. Бутакъны кесиб алыб, аман чапракъларын юзюб атыб, ачыкъ хауада кебдирирге керекди. Кёбгенден сора чапыракъланы не юзюб алыгъыз, неда туююб, ууакълаб, уллу тешикли 3-4 миллиметр элек бла элеб, саптагъайын атыгъыз да, элекден тюшгенин джаратыгъыз. Ол бюрегинде, сийдик тамырында (бюрекден сийдик кчууукъгъа дери) сийдик кчууугъунда, сийдик быргъысында эски-джангы ауруулары болгъанлагъа, эркишини чатында безини эски, джангы сууугчу болуб кёлтюрюлюб, сийдиги тыйылгъаннга, бюрегинде, сийдик тамырында, сийдик кчууугъунда ауруу болгъаннга болушады.

Былай джарашдырыргъа боллукъсуз: айю джемишни кебдирилиб, уулуб джыйылгъанындан, уллу шай къашыкъ бла бир алыб, юсюне 400 миллилитр сууукъ сууну кчууйуб, ингирден эртденлагъа дери тутуб, эртденбла он такъыйкъаны къайнатыб, суутуб, суу кисей бла сюзюб, уллу шай къашыкъ бла экишер юч-терт кере ичигиз ашагъандан сора.

АКЪ БЕШБАРМАКЪ

PATENTILLA ORGENTEА

ЛАПЧАТКА СЕРЕБРИСТАЯ

Акъ бешбармакъ кёбджыллыкъ мийклиги 30 сантиметрге джетген ёсюмдю. Тюб тамыры джипча узунду, кючлюдю, кёб бутакълыды, баш тамыры кысхады, агъашчады, баш тамырындан тогъай чапыракъла джыл сайын джерге джайылыб ёседиле. Хар экинчи джылына ол чапыракъланы орталары бла саптагъайла чыгъадыла, тюз саптагъайны башында бутакъларыны кыйырларында гоккалары боладыла. Саптагъай ингичгеди,

кючлюдю, юсю кийизчады, ууакъ тюкчюклери бла, чапыракълары кёбюсюне тюз бешбармакъгъа ушашдыла. Кеслери да саптагъайдан къысха бутакъны къыйырындан ёседиле, башындагъы чапракъла ючюшердиле. Чапыракъланы юслери акъ кийизчадыла, тюрб джаны да алайыракъ. Тюрб чапыракълары бек узун бутакълдыла, чынг башындагъыла уа бутакъсыз саптагъайгъа джабышыб ёседиле. Гоккалары акъсылдым-сары бетлидиле, джоппуракълдыла, сибиртгиликге ушашдыла. Июнь айдан кюзге дери чагъады. Урлугъу июль-август айлада бишеди. Урлугъу ууакъ джыйрыкъды. Дарманнга бу ханс чакъгъан кёзююнде саптагъайыны башырагъындан кесиб алыб, хауа джюрюген салкъында кебдирилиб джыядыла.

Акъ бешбармакъ джайлыкъллада, майданлада, тик джерледе, джукъа нарат неда къатыш тереклени ичинде, кёкенлени ичинде, сабанлыкъллада ёседи. Бу хансха ичи ётгенле, къан сийгенле, ашхынында мыстысы аз болгъанла, ауузунда, тамагъында сууугъу болгъанла, тиш этлери къанагъанла, магъана берсинле. Хайырландырыуну джорукъларын да билирге керекди.

Бир уллу шай къашыкъ бла ууакъланган акъ бешбармакъ хансны хансындан алыб, аны юсюне 200 миллилитр къайнай тургъан сууну къуйуб, эки сагъатны шайча этиб тутуб, суу кесеи бла сюзюб, андан 50 миллиграммдан кюнюне 4 кере, 30 такъыйкъаны ашарны аллы бла ичигиз. Бу сюзюлме бла ауузну, тамакъны да чайкъаргъа, териде джараланы джууаргъа да боллукъду.

АКЪБАШ ХАНС, АЧЫ ГОККА, БАБУЛАЧ

MATRICARIA CHAMOMILLA

РОМАШКА АПТЕЧНАЯ

Кёб инсаннга иги белгиледи акъбаш ханс. Бирджыллыкъ, мийиклиги 75 сантиметрге джетген, ариу ийисли, тюз саптагъайлы, тюрбюнден башына дери кёб бутакълы, ууакъ айры чапыракълы, бутакъларыны чынг учларында гоккалары, энгишге къабланган табакълны киришине тилча акъ чапыракъчыкъла тогъай айланыб, кириш тизилиб, хар гокканы тюз кёрюнюшю салпы кийиз бёркге ушагъан ёсюмдю.

Бу ханс ачыкъ джерледе, къумлу тюзледе, сыртлада, кёбюсюне зибилди хансча джол джанлада, бачхалада, юй тегерекледе да аслам болады. Май-июль айлада чагъады. Дарманнга бу-тагъыны чынг учундагъы гоккасы джарайды.

Чакъгъан кёзююнде, эм игиси июнну аягъында, июлну аллында аны къуру кесин кесиб, салкъында кебдириб джыяды-ла.

Энди къайсы ауруулагъа къалай хайырландырыргъа керек-лисине къарайыкъ.

Биринчи: ашхыннга, ичегилеге джел джыйылса, ала тюрлю-тюрлю чурумла бла джыйырылсала, ауузну ичинде ауусулу болса, шай этиб ичигиз, ауузугъузну чайкъагъыз. Айтыргъа аны гоккасындан 20 граммны, безгек дарман хансны тамырындан 20 граммны, бюрче хансны джемишинден 20 граммны, ий-исли гинден 20 граммны бир-бирлерине иги къатышдырыб, сора уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, 20 такъыйкъаны сюзюлмеге къойуб, сюзюб, суугъандан сора, 100 миллиграмм эртденбла 100 миллиграмм ингирала ичигиз.

Экинчиси: ашхынны джангы не эски сууукъ аурууу, не джарасы болса, бауурну не ёт къууукъну суугъу болса, не къара ичеги бла джаулу ичегилени сууукълары, джаралары болса, аурууну ачыгъанын сёнгдюрлюкдю, суугъун таркъайтырыкъды, иринлеб башлагъанны тохтатырыкъды. Этеригиз а былайды:

Акъбаш хансны гоккасындан уллу шай къашыкъ бла бирни тюлкю къуйрукъ хансны хансындан 2 уллу шай къашыкъ бла бирни, гокка баш хансны гокка джоппусундан 2 гитче шай къашыкъ бла бирни бир бирлерине къатышдырыб, ол къатышмадан бир уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, шай этиб, суугъандан сора сюзюб, кюнюне 2 кере эртденбла 100 миллиграмм, ингирде 100 миллиграмм ичерге керекди.

АЙРЫ БАШ ХАНС, АКЪ ТАМЫР

AGROPYRUM REPENS

ПЫРЕЙ ПОЛЗУЧИЙ

Айры баш ханс кёбд жыллыкъды. Аны баш тамыры джайылыб ёседи, джер бек джумушакъ болмаса, тамыры терен кирмейди, узунлугъу 1-1,5 метрге джетеди, базыкълыгъы 2 миллиметрди. Баш тамыры кёб джиклиди, бууунлуду, ол бууунладан ууакъ джибчиклеча тюр тамырчыкъла чыгъадыла. Баш тамырдан кёб саптагъайла ёседиле. Мийикликлери 15-20 сантиметрге джетеди. Чапыракълары кёзюулю ёседиле, саптагъайыны, учлары джитидиле, кеслери да тюрлю-тюрлю тюрюсюдюле. Гоккалары тюз ёрге айланыбдыла, хар кълыкълысында 5-7 урлугъу болады. Урлугъу кеси да мор беллиди. Айры баш ханс июнь-июль айлада чагъады. Урлугъу сентябрь-октябрь айлада бишеди. Айры баш зибилди хансды. Бачхалада тамырын къазыб чыгъарыб, бир джерге джыйыб, кебдириб кюдюрмесегиз, хаман джайылыб барлыкъды.

Дарманнга къуру баш тамыры хайырландырылады. Ол да джаз март-апрель неда кюз август-сентябрь айлада къазылыб алынады. Саптагъайы бла тюр тамырлары кесилиб атыладыла, баш тамыры джууулуб, салкъында кебдирилиб джыйылады. узун баш тамырланы кълыха кесерге керекди, ийиси джокъду, татлыракъ татыу этеди. Кеси да бачхалада, сабанлада, джол джанлада, талалада, чегет кълыйырада аслам болады.

Ашхынында, ичегилеринде ауруулары болгъанла, ичи иги джюрюмейин кълыйналгъанла, ёт кълуугъунда, бюрегинде кълуму, ташы болгъанла, (миллет айтыу бла къанны да тазалайды). бу мардада хазырлаб хайырланыгъыз:

Кълургъакъ баш тамырдан 35-40 граммны алыб, ууакълаб 400 миллиграмм кълыйнагъан суугъа атыб, шайча этиб 10-15 такълыйкъаны тутуб, сууутуб, сюзюб, кюнюне 4-5 кере уллу шай къашыкъ бла ичигиз. Ёт кълуугъунда ташы болгъан дагълыда былай этсин: Айры башны хансын джай айлада кесиб алыб, ариу джуууб, ажымсыз тазалаб, сыгълыб сууун чыгъарыб, ол суудан кюнюне бир кере 100 неда 200 миллиграмм ичсин. Чапырауукъ битген, неда чыгъаргъа ёч болса, 40 граммны баш тамырындан алыб, 400 миллиграмм сууда кълыйнатыб, 3-5 такълыйкъаны сууутуб, сюзюб сюзюлмеден кюнюне 200 миллиграммдан 2-3 кере ичигиз.

АКЪТУЯКЪ ХАНС, АНДЫРХОДЖАЙ

PETASITES HYBRIDUS БЕЛОКОПЫТНИК ГИБРИДНЫЙ

Акътуякъ ханс кѣбджыллыкъды, мийиклиги 50-70 сантиметрге джетеди. баш тамыры кѣнделен ёседи. Джерге терен кирмейди, бир-бир тамырла джерден бир джанларында да кѣрюне ёседиле. Баш тамырны узунлугъу бир метр бла джарымгъа джетеди, эни 2-3 сантиметрди, базыкъды, этлиди, къонгур бетлиди. аны базыкъ болгъан туюмчеклеринден, туб тамырла ёседиле, акътуякъ джерге иги бегийди.

Баш тамырдан, садакъча тюз ёрге гоккалы саптагъай чыгъады. Ол къызылыракъ бетлиди, чапыракъла тегерек къучакълаб, тубюнден башына, гокка джоппугъа дери бир-бири ызларындан тизилибдиле. Биринчи апрельден башлаб ёседи. Ханс урлукъ этгенден сора, июнь айлада къуу болуб къалады. Керти чапракъла джашилдиле, баш тамырдан, акътуякъ чакъгъандан сора, ёсюб башлайдыла, уллуладыла, энлери 50-70 сантиметрге дери, узунлукълары 80 сантиметрге дери джетеди. Баш тамырдан тогъай битедиле. Къыйырлары бюречкли тишлидиле, джукъадыла, туб джанлары кѣксюлдюм-джашил бетлиди, джумушакъ туюклюдю, баш джанлары джалан, сыйдам къабукълуду, чапыракъла тегерегирекдиле. Гоккалары саптагъайны тюз башында джоппу джыйылыбдыла, къарамсыздыла. Гюллерини узунлукълары 5-6 миллиметрди. Гокка джоппуланы тыш кѣрюнюшю джайылыракъ сибирткичады. Акътуякъ апрельни аягъындан майны аягъына дери чагъады. Урлугъу май-июнь айлада бишеди. Дарманнга чапыракълары бла баш тамыры хайырландырыладыла.

Чапыракъларын иги эскериб, иги таныб, мант чапыракъдан, одал чапыракъдан айырыб джыйыгъыз.

Акътуякъ мырды джерледе, ёзен суу джагъалада, булакъсуу джагъалада, тик къабыргъалада ёседи. Чапыракълары июнь - июль айлада юслери тамагъала болгъунчу, тотча кѣрюннгюнчю, сапчыкълары къошулмай джыйыладыла. Бычакъ не оракъ бла кеселиб алыннган чапракъланы чардакъда, хауа иги джюрюген башха джерледе салкъын джерде кебдириб джыядыла.

Акътуякъны чапырагъын, тамырын да сийдик къууугъунда эт къозлагъан, ашхынында мыстысы аз болгъан, къургъакъ

джѣтел этиб, хыппырыкъ аталмагъан бу мардада джаращдырыб хайырланыгъыз.

Уллу шай къашыкъ бла бирни чапырагъындан неда тамырындан алыб, 100 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, бир сагъатны тутуб, сюзюб, кюнюне уллу шай къашыкъ бла юч кере ичигиз. Джангы чапыракъны неда жангы тамырны кесилген джараны юсюне бир кесекге салсагъыз иги джарайды.

АКЪ КЪАЙЫН

BETULA VERRUCOSA

БЕРЕЗА БОРОДАВЧАТАЯ

Табигъатны айбат этген, миллет суйген, мийиклиги 20-30 метрге джетген джаш терекни къабугъу сыйдам акъ болады, къарт терекни къабугъу кѣбюсюне джарылыб хуртда-хуртда болуб, кертисинде къара-моруракъгъа тартады. Юслеринде да чарх джаугъа ушаш ууакъ-ууакъ гуммосчукълары болады.

Акъ къайынны бюрчюклери джитирекле, тутсанг къолунга джабышхан, габушурлары боладыла юслеринде. Чапыракълары тизилиб, юч бюрчекли-джюрек тюрюсюдю, джалан болады, учлары да тишлеча джитиле, къолунга джабышхан да этедиле. Чапыракъланы кѣкге айланган жанлары ачыкъ джарыкъ, джашил, тюрлери джарыкъ джашил болады. Гоккалары бутакъларыны къыйырында узун салынма сырғалачадыла. Дарманнга чапыракълары бла бюрчюклерин хайырландырадыла. Аладан сора да акъ къайын суу ичиледи. Бюрчюклери ачылгъынчы джайны аллы бла акъ къайын суу джыйылады, чапыракълары уа апрель-май айлада чагъыб, ариу ийисли болуб, къолгъа джабышхан кѣзюулеринде алынадыла, салкъын джерде дженгил кебдириледи. Бу терек кѣбюсине чегет къыйырлада, таулада, тау этекледе ёседи. Юй тегерекледе да орнатадыла аны. Акъ къайынны сууун, не тюрлю ауруугъа да джаратабыз.

Сѣз ючюн, джюреги къарыусузлукъ этиб, аякъларына суу джыйылыб, тоблукъ болуб башласа, баууру ауруб, териси саргъалгъанча кѣрюнсе, ёпкеси, ёпке башлары инджитиб, джетел этиб, къыйын солуб тебресе, ёт къууукъну суугъу болса, бу

халда бу мардада ичигиз: эки гитче шай къашыкъ бла бир акъ къайынны чапрагъындан алыб 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, шай халда 30 такъыйкъаны тутуб, сууутуб, сюзюб, гитче шай къашыкъны учу бла бир гидрокарбонат натриден (сода) къошуб, кюнюне 3-4 кере ичигиз. Санынгдан сийдигинги, ётюнго чыгъарама десенг, бир гитче шай къашыкъ бла бир бюрчюкню (чирчикни) 100 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, шай халда этиб, кюнюне 3 кере ичигиз. Ол биринчиси.

Экинчиси уа, терини къотуру, тери аууруу, кичиучю болса, акъ къайынны чарх джауундан къошулуб этилген джакъма дарманны Вилькинсонну джагъыгъыз. Териде кесилген джарагъа уа бу терекни чарх джауундан къошулуб этилген Вишневский джакъманы джагъыгъыз.

АКЪ КЪАЙЫН ГУММОС

FUNGUS BETULINUS

ЧЕРНЫЙ БЕРЕЗОВЫЙ ГРИБ
(Чара)

Ол акъ къайын терекни тыш къабугъундан кенделен, белкъ-ау ёседи, бир-бирлерини энлери джарты метрге джетеди, бир-бир мийик тереклени джарылгъанларында 15 метрге дери да болады. Гуммосну ортача ауурлугъу 2 килограмм чакълыды, кесини да тышы къара, хуртда тешиклиди. Ичи бауур бетлиди, бек къатыды. Терекке джабышхан неда ёсюб чыкъгъан джаны джарыгъыракъды, ууакъ сары ызчыкълары барды, джумушакъды. Гуммос асламысына къабукъну кыяяуу болгъан джеринден чыгъады. Ол чегетледе излениб табылады. Таблыгъы табаргъа терен кюз айладан тебреб, джаз айланы башланган кёзюлерине дериди, аны табхан тынчды. Нек десегиз, ол кёзюледе тереклени чапыракълары тюшюб, иги кёрюнеди. Гуммос джаш къайын терекледе болмайды, къуу терекледе ууалыб тюшеди да, орнуна дарманнга джараусуз гуммосчукъла чыгъадыла. Сау тереклени гуммосларыны тюблеринден кёрюннген къара, ууакъ гуммосчукъла да дарманнга джарамайдыла. Гуммосну тогъай джылны джыяргъа боллукъду. Терекни къабугъундан балта бла кесиб алынады, керексиз затларындан ариулагъандан сора, балта-

чыкъ бла ууакълаб 5-6 сантиметр этиб, не кюнде, не иссилиги 50-60 градус болгъан ыхтауда не да от джылыуда кебдирилиб джыйылады.

Акъ къайын гуммос ашхын ауруулагъа, бауур, тамакъ ауруулагъа, артыкъсыз да бек, эшек гуммосну багъаргъа хайырландырылады. Кебмеген гуммосну къыргъычдан ётдюрюб, кебдирилген гуммос эсе уа, мылы этер ючюн сууукъ къайнагъан суугъа атыб 4 сагъатны тутаргъа керекди. Аны да къыргыч бла ууакълаб, гуммос бла сууну келишиулерин 1:5 этерге тыйыншлыды. Бу марда да гуммос бла къайнагъан, 40-50 градус джылыуу болгъан сууну алыб, бир-бирлерине къатышдырыб, башын джабыб, 48 сагъатны юй хауада тутаргъа керекди, андан сора, сууун башха сауутха къуйуб, сауутда къалгъан гуммосну сыгъыб, аны сууун да чыгъарыб, ол сууундан алгъа алыннган суугъа къошуб, кюнюне юч стаканны ашарны аллы бла аз-аз уртай, юч-терт кере ичигиз. Сёз ючюн, 200 грамм ууалгъан гуммосну джылыуу 40-50 градус болгъан бир литр къайнагъан суугъа атыб, 48 сагъат тутхандан сора суу кисей бла сюзюб, ол сюзюлмени ичигиз, аз-аз эки кюнню.

АКЪ ЧЕЧЕК

VISCUM ALBUM

ОМЕЛА БЕЛАЯ

Акъ чечек кёкенди, дайым джашиллей турады. Аны сейирлиги недеди десегиз, ол джерде, топракъда да битмейди. Бу-сакъ терекни, талны, эменни, джохарны, акъ къайынны, джеркни, джёгени, кертме, алма тереклени, бир-бирледе уа нарат терекни да къабукъларыны ичинде, агъачына да кириб тамыр ийиб, “азыгъын” “джабышхан” терегинден алады, башхача айтсакъ, ол тамыр байлагъан терегини кючю бла ёседи. Акъ чечек кёкен джайма ёседи, кёб бууунлуду. Хар бууундан экишер бутакъ айырылады, тышындан къарагъаннга кёрюнюшю тегерекди, топчады. Эни уллуду, бутакълары агъашчады, джаланды, бууунларындан чорт сынады, джашил бетлиди.

Чапыракълары чапыракъ сапсыздыла. Чапыракъла хар бутакъны тюз башында къош-къош битедиле. Чапыракъла къалындыла, къабукълары да къалынды, джашилирек бетлидиле, кеслери да узун зугулладыла, къыйырлары тюздюле, чапыракъларыны юсю бла узунуна 3-4 чапыракъ тамырла тартылыбдыла.

Бу да мурсача эки урлукълуду, гоккалары ууакъдыла, къарамсыздыла, джашил-сары бетлидиле, саптагъайла бутакъла айырылгъан джерде, бутакъланы башларында 3-6 боладыла. Гоккалары уллуракъдыла, тёртюшердиле. Джеймиши бир урлукълуду, топча тегерекди, ичи джелимчады, бишсе, акъ бетлиди. Аны ючюн да айтыла болур акъ чечек деб. Март-апрель айлада чагъады, джемиши октябрь-ноябрь айлада бишеди, урлугъун чыпчыкъла джаядыла тереклеге. Дарманнга акъ чечекни саптагъайы бла чапыракълары хайырландырыладыла. Аланы декабрь айда джыяргъа керекди, джеймиши бишиб акъгъан кёзюуде. Саптагъайны ингичге джеринден неда джетеклери кесилиб алынады. Джыйылгъан саптагъайла бла чапыракъланы салкъын джел джюрюген джерде джукъа джайыб, морт этмейин кебдириб джыядыла.

Акъ чечекни къан басымы кёлтюрюлген, ёпкесинден, бауурундан джаш орнундан къан келген, ичи иги джюрюмеген, къоян аууруулу, джебегине джетген, къарыусуз адам хайырландырыргъа боллукъду. Саптагъайы бла чапырагъындан 15 грамм алыб, 200 миллиграмм къайнагъан сугъа атыб, шайча этиб, 15-20 такъыйкъаны тутуб, суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден биришер уллу къашыкъ бла кюнюне юч кере ичигиз. Тегерек сууалчаны болгъан, чапырагъын эмда джемишин унча уууб, 0,5 грамдан алыб, джанжюрекни тамырын да унча этиб, андан да бир граммны алыб, барысын да бир-бирине къатышдырыб, ол къатышманы бир кюннге къабыл этигиз. Ол марда да юч кюнню ичигиз. Ол юч кюнню быхыны къыргъыч бла къырыб, ашагъанлай туругъуз. Сууалчанладан къутуллукъсуз.

Башыгъыз тегерек айланса, джебегигизге джетсе, къарыусуз болсагъыз, акъ чечекни саптагъайындан, чапыракъларындан тюз шайча этиб, ичиб туругъуз, артыкъсыз да джылы келген тиширыула бла эркишиле бу кёкенни уулуракъ болгъанын да унутмагъыз.

АКЪ ЭЧКИ ХАНС

MELILOTUS ALBUS

ДОННИК БЕЛЫЙ

Бир не экиджыллыкъ, мийклиги 150 сантиметрге джетген ёсөмдю. Саптагъайы къатыды, тюз ёрге ёседи, башырагъы кёб бутакълыды. Чапыракълары чапыракъ бутакълада кёзюлю ёседиле, къыйырлары тишлидиле, гоккалары ууакъдыла, акъдыла. Чапыракъла саптагъайны къойнундан ёседиле. Урлугъу гаккы тюрюсю къудоручады, къаракъонгур бетлиди. Июнь-айдан сентябрь айгъа дери чагъыб турады. Урлугъу август-сентябрь айлада бишеди.

Акъ эчки ханс къургъакъ джайлыкълада, сыртлада, джол джанлада, тюзледе, тикледе, къабыргъалада аслам болады. Баш джанындан 15-20 сантиметр узунлугъуна кесиб алыб, салкында, хауа джорюген джерде кебдириб, джыяргъа керекди.

Къан тамырланы ичине туз джыйылса (артыкъсыз да джюрекни, мыйыны къан тамырларына), къан басымы кёлтюрюлсе, джебегине джетген адам, къаны уюб къалырча болса, бу мардада джарашдырыб ичерге дурусду: бир уллу шай къашыкъ бла ууакъланган хансны алыб, юсюне джарым литр сууну къуюб, онеки сагъгатны неда бир кечени къойуб, суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден 100 миллиграммдан кюнюне 4 кере ичигиз. Бу ханс уулу болгъаны себебли, сагъыракъ болургъа керекди. Айтылгъан мардадан чыкъмайын хайырланыгъыз.

АЛМАЙЫР ДУГЪУМА

MELISSA OFFICINALIS

МЕЛИССА ЛЕКАРСТВЕННАЯ

Кёбджыллыкъ, мийклиги 80-150 сантиметрге джетген ийисли хансды, уулу тюдю. Базыкъды, къатыды, баш тамырлыды. Къынгыр ёсген бир талай туб тамырлары да боладыла. Баш тамырдан кёлтюрюлген саптагъайы терткюдю, тюз ёрге ёседи, кёб бутакълыды. Чапыракълары гаккы тюрюсюлюде, къыйырлары тишлидиле, учлары джитирекдиле, къысха саблыдыла,

кыйырлары бла кызыл тамгачыкыла тюшюбдюле. Гоккалары чапыракъланы кююнларындан ёседиле, акъсылдым неда кызылыракъ бетлидиле. Алмайыр дугъума июнь - сентябрь айлада чагъады. урлугъу 4 бёлмени ичиндеди, кеси да август-сентябрь айлада бишеди.

Бу кёкенле арада, чегет кыйырлада, багуш джерледе ёседи. Бачхалада, сабанлада да битдиредиле.

Дарманнга чапыракъларын, башындагъы джетеклерин, гоккалары бла джаратадыла. Аланы июнь-сентябрь айлада ханс, чакъгъан кёзюуде джыяргъа тыйыншлыды. Салкъында, хауа иги джюрюген джерде кебдиригиз. Джебегине джетиб джарсыгъан, ауругъанын билмейин башы, ашхыны ауругъан, асыры джюреги кыйнагъандан армау болгъан, джюрегин бушууу кючлеген, къайгъысы болгъан, илгениучю, ичи кёбген, джюреги дженгил ургъан, башы тегерек айланган, джукълаялмагъан, хауа джетмейин бууулуб кыйналгъан бу мардада джарашдырыб хайырланса сеbeb табарыкъды: алмайыр дугъуманы кебдирилиб тургъан чапыракъларындан, гоккаларындан тёрт уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, аны юскуне 400 миллиграмм кыйнагъан исси сууну къуйуб, шайча этиб, башын 4 сагъатны джабыб кюйуб, андан сора сюзюб, сюзюлмеден 50 миллиграммдан кюнюне 3 кере, ашарны аллы бла ичигиз. Къалмукъ шай этерге да болады андан. Алмайыр дугъуманы джаннгы чапыракъларын тымгъа, бахча кёгет къатышмагъа, шорпагъа, этге, чабакъгъа кюшуб да ашагъыз.

Былай да этигиз: алмайыр дугъуманы чапыракъларындан 20 граммны, баппаханны чапыракъларындан 100 граммны алыб, ууакъ кесиб, туз атыб, сют башыдан эки уллу шай къашыкъ бла бирни кюшуб ашагъыз.

АЛТЫНЧАЧ

CENTAURLEUM
UMBELLATUM GILIB

ЗОЛОТОТЫСЯЧНИК
ОБЫКНОВЕННЫЙ

Алтынчач эки не бирджыллыкъ, мийиклиги 30-40 сантиметрге джетген дарман хансды. Талай тюб тамыры болады, кеслери да ууакъла, ингичгеле. Джерде джоппу болуб, терен ёсмейдиле. Баш тамырындан биринчи джылында тогъай тегерек, чапыракъла чыгъадыла, джерге джатыб турадыла. Экинчи джылында ол джайма чапыракъланы, биринчи джыл чыкъгъан, тюз орталарындан саптагъйла ёседиле. Ала эки-беш боладыла. Саптагъайла тёрткюлдюле, башырагъында бутакълагъа айырылыбдыла, тюр чапыракълары да, саптагъайны тенгегинде чапыракълары да гаккы тюрюслюдюле, кёзююлю ёседиле, чапыракъ саплары джокъду. Чапыракъларыны юслеринде бешишер сингирчик тартылыбды.

Гоккалары саптагъайны эм бутакъланы къыйырларында чагъадыла. Гюллери беш джудузгъа ушашдыла, къызыл бетлидиле, тюз кёрююшлери сибиртгиликге ушашдыла. Джемшиши эки уялы тобчады, узунлугъу 10 миллиметрди, урлугъу ууакъды, тегерекди, кьонгур бетлиди. Алтынчач июль айдан терен кюзге дери чагъады. урлугъу август айда бишеди. Мылы джайлыкълада, сыртлада, тюз джерледе, тик къабыргъалада, батмакъ джер терекледе ёседи. Дарманлыгъы бек эртдеден, Дискориданы заманындан белгиледи. Ол кёзюуде урумлула бу хансны сууу бла эм сыйлы адамларын, батырларын багъыб тургъандыла. Дарманнга алтынчач чакъгъан кёзюуде хансын къыбды бла, бычакъ бла кесиб алынады. Къол бла джыртама десенг, тамыры бла алынады, бизге уа тамыры тюр, саптагъайы, чапрагъы, гоккалары керекдиле. Джыйылгъан ханс хауа джюрюген салкъында, джатма тюрюнде, чардакъда, юйде кебдириледи.

Алтынчачны ашха ачаргъа, хантны эритирге керти магъанасы болгъаны себебли, бу халда джюрютедиле.

Кебдирилиб, ууатылыб тургъан хансдан эки уллу шай къашыкъ бла бирни алыб (10 граммны) ичинде 200 миллиграмм исси къайнагъан сууу болгъан гитче мияла сауутгха къуйуб, башын джабыб, ол мияла сауутну башха уллу къанджал сауутну

ичиндеги сууу къайнай тургъанлай, аны ичине ийиб, 15 такъыйкъаны иги тылпыуун чыкъмагъа къоюб, андан сора одан алыб, сууутуб, сюзюб, ол 200 миллиграммгъа джетмегени къайнагъан суу бла ол мардагъа келишдириб, аны ашарны аллы бла 30 такъыйкъаны 100 - шер миллиграммдан кюнюне 3 кере ичигиз. Ол сизни ашха ачарыкъды, ашагъан хантыгъызыны эритрге болушурукъду.

Дагъыда: алтынчачдан 6 уллу шай къашыкъ бла бирни, сибириткилик хансдан 3 уллу шай къашыкъ бла бирни, алмайырны къабугъундан 2 уллу шай къашыкъ бла бирни иги къатышдырыб, бир литр спитрге атыб, 5-7 кюнню тутуб, 20 - шар тамчыдан кюнюне 3 кере ашардан алгъа 20 такъыйкъаны ичерге керекди.

АЛТЫН ЧЫГЪАНАКЪ

ХАНТНИУМ СПИНОСУМ

ДУРНИШНИК КОЛЮЧИЙ

Алтын чыгъанакъ биржыллыкъ, мийиклиги бир метрге джетген ёсүмдү. Кёб бутакълыды. Саптагъайы тюз ёрге ёседи, чапыракълары юч къалакълыдыла, кыйырлары мычхыны аузуна ушашдыла, чапыракъла узун чапракъ бутакълада тюз не энгишге ийлиб турадыла. Чапыракъланы тюрб джанлары кийизге ушашдыла, бутакълары ёсген джерде 1-2 миллиметр сары ийне чыгъанакълары боладыла. Бютеу да юсю сары, кыйырлары бюгюлген, чыгъанакъчыкъла бла джабылыбды. Аны ючюн айтыла болу “алтын чыгъанакъ” деб. Урлугъу ёрге айланыб мююзге ушашды, июль - август айлада чагъады, сентябрь айда бишеди. Тау этекледе, багушлада, джол джанлада, джайлыкълада, хуна джанлада ёседи. Аны хансын да тамырын да хайырландырадыла.

Бу хансны къалайында да йод барды. Тылпыуу джетмей кыйналгъан, макъа аурууу болгъанлагъа, ичегиси джыйырылыб, ауруб инджилгенлеге, тери аурууу, эшек гуммосу болгъанлагъа бу мардада къабыл этерге тыйыншлыды: бир уллу шай къашыкъ бла бир ууакъланган алтын чыгъанакъ хансны алыб, 200 миллилитр суугъа атыб, 10 такъыйкъаны къайнатыб, сууутуб, сюзюб, 50 миллиграммдан кюнюне 4 кере ичигиз.

АНДЫЗ

JNULA NELENIUM

ДЕВЯСИЛ ВЫСОКИЙ

Андыз мийиклиги эки метр болгъан, кёбджыллыкъ дарман хансды. Баш тамыры базыкъды, уллуду, этлиди, къысхады. Андан тюбуне гитче, уллу да тюб тамырла ёседиле. Баш-тюб тамырлары да кьонгур бетлидиле, ичлери, акъсылдым сарыдыла. Баш тамырдан базыкъ саптагъйла ёседиле. Аланы къабукълары узунуна ызлыдыла, юслери къысха къатыракъ тюкле бла джабылыбдыла. Чапыракълары кёзююлю ёседиле, ёрге джанлары джаландыла, джыйырылыбдыла, тюб джанлары уа джумушакъ кийизге ушайдыла, кыйырлары мычхы тишлечадыла. Тюб чапыракълары уллула, узун чапыракъ саблада ёседиле. Орта чапыракъла саптагъайгъа джабышыбдыла, эм ёргедегиле ууакъдыла, саптагъайгъа джабышыб сабсыз ёседиле.

Гоккалары саптагъайны да, бутакъларыны да тюз тёппелеринде ёседиле, сары-алтын бетлидиле, гокка четенлери чёплеу башлагъа ушайдыла. Андыз июль-сентябрь айлада чагъады. Урлугъу сентябрь-октябрь айлада бишеди. Урлугъу кьонъур бетлиди. Бу ханс ёзен суу джагъалада, мылы джайлыкълада, кёкен аралада, бачхалада, кийик ёседиле. Бачхалагъа салыб да битдиредиле. Дарманнга баш тамыры бла тюб тамырын хайырландырадыла.

Андыз джетек чыгъаргъынчын не джаз башында, не кюз айлада баш тамыры бла тюб тамыры къазылыб алынады. Топурагъындан тазалаб, сууукъ суу бла джуууб, бек базыкъ тамырланы эки джарыб, ууакълаб салкъын джерде кебдирирге керекди.

Бек сууукъ чабханы болгъанны, бурун сууун тыялмагъанны, кючлю джетел этгенни, солугъаны кыйынлашханны, ёпке башында, ёпкесинде джангы не эски сууугъу болгъанны джылы орунга джатдырыб, аракты бла сирке сууну бирча алыб, къошулма этиб, андан кёкюрегине да, сыртына да иги джагъыб, джюн джаурукъга чырмаб, андыз бла болдыргъанны тамырларындан бирча 15 - шер граммдан алыб, бир литр сууда 10 такыйкъаны кыйнатыб, шай халда бал бла 3-4 кюнню ичириб, багъаргъа болады. Къарыусуз, азгъын, ауруучу адам,

ашхынында мыстылыкъ джетишимге, ашхынында, ичегилеринде джангы эм эски сууугъу, джарасы болгъан, хайырлансын бу ханс бла. Андызны баш тамырындан, тюрб тамырындан да 16 граммны алыб, 200 миллиграмм сууу болгъан гитчерек сауутха атыб, аны башын джабыб, бир уллу къанджал сауутда, къайнай тургъан сууну ичине салыб, дженгил-дженгил къатышдыра, 30 такъыйкъаны къайнатыб, юй хауада сууутуб, сюзюб, ол 200 миллиграммгъа джетмесе, къайнагъан суу къошуб, ол мардагъа джетдириб, ашардан бир сагъатны алгъа, кюнюне эки кере 100 миллиграмдан эртден, ингир сайын ичигиз.

БАЛИЙ

CERASUS VULGARIS MILL

ВИШНЯ ОБЫКНОВЕННАЯ

Балийни мийклиги 7 метрге джетеди. Эресейде бу терекни тюрлю-тюрлюлеринден сексеннге джууугъун бачхалада ёсдюредиле. Кесиде Шимал Америкадан джайылгъанды.

Дарманнга балий терекни къуру джемиши джарайды. Джангы бишген кёзююнде, кебдирилгенден сора, къайнатма этиб, балий суу этиб, чагъыр, сыра этиб да хайырландырадыла.

Балий ашха ачады, къаны азгъа къууат береди, ични джюрютюрге болушады, хыппырыкъ атдырады, шекер аурууу болгъанлагъа да зараны джокъду. Джангы чапракъларын сютде къайнатыб сапран ауруугъа джаратадыла. Чапыракъла бла сютню келишиулери 1:10 этиб хайырланыгъыз.

БАППАХАН

TORAXACUM
OFICINALIS WIFF

ОДУВАНЧИК
ЛЕКАРСТВЕННЫЙ

Баппахан кимге да белгили, ёмюрле бла джащауну тутуругъуна саналгъан, мийклиги 10-15 сантиметр болгъан, джарыкъсары, гоккалы хансды. Базыкъ ара тамыры тюз джерге ёсюб,

ууакъ тамырланы джайыб, джерде деменгили бегийди. Ара тамырыны башында чапыракъла 10-15 сантиметр чакълы узунлукъгъа, джерге джайылыб ёседиле. Кёбюсюне къыйырлары азоу тишлеге ушайдыла, кеслери джалан, джашил сарыракъдыла. Чапыракъланы орталары бла гардош илезиклеча сингирле, илезикле ёседиле, аланы чапыракълары джокъду, ичлери къуууш, къуру болады. Тюз тегереклеринде жарыкъ сары гоккала чагъадыла, кеслери да тьюмеча болуб, аланы тегереги бла тогъай чапыракъчыкълары бир-бирлерине кириш битедиле. Тюз орталарында тегерек гокка тьюмечиги болады. Урлугъу тегерек топча болуб, джелде дженгил чачыладыла.

Баппаханни къалайын сындырыб керсенг да, акъ сютча сууу барды. Джаз башындан, терен кюзге дери чагъады. Бизни джерлерибизде баппахан къайда да ёседиле. Артыкъсыз да джол джанлада, бачхалада, ачыкъ джерледе, юй тегерекледе, чегет талалада, сыртлада. аслам чыкъсала уа джерни джабыб, акъсылдым сары кюйюзча сары этедиле. Дарманнга хайырландырадыла бу хансны гоккалары бла тамырларын.

Баппахан май айлада, гоккасы чакъгъан кёзююнде джыйылады. Тамыры кюзде, чапыракълары мууал болгъандан сора къазыб алыныды. Хансын да, тамырларын да, бир-бири юсюне салмайын, дженгил кебдириб къояргъа керекди. Мукут ийис этсе, мукут болса, аны хайырландырыргъа боллукъ тюлдю. Бу дарман хансны кёбюсюне джебек ауруулары болгъанлагъа, джебегине джетгенлеге, джебегине татыгъанлагъа, ашха ачаргъа, ётню чыгъарыргъа, бауур ауруланы багъаргъа, кебюрек сийдирирге ичиредиле. Ашхын тюбюндеги безни да иги ишлетеди, инсулинни кебюрек этеди. Хыппырыкъ атдырыргъа иги болушады. Бек джетел этгенлеге, ёпкени сууугъу, туберкулезу, ёпке башыны сууугъу болгъанлагъа бал бла къошулма этиб бериледи. Баппаханни хансындан, тамырындан бир мардада алыб бал къошуб ичигиз. Биринчинден: 10 грамм хансы бла тамырындан къатышдырыб, 250 миллиграмм суугъа атыб, къайнагъынчы отда тутуб, къайнагъанлай, алыб, бир сагъат чакълыны сууутуб, сюзюб, сюзюлгенден бир уллу шай къашыкъ бла кёнюне 5-6 кере ашардан алгъа 30 такъыйкъаны ичигиз. Ол сууну 2 кюнден кёб тутаргъа джарамайды.

БАЛДЫРГЪАН

ARCHANGELICA
OFFICINALIS HOFFM

ДЯГИЛЬ ЛЕКАРСТВЕННЫЙ
(Аптечный)

Балдыргъан ариу ийисли, мийиклиги 2 метрге джетген 2-4 джыллыкъ ёсюмдю. Баш тамыры базыкъды, къысхады, турма тюрюсюдю.

Аны суу акъсылдым-сары бетлиди, сютге да ушайды. Баш тамырыны эни 5 сантиметрге джетеди, тюз энгишге ёсген кёб ууакъ тюр тамырлары болады.

Баш тамырындан саптагъай, тюз ёрге кёлтюрюледи, тышы ингичге баразалыды, джаланды, ичи къууушду, чапыракълары джаландыла, бек уллуладыла, узунлукълары 80 сантиметрге дери джетеди. Къыйырлары мычхыны ауузуна ушашдыла, джитиледи, ууакъ тишлидиле. Чапыракъла кёзююлю ёседиле, къанатлыланы тюрклерине ушудыла, Тюр чапыракъла, чапыракъ саблада ёседиле, къууушлудула. Гоккалары ууакъдыла, кеслери да алай къарамлы тюрдюле, акъсылдым-джашил бетлидиле, саптагъайны башындадыла. Гюллери гокка саптагъайны учунда джоппу джыйылыбдыла. Кюнлюкге ушашдыла. Гюл саптагъай да, гюлле да, ууакъ тюркюрюкле бла джабылыбдыла.

Урлугъу- гаккы тюрюсюдю, июнь-июль айлада чагъады, урлугъу июльну аягында, августда бишеди. Балдыргъан ёзен суу джагъалада, булакъ тегерекледе, батмакъ джанлада, мырды джерде, кёкенле арасында ёседи. Кёб болмайды, аз тюрбейди. Дарманнга баш тамырын, тюр тамырын эмда балдыргъан джангы чакъгъан кёзююндеги хансын хайырландырадыла. Хансы джангы чакъгъан кёзююнде, урлугъу иги бишгенден сора кебдирилиб джыйыладыла. Бир джыл болгъан балдыргъанны баш тамыры бла тюр тамырын сентябрь-октябрь айлада, экинчи джылында да джетекле бек ёсгюнчю, апрель айда кюрюк бла къазыб алыб, топурагъындан тазалаб, хансын кесиб алыб, атыб, сууукъ суу бла джууб, ачыкъ хауада, чардакъда неда 40-50 градус иссиллиги болгъан ыхдауда кебдириледиле.

Балдыргъанны баш тамыры, тюр тамыры, джангы ёсюр иги сууланган саптагъайы кёб тюрлю ауруулагъа иги себеп болады, кёб аурууланы тереннге иймей бир халда тутады. Сийдири-

учюдо, терлетичюдо (тер безлени ишлетеди), джебегине татыгъан, джетген адамланы джюреклерине сабырлыкъ салады, ауруун сындырады, хыппырыкъ атдырады, ёпкени, баш ёпкени тазалайды, ичегилени тюз ишлетеди, ётню да бауурдан, ёт къууугъундан иги чыгъарады, ашхын тюрбюндеги безни, ашхынны ичиндеги безлени кереклисича ишлетеди, ашха ачады.

Балдыргъанны къркъмайын хайырландыргъыз, уулу тюрдю.

Этеригиз а былайды:

Баш эм тюрб тамырларындан 30 граммны алыб, 400 миллиграмм суу болгъан къанджал сауутха атыб, башын джабыб, аны уллу, ичинде къайнай тургъан суу болгъан сауутха салыб, 30 такъыйкъаны сариуон отну юсюнде къайнатмайын тутуб, алыб, сюзюб 400 миллиграммгъа джетмегенин да къайнагъан суу къуйуб джетдириб, 50 миллиграммдан кюнюне юч кере ичигиз иссилей.

БАЛХАНИЙ ХАНС, ЁПКЕ ХАНС

**PULMONARIA
OFFICINALIS**

**МЕДУНИЦА
ЛЕКАРСТВЕННАЯ**

Балханий ханс кёбджыллыкъды. Мийклиги 20-40 сантиметри. Баш тамыры базыкъды, этлиди. Андан ууакъ бутакълары, тюрб тамырлары ёседиле. Баш тамырдан саптагъайла кынгыр ёседиле. Юслери къаты тюрклюдю, ол себебден зыбырдыла.

Чапыракълары бек джашил болмайын, къараракъ-джашил бетлидиле, кёзюулю, биринден сора бири, биришер битедиле. Кёрюнюшлери, зугул, гаккы тюрюслюдюле, учлары джитидиле, юслери зыбырдыла.

Гоккалары саптагъайны учунда чагъадыла, ууакъдыла, кимит бетлидиле, джоппу джыйылыбдыла, кеслери да къонгураучукълагъа ушайдыла. Саптагъайны башында гоккала чакъгъандан сора, баш тамырдан кёб чапыракъла ёседиле да, саптагъайланы тюрбюн, баш тамырын да джабыб къоядыла.

Бу ханс ёпкеде, баш ёпкеде хыппырыкъны джумушатады, атдырады, адамны хауа джолларын тазалайды. Сийдириучюдо,

ашхынны, ичегилени, бюрекни, сийдик кѳууукѳну, ёпкени сууугѳу болса джарайды. Кѳан сийгеннге, бюрегинде кѳуму болгѳан бир кѳарамайын хайырлансын. Джара да бу хансны кѳалыныракѳ сууу бла джууулады. Быллай ауруулары болгѳан адамла бу халда джарашдырыб ичсинле.

40 грамм хансны алыб, бир литр кѳайнагѳан суугѳа атыб, шайча этиб, бир сагѳат тутуб, сюзюб, 100 миллиграммдан кюнюне 4 кере, ашарны аллы бла ичилсин. Иринли джарангы уа тамырында, хансында бирча алыб, 40 граммны 500 миллиграмм кѳайнагѳан сууда шайча кѳалын суу этиб джууаргѳа боллукѳса. Дагѳыда: хансындан 40 граммны, кѳара хансдан уллу шай кѳашыкѳ бла бирни, 100 грамм ит бурунну джемишинден бир литр кѳайнагѳан суугѳа атыб, шайча этиб, сюзюб, иссилей 100 миллиграммдан ашарны аллы бла кюнюне 3 кере ичигиз.

Баш тамырдан тюбюне узун тамырла ёседиле джайылыб. Аланы кюз айлада кѳазыб, топракѳдан тазалаб, кебдириб джыярѳа керекди. Кёбюсюне дарманнга балханийни хансын джаратадыла.

Бу ханс кёбюсюне кёкенле арасында, ауушлада, тик кѳабыргѳалада, терекле арасында, багушлада ёседи. Дарманнга хайырландырылады джерни башындагѳы бёлюмю бютеу да, тамырларында.

БАЛ ХАНС, ЮЧ ЧАПЫРАКѳ

TRIFOLIUM PRATENSE

КЛЕВЕР ЛУГОВОЙ

Кёбджыллыкѳ, мийиклиги 60 сантиметрге джетген, джерге терен кирген, ара тамырлы хансды. Саптагѳайыны юсю уукѳ тюкю болады, бутакѳлары кёб болмайдыла. Ол бутакѳлары башларында ючкюл чапыракѳчыкѳлары болады, саптагѳайланы тюз учларында. Акѳсылдым-кѳызыл бетлидиле. Джеймиши-гаккы тюрюсю бир урлукѳлу кѳудоруду.

Юч чапыракѳ ханс джайны узунуна чагѳыб турады. Кёбюсюне тау джайлыкѳлада, ауушлада, сыртлада, талалада, кёкен аралада ёседи. Бир-бир джерледе кѳалын битеди. Джётел этгенлеге, хыппырыкѳны кѳыйын атханлагѳа, кѳыйын сийген-

леге, сууугъу болгъанлагъа, къаны тазаланыргъа кереклеге, хайызы ауруб къыйнагъан тиширыулагъа себеб болады.

Бал хансны дарманнга гоккасы бла гоккасыны тегерегинде чапыракъларын хайырландырадыла. Ала гоккасы чагъыб тургъан кёзюуде джыйыладыла. Салкъында, таза джерде дженгил кебдирирге тыйыншлыды. Гоккасы бла гокка тегерегинде чапыракъларындан 20 граммны алыб, 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, иссилей уллу шай къашыкъ бла бирни кюнюне 6 кере ичигиз. Къоркъмайын хайырланыгъыз, ючкюл ханс уусузду.

БАУУР ХАНС

FUMORIA SCHLECHERII

ДЫМЯНКА ШЛЕЙХЕРА

Бирджыллыкъды. Мийиклиги 20-50 сантиметрге джетеди. Саптагъайы къабыргъалы сызлыды, кёб бутакълыды. Саптагъайны да, бутакъларыны да башларында гюллери боладыла.

Чапыракълары кёзююлю битедиле. Саплары, бутакълары бла. Тюб джанында бла башындагъы чапыракълары бутакъсыз, сабсыздыла, саптагъайгъа джабышыбдыла, бёлюмлюдиле, учлары джитиледиле. Гоккалары джукъаракъ джоппу джыйылыбдыла, гокка, саптагъайы да кимит-чайыр бетлиди. Урлугъу ичине бюгюлген къозчады.

Июнь айдан терен кюз айлагъа дери чагъыб турады. Бауур ханс сабанлыкълада, бачхалада, къабырлада, багушлада, джол джанлада ёседи. Дарманнга аны бютеу да июнь айдан башлаб, сентябргъа дери джыяргъа керекди. Кебдирген сагъатда джел джюрюген, салкъын джерде кебдиригиз, морт этмегиз. Илму багъыуда уллу хайырландырылмайды. Халкъ багъыуда тюрлю-тюрлю ауруулагъа себеб болгъанын билиб, кенг хайрландырылады. Сёз ючюн, ёпке ауруу (чахотка) болгъан, бек иссиси болуб, къалтыраб ауругъан, къаны аслам кетиб, къарыусуз болгъан, кёб ауругъандан онгсузлукъ джетген, ашхынында мыстысы аз андан себеб табарыгъы хакъды.

5 грамм кебдирилиб джыйылгъан хансны юскюне 300 миллиграмм къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб тутуб, сюзюб, сюзюлмеден бир уллу шай къашыкъ бла кюнюне 3 кере ичи-

гиз. Джангы сыгылыб алынган бауур ханс суудан 25 миллиграмны не бир стакан джангы хуппегиге, не бир стакан сырагъа къуйуб, ол стаканны ючге бѐлюб, кюнюне юч кере ичигиз. Аз кѐбюрек, сѐз ючюн, 100 миллиграмдан 3 кере ичсегиз да боллукъду.

Къыш а былай этигиз: кебдирилиб тургъан хансдан 10 граммны алыб, 500 миллиграмм сырагъа неда хуппегиге атыб, 7-10 такъыйкъаны къайнатыб, сюзюб, бир кюннге ичиб бошагъыз.

Ашхынны мыстысы кем болса, къурмач баш хансдан 2 грамм, ѳткюр кюндюшню хансындан 2 грамм, тюлкюкъуйрукъ хансны хансындан 2 грамм, азгъын хансны хансындан 3 грамм, бауур хансны хансындан 4 грамм алыб, барысын да къатышдырыб, къатышманы юсюне бир литр сууну къуйуб, сау кечени джибитиб, эртденбла 5-7 такъыйкъаны къайнатыб, бир кесекден суу кисей бла сюзюб, эртденбла ач къарангылай 200 миллиграмм ичигиз, дагъыда кюнню узунуна 4 кере 100 миллиграмдан ичигиз.

БЕЗГЕК ОТ, ДЖЮРЕК ДАРМАН, КИШТИК ХАНС

VALERIANA
OFFICINALIS

ВАЛЕРИАНА
ЛЕКАРСТВЕННАЯ

Кѐбджыллыкъ, мийиклиги бир метр болгъан ѳсюмдю. Тюз къысха баш тамырыны туюб бла, сансыз-санаусуз ууакъ, базыкъыракъ да туб тамырла джерге барадыла. Биринчи джылкишидик хансны баш тамырындан джетекчикле чыгъадыла. Экинчи джылында 12-15 чакълы саптагъай мийик кѐлтюрюледиле. Бутакъларыны тюз башларында гоккала чагъадыла. Ала ууакъладыла, агъыракъ, къызылыракъ боладыла, кеслери да сибирткилеча джоппу джайылыб, тыш кѐрюнюшлери ичине гокка салынган къошунчукъгъа ушайды. Гоккасыны бешишер чапыракъчыкълары тѐгерегинде кириш битиб, ортасында чилле ханчыкъланы къыйырлары токъмакъ гюлледиле. Чапыракълары къанатлы тюкге ушайдыла. Баш тамырдан эм саптагъайны тубюнден чыкъгъанларыны учлары бюгюлюб, джерге джете къалын битиб, джайылыб къаладыла. Саптагъайны

юсюнде уа хар 7-10 сантиметрде биришер, тубюнден башына дери ёседиле.

Киштик ханс июнь-июль, бир-бирледе август айлада да чагъады. Кеси да батмагъыракъ джерде, суу тохтагъан майданлада, сыртлада, ёзен суу джагъалада, кёкен терекчиклени орталарында ёседиле. Урлукъ этгинчин джыйылгъаны себебли, аз тубейди. Тамыр тублени алгъаракъдан белгилеб къояргъа керекди, ансы урлукъ этгенлей дженгил къууу болуб, башха тюрлю болуб танылмай къалады. Дарманнга баш тамыры бла туб тамырын салкъында кебдириб джыйыгъыз. Ол сагъатда киштиктен сакълагъыз, ансы ол аны юсюне джатыб, кир этерикди.

Бу ханс кёб тюрлю ауруулагъа джарайды. Сёз ючюн, джюреги дженгил-дженгил тебиучюню, джюреги тутханны, джюреги аман этиучюню багъаргъа болушады. Джебегине татыгъанны, джеткенни кёлюн басады. Бауурдан, ёт къууукъдан ётно чыгъарады. Ашхынны, ичегилени безлерин иги ишлетеди, джебегине джетиб джыйырылгъан джерлерин бошлатады, артыкъсыз да ичегилени, къан тамырланы. Джукъусузну джукълатады. Кёб заманны, айла бла, джылла бла ичилсе, аманды джукъуучу, сант, ишге къарусуз этеригин да унутмагъыз. Ол себеден марданы, джорукъну сакъларгъа керекди.

Уллу шай къашыкъ бла бирни къанджал сауутха атыб, юсюне къайнагъан 200 миллиграмм исси сууну къуйуб, башын джабыб, къайнай тургъан сууу бла башха уллу къанджал сауутну ичине салыб, 15 такъыйкъаны сериуюн отда тутуб, бек къайнатмайын, андан сора суутуб, юй хауада, сюзюб, къанджал сауутну тубюнде къалгъан тамырланы да сыгъыб, сууларын алыб, сюзюлген суугъа къошуб, 200 миллиграммгъа джетмегенине къайнагъан суу къошуб, ол мардагъа джетдириб ичерге керекди. Аны да кюнюне ашарны ашагъандан сора 30 такъыйкъадан, ючюшер уллу къашыкъ бла юч кере. Эки кюнден кёб сакъларгъа болмайды.

Дагъыда бир тюрлюсю: киштик хансны ууакъланган тамырларындан 40 граммны алыб, 200 миллиграмм 70 градус джарты джарашдырылгъан аракъыгъа атыб, 10 кюнню тутуб, кюнюне 20-30 тамчыдан 3-4 кере ичигиз. Сабийлеге-ненча джыл болгъан эсе аллай бир тамчыдан 3 кере беригиз. Киштик ханс тамырла башха дарман ханслагъа къошулуб да джюрютюледиле дарманлыкъгъа.

БЕШЧАПЫРАКЪ

CAMARUM POLUSTRE

САБЕЛЬНИК БОЛОТНЫЙ

Кёбджыллыкъ хансды. Баш тамыры къаты агъашча джерде джайылыб, узун ёседи. Баш тамырдан чыкъгъан саптагъайы алгъа джатаракъ, бюгюлюб барыб, андан сора къыйыры ёрге тюз ёрге барады. аны къабугъуну эм тюрю сыйдам болады, ортасындан ёргесинде джити, къаты тюрклюдю.

Чапыракълары, узун чапракъ сапланы къыйырында, кёбюсюне бешишер боладыла. Аны ючюн айтылады, беш чапыракъ ханс деб. Алай а бир-бирлеринде джети да тюрбейди. Саптагъайны эм башында уа ючюшер боладыла. Чапыракъла узунуракъдыла, къыйрлары мычхыны ауузуна ушашдыла, учлары джитирекдиле, ёрге джанлары джалан джашил, тюрб джанлары джумушакъ, къатапача акъсылдым бетлидиле.

Гоккалары саптагъайны бутакъларыны тюз башларында битедиле, къараракъ-къызыл бетлидиле, чакъгъан сагъатларында джудузлагъа ушайдыла. Бу ханс май айдан август айгъа дери чагъады.

Мырдыда, мырдылы джайлыкълада, ёзен суу, илипин, индек джагъалада ёседи. Дарманнга чапыракълары бла тамыры хайырландырылады. Кёбюсюне бу хансны ашхынында, ичегилеринде суугъу болгъан, ичегисинден къан келген, бу мардада джарашдырыб ичигиз.

Уллу шай къашыкъ бла бирни чапырагъындан да, тамырындан ууакълаб къатышдырыб, алыб юсюне 200 миллиграмм къайнай тургъан сууну къуйуб, бир сагъатны шайча этиб тутуб, суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден 50 миллиграмдан кюнюне 4 кере ичигиз. Дагъыда 2-3 уллу шай къашыкъ бла бир чапыракъны алыб, мияла сауутха атыб, юсюне 100 миллиграмм къайнагъан сууну къуйуб, сериунотда къайнагъынчын тутуб, аны кисей хызеннге къуйуб, сюзюб, кисей хызенде къалгъан чапыракъланы иссилей ауругъан джеригизге салыгъыз, ол да уллу сеbeb болады.

БЁРЮ ТЫРНАКЪ

POLYGONUM CORNEUM

ЗМЕЕВИК МЯСОКРАСНЫЙ
ГОРЕЦ МЯСОКРАСНЫЙ

Бёрю тырнакъ кёбд жыллыкъ, мийиклиги 60-70 сантиметр болгъан ёсюмдю. Баш тамыры базыкъды, тыш кёрюнюшю къараракъды, ичи кызыл бетлиди. Кеси да джыланча къынгыр бюгюлюбдю. Ууакъ тюр тамырлыды. Баш тамырындан ёсген саптагъайла тюз ёрге келтюрюледиле, кёб бутакълыдыла, тюр чапыракълары узун зугулладыла, узун чапыракъ саплада ёседиле. Башырагъында чапыракълары кысхадыла, саптагъайны кыйыры узун будай кылчыкъгъа ушаш кылкъы бла бошалады. Кылкъы алай тургъанлай ууакъ кызылыракъ бетли гюлюдю.

Урлугъу ючгюл къозгъа ушашды. Бёрю тырнакъ мийик тау аралада, тау джайлыкълада, тау этекледе, акъ кыйын тереклени аралары талалада ёседи. Бир-бир джерледе бек кылын битеди. Бёрю тырнакъны баш тамыры дарманнга хайырландырылады, тюр тамырындан ариуланыб, чагъыб бошагъандан сора неда кюз айлада, къазылыб алынады. Къазыб алгъандан сора топурагъындан тазалаб, джуууб ачыкъ хауада кебдирилиб джыйылады. Къургъакъ, мылы болмагъан джрде, сакъланыргъа керекди. Бёрю хансны ичи ётген, ичегисинде ашхынында, суугъу джарасы болгъан, терисинде тюрлю-тюрлю ауруулары болгъан, ауузунда, хырыулу къабугъунда джарасы болгъан бу мардада бу халда джарашдырыргъа тыйыншлыды. Баш тамырдан юч граммны алыб 200 миллиграмм суугъа атыб 20 такъыйкъаны кыйнатыб, суутуб, суу кисей бла сюзюб, кюнине юч кере биришер уллу шай къашыкъ бла ичигиз. Бу сюзюлме бла ауузугъузну да чайкъагыз, теригизге да мелте этиб салыгъыз.

БУУУНЛУ ХАНС, ДЖИКЛИ ХАНС

EGUISETUM ARVENSE

ХВОЩ ПОЛЕВОЙ

Кёбджыллыкъды, чапыракъсыз хансды. Аны баш тамырындан кюз айлада резикле боладыла, джаз башында аладан мийикликлери да 15-20 сантиметрге джетген саптагъайла ёсюб чыгъадыла. Кёб бууунлу, иги сууланнган, базыкъ, къызыл бетли боладыла. Тюз башларында, тегерек къыйырлары джитирек, зугул къылкъыгъа ушаш урлукъ этген эркиши, тиширыу санлары танынладыла, май айда. Ол спорала бишгенлей, саптагъайы къууу болуб къалады да, аны орнуна спорасыз, чапыракъсыз саптагъайла чыгъадыла. Была да бууунлу, джикли боладыла да, хар джикни кесинде, тогъай ууакъ бутакъла битеди-ле. Ол халда джангы ёсген вегатив саптагъайны мийиклиги 60-70 сантиметрге джетеди. Споралы саптагъайладан магъана джокъду. Дарманнга спорасызланы, чапыракъсызланы бутакълары бла бирге джаратадыла. Бууунлу хансны баш эм туб тамырларын да дарманнга хайырландырмайдыла. Алай а джерни юсюнде, кёбюсюне тубюнде тамырыны тегерек къозгъа ушаш джеймиши болады, аны отда гардошну биширгенча бишириб, ашаргъа джарайды. Май, июнь айлада джангы ёсген спорасыз, чапыракъсыз саптагъайны бутакълары бла, булчукълары бла, июльню аягъына, август айда да джыйыб, салкъында кебдирирге дурусду. Иги кебдирилиб джыйылса, бузулмайын 4-5 джылны сакъланады.

Къарачайда мырды, мысты джерледе, майданлада, къумлу джерледе, суу джагъалада ёседи. Бууунлу хансны талай тюрлюсю тубейди. Аланы барысы да дарманлыкъгъа джюрютюледиле. Бюрегинде джангы аурууу, ташы, къуму, сийдик къууугъунда, бютеу да сийдик джолунда ауруулары, аякълары, джюреклери ауруб суу джыйылгъанла, джел ауруулула хансны кебдирилген къаурасын джаратсынла. Аны 20 граммын 4 уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, аны 200 миллиграмм къайнагъан бек исси суугъа атыб, шай халда этиб, сууутуб, сюзюб, бир мардада 50 миллиграммдан кюнюне терт кере ашагъандан сора, бир сагъатдан ичигиз.

БУРУН КЪАНАТЫУЧУ, ГОККАЛЫ БЁРЮ ЧЕЧЕК

RANUNCULUS
SCCELERATUS

ЛЮТИК ЯДОВИТЫЙ
ЛЮТИК МНОГОЦВЕТКОВЫЙ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 100 сантиметр болгъан, къысха баш тамырлы, бек уулу ёсюмдю. саптагъайы тюз ёрге кёлтюрюледиде, башырагъында кёб бутакълары болады. Бютеу да къабугъун тюк басыбды. Чапыракълары биришер, бир-бири ызларындан кёзююлю ёседиле, беш бюрчекли къыйырлары кесмекесе, тилек-тилек тилге ушаш боладыла. Гоккалары сары алтын бетлидиле, бешишер чапыракъчыкълары бла кеслери да саптагъайдан ёсген бутакъланы башларында чагъадыла, май айдан башлаб, терен кюзге дери чагъыб турадыла. Ол кёзююледиде ёсген джайлыкъланы, талаланы сары-алтын бетли этедиле.

Бурун къанатыучу хансны кёбюсюне джебегине джетген, татыгъан адамлагъа, къанында къыяуу болгъанлагъа, къарын аурууу болгъанлагъа, артыкъсыз да ичи ётгенлеге, джел ауруугъа, баш аурууугъа хайырландырадыла. Ол сууалчанланы да къурутады. Бек уулу болгъаны себебли, сакълыкъ керекди. Бурун къанатыучуну сууу бир мардада джарашмай, къалын шайча этилиб ичилче, адамны ауузуну, тамагъыны, ёнгечини ашхыныны ичегилерини ич къабукъларын кюйдюрюге боллукъду.

Сёз ючюн, териге хансны уууб салсанг, къыздырады, къызартады, кюйдюредиде, ачытады, хыппилле чыгъарады, чыдаялмазча ачытады.

БЮРЧЕ ХАНС

CARUM CARVI

ТМИН ОБЫКНОВЕННЫЙ

Бюрче ханс экиджыллыкъды мийиклиги да метрге джетеди. Биринчи джыл джайма туб чапыракъла ёседиле, экинчи джыл саптагъайы ёрге кёлтюрюледиде. Туб тамыры базыкъ, урлукъгъа ушашды. Саптагъайы джаланды, ызлыды, башырагъында бутакълагъа айырылыбды. Чапыракълары кёзююлю битедиле, джаландыла, бёлмели джити учлары бла. Туб чапыракълары бутакълада битеди, битген джеринде бутакъла къууушлу-

дула. Саптагъайыны, бутакъланы да башларында гоккалары гюл саптагъайыны учунда битедиле. Салкъынлыкъгъа ушашдыла, бек ууакъчыкъладыла, акъ бетлидиле. Кеслери да июль айда чагъадыла. Урлугъу июль-август айлада бишедиле. Ол кезюуде оракъ неда бычакъ бла кесиб кебдириб, сора уууб, суууруб, урлугъу алынады.

Бюрче ханс къургъакъ джайлыкъллада, джукъа битген нарат тереклени араларында, чегет талалада, кёкен, чегет къыйырлада, юй джанлада, джол джанлада, темир джол джанлада ёседи. Дарманнга кебдирилиб джыйылгъан хансындан айырылгъан урлугъу джарайды. Аны илму багъыуда аз хайырландырадыла, халкъ багъуда, эркин джюрютюледи, артыкъсыз да хантха къошулады, тым орнуна, наша, къобуста тузлагъан сагъатда, ётмекге, татлы, ууакъ булкалагъа, кёб сакъларгъа онг бергени ючюн бышлакъгъа да къошулады. Бу хансдан ашаса, малы сютю кёбюрек болады.

Хант ашхында тыйыншлы бишмесе, ашхынны, ичегилени ишлегенлери къарыусуз болса, ичи иги джюрюмесе, хатху кёберге ёч болса, аурууса, ананы сабийге сютю джетмесе, ашхын, бауур, ашхын тюрбюндеги безлени суулары азлыкъ этселе, бу мардада, бу халда урлугъун къабыл этигиз.

Биринчи: эки уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллиграмм къайнагъан сууну къуйуб, къанджал сауутда, аны да ичинде суу къайнай тургъан бир уллу къанджал сауутну ичине салыб, сериуюн отда 15 такъыйкъаны турма къойуб, бери алыб 45 такъыйкъаны башын джабыб, шайча этиб тутуб, суу кисей бла сюзюб, андан 50 миллиграммдан кюнюне юч кере ичигиз. Сабийге да ичиригиз 5-6 кере гитче шай къашыкъ бла биришер, къарны ауруса, аякъларын бир-бирине ышыб джыласа.

Экинчи: эки гитче шай къашыкъ бла бир бюрче урлукъну, юсюне 400 миллиграмм сууну къуйуб, сериуюн отда юч такъыйкъаны къайнатыб, сюзюб, сюзюлмеден 100 миллиграммдан юч кере ичигиз, артыкъсыз да сютю аз анала.

Ючюнчю: хатху кёбсе былай этигиз: эки уллу шай къашыкъ бла бир бюрче хансны урлугъуна, гинни урлугъундан, тюлкю къуйрукъну чапыракъларындан, гитче шай къашыкъ бла бирерни, уллу шай къашыкъ бла бир да ууакъланган зынтхы саламны къошуб, къатышдырыб, юсюне 500 миллиграмм суу къуйуб, он такъыйкъаны къайнатыб, сууутуб, барысын да бир кюннге ууакъ-ууакъ ичиб бошагъыз.

Төртүчү: джыламукъ безлени сууугъу, аурууу болуб, джыламукъу тыйылмайын к'валг'аннга джарайды. Кёзню дарманын этген саг'атда уллу кёллю болмаг'ыз. Аны бу мардадан тайдырмай хазырлаг'ыз: 200 миллиграмм сууда уллу шай к'ашык' бла бир бюрче хансны урлуг'ун 5-7 так'ыйк'аны к'айнатыг'ыз. Анн'а уллу шай к'ашык' бла бир уллу ит тил чапырак'ны к'ошуг'уз да, бир кюнню джибисин, сора к'умач бла сюзюгюз, даг'ыда мамук'дан ариу ётдюрюгюз (мамук' бла сюзюгюз). аны ариу мияла сауутда башын джабыб тутуг'уз, кюнне 4-5 кере кёзлеригизге тамызыг'ыз.

БЫХЫ

DAUCUS SATIVUS

МОРКОВЬ ПОСЕВНАЯ

Быхы экиджыллык', тамыр кёгетли, мийиклиги 20-90 сантиметрге джетген, сабанлада, бачхалада битдирилген, кимге да белгили ашарык' ёсюмдю. Биринчи джыл джерде тюшген урлуг'ундан чапрак'ла бла тамыр кёгети битедиле. Экинчи джылында тамыр кёгети джерге салынса, андан гокка саптаг'ай ёседи. Гоккасы кюнлюкге ушашды, урлуг'у кюз айлада бишеди. Биринчи джыл урлук' этмейин, тамыр кёгет этиб, экинчи джыл урлук' этгени ючюн айтылады быхы экиджыллык' ёсюмлюкдю деб. Быхы тахта кёгет болуб инсанла хантха хайырланганлы 4000 джылдан атлаг'анды. Урумлула быхыны кесин ашарык'г'а, урлуг'ун бюрек ауруулаг'а джаратхандыла. Эресейге XIV-XV ёмюрледе джайылг'анды. Быхы ашны эритирге, ашынны тюбюндеги безни, баурну, джюрекни, бюрекни не тюрлю ауруулары болса да, дарманды. Аны сууун бал бла ичигиз, быхыны алайлай да ашаг'ыз.

Быхы суу, кесилген джараны, кюйген джараны да сау этеди. Кёзге да иги джарайды. Ол себеден тепсиден тюшюрмегиз. Быхыны урлуг'ундан даукарин деб дарман этиледи. Суууна былай джарашдырыг'ыз: ариу джууб, тыш к'абуг'ун джонуб алыб, ууак'-ууак' туураб, неда к'ырг'ыч да ууак' этиб, сыг'ыучу бла сыг'ыб, сууун чыг'арыб, кюнне 200 миллиграммдан ашарны аллы бла ичигиз, ичигизда иги джюрюкдю.

ГАРДОШ

SOLANUM TUBEROSUM

КАРТОФЕЛЬ

Гардош бизни джерибизде джюзле бла джылланы Мараны энчи белгиси болуб келгенди. Бюгюнлюкде да айтыулары учлары-кыйырлары джокъду. Таулада биз “марачысыз” болмайбыз, “марачыны биширигиз”, деб да ойнайдыла. “Ол зауалы “морякла” келдигизми тепсиге”, да дейдиле. Огъары Марадан бир гардош тѳнгереб кетиб, ташкѳпюрде бир ариу кызычыкъны аягъын сындыргъанды да,” - дейдиле. айыб этмегиз, кесим марачыма да, гардошну бек суйгенден джазгъанма.

Алай болса да, гардош кѳб тюрлю ауруулагъа себеб болады. Дуняда гардошсуз тепсиге хант салгъан аз миллет барды. Ашхынны мыстысы марадан кѳлтюрюлсе, джюреги тишлеген, сарыуу кесген, ичи ѳтген, ашхынны, ичегилерини джарасы болгъан, гардош сууну 50-100 миллиграммын ашарны аллы бла кюнѳне 3-4 кере ичигиз. Бал кѳошуб, ичсегиз артыкъ да игиди. гардошну къайнатыб, тылпыуун солугъуз, тамагъыгъызда, баш ѳпкегигизде, солугъан тамагъыгъызда сууугъугъуз болгъан, кыйналыб солугъаннга джарарыкъды. Терисинде джарылгъаны болгъан, сепкили болгъан, джангы гардошну сууу бла сютбашыны къатышдырыб джагъыгъыз. Дженгил сау этеркиди.

ГѳЛЕНДИР

PETROSELINUM CRISPUM

ПЕТРУШКА КУДРЯВАЯ

Миллетге эртдеден белгилиди. Экиджыллыкъ, мийиклиги 100 сантиметрге джетген хансды. Биринчи джыл тамырыны башындан чапыракъла ѳсѳб, джерге джайыладыла. Экинчи джыл ол чапыракъларыны орталары бла тамырдан саптагъай тюз ѳрге кѳлтюрюледи, бутакъларында июнь-июль айлада гоккалары чагъадыла, ала сарыракъджашил бетлидиле, кеслери да джыйылыб кюнлюкге ушашла боладыла.

Бутакъларыны къаты бла чыкъгъан сапчыкъланы юслеринде ючюшер чапыракъларыны тюз кѳрюнѳшлери къуш къанат тюк-

ге ушайдыла. Тамыры 30 сантиметрге джетген, агыракъ-сары бетлиди. Джеймиши ууакъ ачы татыулуду. Гёлендир кесича бир тюрлю ийислиди, дарменнга тамыры, чапрагъы, джеймиши хайырландырыладыла. къышха кебдирилиб сакъланады. Ууакълаб, тазалаб, хантха суйгенингча къошуб ашаргъа болады. Кёб ёмюрлени бауурда, ёт къууукъда, бюрекде, сийдик къууукъда таш-къум болса, джюрек къарыусузлукъ этиб, суу джыйылса, хатхугъа, аякълагъа суу джыйылыб тоблукъ болсала, хайыз заманында болмаса, эркишини чат беги къыйнаса, дарман орнуна джюрютюб келгендиле.

Бу мардада ичигиз: 10 грамм урлугъун алыб, уакълаб, 200 миллиграмм къайнагъан сууну юй хауагъа дери сууутуб, анга атыб 6-8 сагъат тутуб, андан уллу шай къшыкъ бла кюнине 5-6 кере ичигиз.

ГИН ХАНС

ANETHUM GRAVEOLEUS

УКРОП ОГОРОДНЫЙ

Хар юйню бачхасында ёсдюрюлген, табигъатда кеси аллына урлугъундан битген, мийиклиги 180-200 сантиметр ариу ийисли бирджыллыкъ хансды. Аны тюрлю-тюрлюери табигъатда ырнык халда да тюбейдиле. Барыны да бирча дарманлыкълары болгъаны себебли, барысына да гин ханс дейбиз.

Гинни тюз кёрюнюшю мутхузуракъ джашилди, баш джаны кюл бетлиди. Саптагъайы тюз ёрге ёседи, уууакъ баразалы акъ сызлары бла. Башына джете кёб бутакълыды, бутакъланы башларында, ууакъ сапчыкъланы юслеринде, гоккалары джоппуджоппу боладыла. Ала гитчечикледиле, сары чапыракъчыкълары бла. Чапыракълары буу мюйюзлеге ушаш, хар бутакъны къатындан чыгъадыла. Джеймиши гаккы тюрюслюдю. Гин июнь-июль айлада чагъады. Джеймиши август айда бишеди. Дарманнга джерни юсюндёги бёлкюмюн хайырландырылады. Кеси да чакъгъан кёзююнде джыйылады, салкъында кебдириледиле. Урлугъу ханс бишиб бошаб, саптагъайы къууу бола джыйылады.

Хатху иги ишлемесе, ауруса, кёбсе, сийдик къууукъну сууугъу болса, къан басымы кёлтюрюлсе, сабий чычхакъ болса, ана-

ны сабийине сютю джетмесе, джюрек ауруса бу халда, бир мардада берилсин: 10 грамм урлугъун алыб, къанджал сауутда 200 миллиграмм къайнагъан исси суугъа атыб, аны да ичинде къайнай тургъан сууу болгъан уллу къанджал сауутха салыб, 15 такъыйкъаны къыздырыб, 45 такъыйкъаны юй хауада сууутуб, сюзюб, сауутда къалгъан хансны да сыгъыб, сууун чыгъарыб, ол сууну да сюзюлюб алынган суугъа къошуб, 200 миллиграммгъа джетдириб, ол мардагъа келмесе, къайнагъан суу къуйуб джетдириб, джылылай кюнюне 3-4 кере 100 миллиграммдан ичигиз. Гин хансны Абу Али Ибн Синаны заманында хантны татыууна татыуу къошханы белгили болгъанды.

ГОККА БАШ ХАНС

CALENDULA
OFFICINALIS

КАЛЕНДУЛА ЛЕКАРСТВЕННАЯ
НОГОТКИ ЛЕКАРСТВЕННЫЕ

Мийиклиги 50-70 сантиметр болгъан, бирджыллыкъ хансды. Ол Орта Азиядан джайылгъанды, кеси да кърал мекамланы алларына, энчи юй тегереклеге, айбатлыкъгъа деб да битдиредиле. Алай а кёбюсюне дарманлыкъгъа, бачхалагъа урлугъу атылыб ёсдюрюледи.

Тырнакълы хансны саптагъайы тюз ёрге чыгъады, бутакълары кёб боладыла. Аланы тюз башларында, биришер гюл джоппучукъла (гюл четенчиклери) битедиле. кеслери да, сары алтын бетли, урлукълары-тиш тюрюсюдюле. Дарманнга гюллери хайырландырыладыла. Чакъгъан кёзюлеринде джыяргъа керекди мукут этмей. Салкъында кебдириледи. Чапыракълары узун зугул джашил боладыла. Тамыры-тюз ёзек тамыр болуб, кёб бутакълыды. Июльдан башлаб, кюзню ахырына дери, чакъгъыб турады. Урлугъу июль-август айлада бишеди. Тырнакълы гокка неда гокка баш ханс тюрлю-тюрлю ауруулагъа джарайды, ёмюрле бла кёб маразланы багъыу да сеbeb болуб келгенди. Кёбюсюне не тюрлю да сууугъу болгъаннга, саныны бир джери иринлегеннге, андан заран къанына джетгеннге, джюреги ауруб, хауа джетмегенча болуб, аякълары суу тулукъ болгъаннга, джебегине джетгеннге, татыгъаннга, ётю иги джюрюмегеннге,

ашхынында джарасы болгъаннга, бауурунда кыяюу болгъаннга джарайды.

Былай джарашдырыб, бир марда да ичигиз:

Биринчи: кебдирилиб джыйылгъан гюл четенчиклени ууакълаб, андан 20 граммны (эки уллу шай къашыкъ бла бирни) алыб, къанджал сауутха атыб, юсюне 200 миллиграмм къайнагъан сууну къуйуб, башын джабыб, аны къайнай тургъан суу бла уллу къанджал сауутха салыб, 15 такъыйкъаны тутуб, отдан алыб, сууутуб, сюзюб, къалгъан хансны да сыгъыб, сууун чыгъарыб, ол сууну да сюзюлюб алыннган суугъа къошугъуз. Ол азыракъ болса, къайнагъан суудан тамызыб, 200 миллиграммгъа джетдириб, ол суудан кюнюне 2-шер уллу шай къашыкъ бла бирни 3 кере ичигиз. Бу дарман ханс уусузду да, таукел джарашдырыб, аурууугъузгъа себеп табхынчын уртлай турургъа боллукъсуз. Алай а тырнакъны гокканы сууун эки кюнден кёбню тутмагъыз.

Экинчи: 70 градуслу кючлю аракъыдан 200 миллиграммны алыб, анга 20 грамм гюл четенчиклени ууакълаб атыб, къатышдырыб, 5-6 кюнню тутуб, андан сора уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллиграмм къайнагъан суугъа къуйуб, кюнюне 3-4 кере 20-25 тамчыдан ичигиз.

Ючюнчю: Тырнакъ хансны, акъ баш ханс бла, тюлкю къуйрукъ ханс бла, бир мардада алыб, (сёз ючюн, онушар граммдан), къатышдырыб, ол къатышмадан 20 граммны, 200 миллиграмм къайнагъан сууда шайча этиб, сууутуб, сюзюб, кюнюне экишер шай къашыкъ бла 3 кере ичигиз.

Тёртюнчю: тиш эти, кириую къанаргъа ёч болса, ауузунда принлегени болса, тамагъында суугъу болса, тамакъ безлери турсала, бир шай къашыкъ бла бир гюл четенчиклени ууакълаб, 200 миллиграмм къайнагъан сууда шайча этиб, бек суугъунчу, сюзюб, ауузну ичин чайкъаргъа керекди. Биринчи чайкъагъан кюнюгюзде огъуна, иги файдасы болады да, экинчи кюн кесигиз сюйюб чайкъарыкъсыз. Тырнакълы гокка хансны сууу бла, тери ауруулары болгъан сабийлени, уллайгъан адамланы да джууундурадыла.

Эртде заманлада бу хансха “эшпек гуммосха къаршчы” ханс дегендиле. Токъмакъ баш хансны гоккасы, саханы бла бирге ашхынны, ичегини, суугъу, джарасы болса, ёт кзууукъну суугъу болса, джюрек инджитсе, къан басымы кёлтюрюлсе, та-

магъында, баш ёпкесинде сууугъу болса, бу мардада, былай этиб джаратыргъа тыйыншлыды.

Сёз ючюн, эки уллу шай къашыкъ бла бир токъмакъ баш хансны гоккаларындан алыб, аны юсюне бир литр къайнагъан сууну къуйуб, башын джабыб, шайча этиб, джанджаулукъ бла чырмаб, бир сагъатны къойуб, андан сора суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден 100 миллиграммдан кюнюне юч кере ичигиз.

Андан сора, кебдирилиб джыйылгъан чапыракъларындан 10 граммны алыб, 200 миллиграмм суугъа атыб, 5 такъыйкъаны къайнатыб, уллу шай къашыкъ бла 4-5 кере ичигиз кюнюне. Дагъыда: тамагъы ауругъан, сууугъу болгъан, ауузунда не тюрлю да аурууу болгъан, бу хансны гюллери бла 70 градуслу кючлю аракъыны келишиулери 1:10 этиб хайырланыгъыз. Сёз ючюн, 20 грамм гокканы юсюне ол аракъыдан 200 миллиграммны къуйуб, башын джабыб, фатар хауада он кюнню къойуб, 2-3 къат суу кисей бла сюзюб, сора 20-30 тамчыдан 3 кере ичигиз. Неда бу сюзюлмеден уллу къашыкъ бла бирни 200 миллиграмм къайнагъан джылы суугъа къуйуб, ауузугъузну чайкъагъыз, кесилген джеригизни джууугъуз.

ГОККА КЁКЕН

SYRINGA VULGARIS

СИРЕНЬ ОБЫКНОВЕННАЯ

Кёкеннге да, гитче терекге да саналгъан, мийиклиги 3-10 метрге джетген ёсюмдю. Апрель-май айлада чагъады. Ариулукъгъа джол джанлада, юй тегерекледе битдириледи. Дарманнга гоккаларын, чапыракъларын, чирчиклерин хайырландырадыла.

Бюреги ауругъан, джёге гокка бла гокка терекни гоккасындан бирча алыб, тюз шайча этиб ичерге боллукъду.

Не тюрлю да сууугъу болгъан гокка терекни гоккасындан, тюлкюкъуйрукъну гоккасындан, онушар граммны, сары туюмени гоккасындан 2 граммны алыб, бир-бирине къатышдырыб, уллу шай къашыкъ бла джарымны 300 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, башын джабыб, эртденблагъа дери къойуб, сюзюб, 50 миллиграммдан кюнюне 3 кере ичген да джарайды.

Чапыракъларындан шайча джарашдырыб, суу кисей бла мелте этиб, иринлеген джеригизге салыгъыз. Джангы, джаш чапыракъланы мангылайыгъызгъа салыгъыз, башыгъыз ауруса. Гокка терекни несин хайырлансагъыз да, ол уулу болгъаны себебли, сакълыкъ керекди.

ГОККА ОЙМАКЪ, ЧЕТЕНЧИК, КЪУБРАЙ ХАНС

**CAMPANULA
GLOMERATA**

**КОЛОКОЛЬЧИК
КРУГЛОЛИСТНЫЙ**

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 15-60 сантиметр болгъан ариу хансды. Баш тамыры джыджымгъа ушаш ингичгеди, кенделен кыйыкъ ёседи, ууакъ туб тамыр бутакъчыкълары бла джерде иги орналыбды. Баш тамырдан, бир талай ингичке джалан саптагъайла чыгъадыла. Баш тамырдан, ёсген туб чапракълары эмда, чакъмагъан джетек чапыракълары, джюрекке, гаккыгъа ушашдыла. Кыйырлары тюздю, тишлидиле, кеслери да бутакълада битедиле. Бу чапыракъла, ханс чакъгъан кёзюуде къуу болуб къаладыла.

Саптагъайны, гоккалы джетек чапыракълары, тюз кёзююлю ёседиле. Гоккалары джарыкъ кёксюлдюмдюле, узунлукълары эки сантиметр болады, узун ингичке гокка сапчыкъланы учларында, сибирткиге ушашдыла. Гоккалары энгишге бююлюбдюле, гокка табагъында 5 чапыракъчыгъы болады. Кеси да къонгураугъа ушаш четенлиди, аны ючюн айтылады, оймакъ четенчик деб. Урлугъу энгишге ийилибди. Четенчикни тубюнде 3 тишчиги болады. Июнь айдан сентябрь айгъа дери турады. Бизде четенчик ёсмеген джер азды. Кёбюсюне джайлыкълада, чегет кыйырлада, кёкен аралада, чегет ичледе тубейди.

Дарманнга аны хансын хайырландырадыла. Чакъгъан кёзююнде джыяргъа тыйыншлыды. Салкъында джел джюрюген джерде кебдиригиз. Бу хансны бурну къанаучу, тиш эти къанаучу, тамагъында сууугъу болгъан, оймакъ четенчикни хансы бла къайнагъан сууну келишиулерин 1:10 этиб ичигиз. Андан сора къоян аурууу болгъан, къоян ауруугъа ушаш тутхан аурууу болгъанла, артыкъсыз да сабийлени оймакъ четенчикни хансы

бла сууну келишиулерин 1:10 этиб, аны хамам сууну иссилигине джетдириб, 12-15 такыйкыаны джатырыгъыз. Сууда ауруу тутар деб аккыллы болсагъыз, къатында туругъуз.

ГОНДАРАЙ

PHAMUS CATHARTICA

КРУШИНА СЛАБИТЕЛЬНАЯ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 1-5 метрге джетген терекди. Ангъа бир-бирде кёкен да дейдиле. Кёб джайма, уллу бутаклыды, бутакларыны къыйырлары ийнелиди. Тённгеги къара къонгур бетлиди, зыбырды, хыртдылыды, къабугъу къобуб джарылыб турады. Чапыракълары къатыдыла, зыбырдыла, саблада ёседиле. Къыйырлары ууакъ мычхы ауузчады, ёрге джанлары тунакы джашилди, тюрб джанлары мутхузуракъдыла. Кеслери да къош, кёзююлю битедиле. Гоккалары ууакъдыла, гоккала саптагъайчыкъланы къыйырларында чагъадыла, сары-джашил бетлидиле, чапыракъланы къойунларында битедиле, ариу ийислидиле. Гондарай бир урлукълуду. Не эркиши, не тиширыу урлугъу болады.

Джемиши топча тегерекди, суулуду, бишгинчи къызыл бетлиди, бишсе, джылтырауукъ къаралдым болады. Урлугъу, гаккыгъа ушайды, 3-5 сюекчиклери барды, терт уялыды.

Май-июнь айлада чагъады. Урлугъу август-сентябрь айлада бишеди. Гондарай ёзен суу джагъалада, тикледе, кёкенле арасында, чегет къыйырлада, ташлы чауул джерледе ёседи. Дарманнга къуру джемиши хайырландырылады. Ол сентябрь-октябрь айлада, бишгенден сора джыйылады. Сериуюн джылыуда духауайда неда 50-60 градус иссилиги болгъан ыхтауда кебдириледи. хауа иги джюрюген салкъын джерде кебдирирге болады. Джемиши татлыракъ ачыды, аман ийислиди. Гондарайны джемишин ичи иги джюрюмен, ичи къатаргъа ёч адамла бу мардада джарашдырыб хайырланыргъа боллукъдула.

Уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, аны сериюн отда иги исси этиб, къайнатмайын 30 такыйкыаны тутуб, сууутуб, сюзюб, ол сюзюлмеден хар ингир сайын 100 миллиграммны джатар кёзююгюзде ичигиз.

ГУРГУМ

GLASSULARIA
RECLINATA

КРЫЖОВНИК
ЕВРОПЕЙСКИЙ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 100 сантиметр болгъан кёкенди. Ачыкъ ташлы ауушлады, къаялада, чаууллада, бир-бир кёкенле-ни ичлеринде, таулары башларында ёседи. Москвада XV ёмюрде гургум бачхала болгъандыла. Бусагъатда бу кёкен бютеу да Эре-сейге джайылгъанды, артыкъсыз да Къарачайны джеринде дже-тишимди. Кёбюсюне хар ким бачхасында ёсдюреди. Гургум ап-рель-июнь айлада чагъады, урлугъу июль-август айлада бишеди. Гургумну чапыракълары ёпке ауруугъа дарманды, джеймишин-ден шайча этиб ичигиз бал бла. Ашхынны, ичегини ауругъанын, ачыгъанын тохтатады, ични иги джюрютеди, сийдирирге болуша-ды. Урлугъу сийдикни кёб чыгъарыргъа болушады. Андан сора да гургум чий кёзююнде бал, шекер къошуб, къайнатма, бишир-ме (варенье) этиледи. Мияла сауутда къышха сакъланады.

ГЮТДЮ ХАНС

MALVA
NEGLECTA WALLZ

ПРОСВИРНИК
ПРЕНЕБРЕЖЕННЫЙ

Бу 120 сантиметрге джетген бирджыллыкъ ёсюмдю. Тамы-ры узунду, кёб ууакъ тамыр бутакъчыкълары бла. Тамырдан бир талай саптагъай да ёседи, бир къаууму джерден кёлтюрю-люб, бир къаууму джерге джайылыб. Бутакълары да иги кесек-диле. Чапыракълары кёзююлю битедиле, узун бутакълада ала да энгишге бюгюлюбдюле. Бир бутакъда 5-7 тегерек чапыракъ боладыла. Къыйырлары мычхыны ауузучады. Гоккалары къы-зылыракъ бетлидиле. Кеслери чапыракъланы къалынларындан кёлтюрюлген 3-4 гюл саптагъайны къыйырларында чагъадыла. Чакъгъан кёзюулери июнь айдан сентябръа дериди.

Гютдю ханс бачхалада, багушлу джерледе, атылыб къалгъан джерледе, сабанлыкъланы къыйырлары бла, джол джанлада

ёседи. Табигъатда джайылгъаны зибилди хансчады. Дарманнга чапырагъы бла гюллерин чакъгъан кёзюуде джыйыгъыз, тамырын а кюз айлада. Хансны джаш эм джангы кёзюуюнде чапырагъын чапхын аурууу болгъан джеригизге салыгыз иги болушады. Къургъакъ джетел этген, тамагъында суугъу болгъан, хырха болгъан, гоккаларындан 60 граммны бир литр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, кюнуне 5-6 кере 100 миллиграммдан ичсин.

ДЖАБЫШМАКЪ

CRATAEGUS

БОЯРЫШНИК ПЯТИПЕСТИЧНЫЙ
БОЯРЫШНИК КРОВАВО-КРАСНЫЙ
БОЯРЫШНИК ОДНОПЕСТИЧНЫЙ
БОЯРЫШНИК КОЛЮЧИЙ
БОЯРЫШНИК СОГНУТОСТОЛБИКОВЫЙ

Джабышмакъ мийик кекеннге неда гитчерек терекге саналады. Бир-бирлери 4-8 метрге кёлтюрюледиле. Барысына да джабышмакъ деб къойгъанлыгъыбызгъа 5 тюрлюсю бизни джерледе тубейдиле. Бара-баргъан дуняда, джабышмакъланы беш тюрлюсюне да, къарачайча атла аталырына ийнанам. Мен билиб джазгъан джабышмакъ бешисине да бирча айтылгъан атды. Бу терекле бир-бирлерине бек ушайдыла. Алай а эсгерилиб къаралса, гоккаларыны къуралгъаны, урлукъларыны тюрсюнлери башхаракъдыла. Не тюрлю болсала да, барысын да (гюллери) бла джемишлери дарманнга бирча джарайдыла.

Джабышмакъны чапыракълары къысха бутакъчыкълада, кёзююлю битедиле, къыйырлары къалакълача айры боладыла, гоккалары акъ, бешишер къалакъ чапыракъчыкъла да, джоппу болуб ёседиле, орталарында акъ халычыкълары, къыйырларында къызыл токъмакъ гоккачыкълары болады. Джеймиши къара тегерекди, уллу болмайды, кенделен ёлчем бла 5-10 миллиметрди, сюекчиклери да 1-5 миллиметр боладыла. Тубюнде къалын, бутакълада битген джити чыгъаналары уулудула.

Джабышмакъ май-июнь айлада чагъады. Джеймиши август-сентябрь айлада бишеди. Аны юй тегерекледе, бачхалада ёсдю-

редиле. Чегет кыйырада, кёкенлени орталарында, тау аууш лада, ёзенледе да аслам тубейди. Кереклигиз чакълы бирни кыйналмайын джыяргъа боллукъду. Дарманнга гоккасы бла джеймиши джарайдыла. Гоккасын къургъакъ кюн, чагъа тургъан заманда, джыяргъа керекди, май айда. Кебдирирге, от джылыу да болады, джел къагъарча мекам да болады, мукут этиб къоймаз ючюн не къагъытны, не къумачны юсюне джукъа джайыб, хаман айландырыб туругъа керекди.

Джабышмакъ бишгенден сора джеймиши сентябрь айда, тыш къабугъу бла бирге джыйылады. 50-60 иссилиги болгъан ыхтауда къурутулады да, артда къабугъундан, бутагъындан, чириген урлугъундан тазаланады. Джеймишини татыуу, ауузну, татлы къалын этеди. Кебдирилген сагъатда мукут болгъан кесегин хайырланмай тёгюб къойгъуз.

Джабышмакъны инсанны аурууна джарагъаны XVII-XVIII ёмюрледен бери белгиледи, тюрлю-тюрлю китаблада, алимле джазгъанла да бардыла. Къан тамырла бла джюрек ауруулагъа, джебек ауруулагъа, къан басымы кёлтюрюлгенлеге, джюреги-ни тебиую бирча болмагъанлагъа, сютлери аз аналагъа, хайызлары тюрленгенлеге, бир джеринде суугъу болгъаннга, къаны бузулгъаннга, къаны кыйын уюгъаннга, макъа ауруу болгъаннга хайырландыргъандыла. Тыйыншлы мардалары бардыла. Ала талай тюрлюдюлю, мен ючюсюн айтайым.

1. 70 градуслу кючлю аракъыдан 200 миллиграмм алыб, анга джабышмакъны ууакъланган урлугъундан 20 граммны атыб, 5-6 кюнню къарангы джерде тутуб, ариу сюзюб, сюзюлмеден кюнюне 20-30 тамчыдан юч кере ичгенлей туругъуз бир айны.

2. Джабышмакъны гоккаларындан (гюллеринден) уллу шай къашыкъ бла бирни, 200 миллиграмм къайнагъан суу болгъан, бир гитчерек къанджал сауутда, аны да къайнай тургъан суу болгъан, уллуракъ къанджал сауутну ичине салыб, 15 такъыйкъаны исси от джылыуда тутуб, бери алыб сууутуб, юй хауада тутуб сюзюб, къанджал сауутда кългъан хансын да сыгъыб, сууун чыгъарыб, аны да сюзюлюб алынган джабышмакъ суугъа кшошуб, ёлчелеб, 200 миллиграммгъа джетмегенине къайнагъан суу кшошуб, ол мардагъа джетдириб, кюнюне юч кере, 100 миллиграммдан 30 такъыйкъаны ашарны аллы бла ичигиз.

3. Тюз гоккасындан джабышмакъ тылданны къалай эте эсегиз, урлугъундан да алай этигиз. Джангыз башхалыгъы: урлугъундан 15 грамм алынады. Бу хазырлагъан джабышмакъ урлукъ тылдандан ашардан алгъа 30 такъыйкъаны 100 миллиграммдан кюнюне юч кере ичигиз.

Джабышмакъны “кардиоволен” деген джюрек дарманнга къошадыла, дагъыда башха дарман хансла бла къошулма, къатышмала да этиледиле.

ДУУДЖАНА, ДЖАЗГЪЫ ДУУДЖАНА

ADONIS
VERNALIS

ГОРИЦВЕТ ВЕСЕННИЙ
АДОНИС ВЕСЕННИЙ

Табигъатда кийик ёседи. Мийиклиги 40-90 сантиметрге джети. Тамырыны баш джаны кёб башлыды, къысхады, базыкъды. Кеси да къара къонгур бетлиди. Баш тамырдан ууакъ, узун, джыджымча кёб тюб тамырла джерге кетедиле. Ала да, къара къонгур бетлидиле. Баш тамырдан талай саптагъай ёрге ёседи. Аланы бир къаууму гоккалы, бир къаууму гоккасыз боладыла. Тюб джанлары джукъа, къонгур бетли къабукъла бла джабылыбдыла. Саптагъайла ызлыдыла, баш бёлюмлери бутакълагъа айырлыбдыла, чапыракълары бутакълада кёзююлю ёседиле, кеслери тюз бууун, къол бармакъла къалай къуралгъан эселе, ол халда джарашыбдыла. Чапыракъланы къыйырлары джитидиле, кёбюсюне энгишге ийилибдиле. Гоккалары саптагъайланы да, бутакъларыны да, тюз башларында боладыла. Сары алтын бетлидиле, кеслери да, чёплеуню гокка табагъына ушашдыла. Гокка табакъ уллуду, эни 4-5 сантиметр болады. Тёгереди бла тогъай, сары чапыракъла ёседиле. аланы саны 12-20 болады. Ол сары чапыракъланы тюблери бла джашил-кимит бетли чапыракъла чыгъадыла.

Дууджан апрель-май айлада чагъады, урлугъу июнь-июль айлада бишеди. Джылы джерледе март айда да чагъады. Тамам дарманлыгъы джетишимли, кючлю болады, джылы 40-50 джылгъа джетсе. Тюз джерледе, дуппур ауушлада, тау этекледе, чегет талалада ёседи. Дууджанны дарманнга джаз айлада,

чакъгъан кёзююнден башлаб, урлугъу бишиб тёгюлгюнчю джыяргъа керекди. саптагъайын да, чапыракъларын да, гоккаларын да 30-40 градус от джылыуда, джыйылгъан кюнюнде огъунакъ кебдирилиб башларгъа керекди.

Бу хансны Эресейде эм Орта Азияда II тюрлюсю тубейди. Барысындан да игиге, джазгъы дууджан саналады. Ол уулуракъ хансды. Аны себепли, хайырланган адам сакъ болургъа тыйыншлыды. Бу китабда буйурулгъандан чыгъаргъа боллукъ тюлдю, неда башха китаблагъа къараб ажымсыз болугъуз.

Джазгъы дууджан хансны кёбюсюне джюрек ауруулагъа, къан джюрююню эски кемлиги болса, джюрекни ара джебегине джетсе, джукъгъан аурууланы заранындан тюрлю-тюрлю юзюлюле болсала, джюрекде къаны джюрююнде, ара джебекни джоругъу бузулса, джюрекни сууугъу болса, аякълары суу тоблукъ болсала, кёбселе, безгек аурууу болса, бу халда, бу мардада дарман хазырланады: хансындан 6 граммны алыб, 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, сюзюб, андан кюнюне уллу шай къашыкъ бла бирни юч кере ичигиз. Бу дарман ханс мингле бла джылланы, хайырландырлыб келгенди. Алай а, ашхынында джарасы, ичегилеринде сууугъу болгъан адамлагъа керек тюлдю, ичлерин бек ётдюрлюкдю.

Джазгъы дууджан хансдан тюрлю-тюрлю дарманла аптекалада сатыладыла.

ДЖАЙМА ШКИЛДИ

CALLUNA VULGARIS S. OLISE
ERICA VULGARIS

ВЕРЕСК
ОБЫКНОВЕННЫЙ

Бу тохай джылны джашиллей тургъан, мийиклиги 30-70 сантиметрге джетген кёбжыллыкъ кёкенди. Саптагъайы кызылыракъ-къонгур бетлиди, кёб бутакълыды. Чапыракълары бир да ууакъдыла, джашил бетлидиле, кыысха чыгъаначыкълары бла. Гоккалары ууакъчыкъладыла, акъсылдым бетлидиле, бир-бирлери гюл джоппу болуб, тюрлю-тюрлю нюрлюдюле, урлугъу терт уялы, тёгерек урлукълу, терткюл четенчикле боладыла. Гоккалары июль-август айлада чагъадыла. Джайма шкилди нарат чегетледе, кесилген чегет тубледе, мырды джерледе ёседи.

Дарманнга хансын юсюнде неси бла да хайырландырадыла. Къууугъу ауругъан, бюрек аурууу болгъан, бюрегинде ташы болгъан, иссиси болгъан, сууугъу болгъан, джебегине джетген, къыйын джукълагъан, хышпырыгъын къыйын атхан бу халда, бир мардада ичигиз:

Кебдирилиб ариу джыйылгъан джайма шкилдиден уллу шай къашыкъ бла бирни 400 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб тутуб, эки сагъатдан сюзюб, сюзюлмеден 50 миллиграммны хар 3 сагъатдан ичигиз.

Ашхыныны сууугъу болгъан, ашхыныны мыстысы кёб болгъан джайма шкилдиден 20 грамм, алтын чачдан 15 грамм, сары къурмач баш хансдан 20 грамм къошхасалмазны къабугъундан 10 граммны алыб, къатышдырыб, андан эки уллу шай къашыкъ бла бирни 500 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, эки сагъатдан суу кисей бла сюзюб, ашардан 15 такъыйкъаны алгъа эллишер миллиграммдан кюнюне юч кере ичиб туругъуз.

Джебегине джетген, къыйын джукълагъан адамгъа да дарманлыкъ этерикди. Терткюл къаурадан 15 граммны, джайма шкилдиден 20 граммны, киштик хансдан 10 граммны бир-бирине иги къатышдырыб, сора эки уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, 500 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, эки сагъатдан, суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден 50 миллиграмм алыб, хар эки сагъат сайын ичигиз.

ДЖАУЛУ КЪАЧХАЧ

PARAVER SOMNIFFERUM

МАК МАСЛИЧНЫЙ

Бирджыллыкъ, мийиклиги 1-1,5 метрге джетген, бачхалада битген дарман ёсюмдю. Аны табигъатда талай тюрлюсю тюбейди, алай а барысындан да бирча дарман-дары этиледи, бирча хайырландырыдыла.

Джаулу къачхач хансны тамыры джыджымча чырмалыб ёседи, саптагъайы тюз ёрге чыгъады. Аны тюб джанында чапыракълары къысха, къыйырлары мычхы тишлеча джитиле, джыйылыб ёседиле, башырагъында чапыракъла узунуракъ, гаккы тюрюсю, къыйырлары джитиле, гоккалары да биришер

уллула болады. Ала джарыкъ кимит бетлидиде, тюз саптагъайланы тѣббелеринде битедиде, хар бир къачхачны 1-10 гюлю болады. Гокканы тутхан бутакъчыкъ базыкъды, юсюнде ууакъ тюкчюклеринде бла. Урлугъу зугулуракъды, гаккы тюрюсюдю, узунлугъу 7-8 сантиметр, кенлиги да 2-3 сантиметр болады.

Гоккасы июнь-июль айлада чагъады. Бачхалада, юй тегерекледе, ёсдюрюледе, бир-бирде зибилди хансча кеси да джайылады. Дарманнга гоккасыны чапыракълары мууал болуб джерге тюшгюнчю джыйылады. Дженгил джукъа джайылыб кебдилмесе къаралыб, мукут болуб къалады. Урлукъ этген тобча баш токъмагъын тегерек кессенг, суу чыгъады. Ол сууда лапийан болады. Лапийан бек уулу сууду. Аны къурамында бек кючлю эсиритиучю дарманлары бардыла. Бюгюнлюкде бютеу дунияда джаш адамла къачхачдан этилген уулу дарманлагъа юренчек болуб, тюрлю-тюрлю ауруула табадыла. лапийандан этилген дарманлагъа юренчек болуб айланган адамланы джашау ызлары бек къысхады. Кеслерине, адамларына, тегеринде айланганлагъа зарандыла ала. Бу аурууну табханла дарман уулу болгъанын эсде тутмайын, мардасыз узалыб, ажымлы ёлюб барадыла. Къачхачдан этилген дарманла бла хайырланмагъан джерни юсюнде бир кърал да, бир миллетде джокъду. Аланы джангыз аптекадан алыб джаратыгъыз. Кѣлжюню рахат этедиде, сабырлыкъ салдырадыла, джукълатадыла, аурууну шаушалтадыла, ара джебекни унукъдурадыла, джѣтелни тыядыла, д.а.к.

ДЖАНДЫЗ, САРЫ СЫРГЪА, НАУРУЗ ЧЕЧЕК

PRIMULA OFFICINOLIS
ZOEГ

ПЕРВОЦВЕТ
ЛЕКАРСТВЕННЫЙ

Греклиле бу хансха багъыучу, сау этиучю, Алимпаны гоккасы дегендиде. Мийиклиги 15-30 сантиметрге джетген, джаш башында джанкъоздан сора биринчи чыкъгъан хансды. Баш тамыры къысхады. Шимал Кавказда 15 тюрлюсю тубейди, бары да дарманлыкъгъа джюдютгюледиде.

Кешене ханс
Барвинок обыкновенный

Кёк гюллю ханс
Василек синий

Кёбдюреюк ханс, тиш от, тонгуз чыгъанакъ
Дурман обыкновенный

Къарагёген
Тёрн
Слива колючая

Гин
Укроп огородный
Фенхель

Гокка баш ханс
Календула лекарственная
Ноготки лекарственные

Гондарай
Жостер слабительный

Гютдю ханс
Просвирник пренебрежный

Андыз
Девясил британский

Баббахан
Одуванчик лекарственный

Балдыргъан
Дягиль

Балгъаний ханс, ёпке ханс
Медуница лекарственная

Ингил ханс,
Ариулачу ханс
Чистотел большой

Ит бурун
Шиповник

Ит дугъума
Будра плющевидная

Къаб
Тыква обыкновенная

Дугъума
Мята полевая

Дыгъылен джоппу
Костянка каменистая

Къара наныкъ, зюдгер
Ежевика сизая

Джылан от
Очиток едкий

Акъ чечек
Омела белая

Алмайыр дугъума
Мелисса лекарственная

Алтынчач ханс
Золототысячник зонтичный

Алтын чыгъанакъ
Дурнишник колючий

Адай гютдю
Алтей лекарственный

Адам джилек
Тау джилек
Земляника лесная

Адам тамыр
Тамус обыкновенный
Адамов корень

Адам неги
Буквица лекарственная

Джерк
Ольха серая

Джѣге
Липа сердцевидная

Джол ханс
Спорыш

Дух гокка ханс
Къоян къулак
Ландыш майский

Баш тамырдан ууакъ джыджымчыкълача, узунлукълары 5 сантиметр, акъсылдым-къонгур бетли, сындырсанг, ичи акъ болгъан тюрб тамырлары да джерге джайылыб, терен ёседиле. Чапыракълары джыйрыкъдыла, баш тамырдан чыгъадыла. Кеслери да гаккы тюрюсюдюле, къыйырлары джерге бюгюлюбдюле. Чапыракълары, сапчыкълары да къуш къанатха ушайдыла. Ол чапыракъланы тюз орталары бла, баш тамырдан ёсен, саптагъайла садакъчадыла. Аланы башларында гюл джоппучукълары болады. Гюллери бал татыу этедиле, уллуладыла, джарыкъсары бетлидиле, быргъыгъа ушаш, онюч чакълы къалакъла бла бирге, 5-13 къысха ариу джибчиклери да боладыла. Бютеу да кёрюнюю кюнлюкге ушайды. Гюллери да май айда чагъадыла, тереклени чапыракълары салкъын эткинчи.

Джемишлери-урлугъу къонгурдула, гаккы тюрюсюдюле, кеслери да бишселе ачылыб, урлукълары тегюлюб къаладыла. Джандыз неда сары сыргъа чегетледе, чегет къыйырлада, дуппурлада, кёкен ичледе, къургъакъ тау джайлыкъллада, биченликледе тубейдиле. Джыйама дегеннге табылады. Дарманнга джандызны чапыракъларын, гюллерин, баш тамырын, тюрб тамырын да хайырландырадыла. Чапыракъларын гюллери чакъгъан кёзююнде джыядыла, салкъында кебдириледиле.

Баш тамыры бла джыджымчыкълача тюрб тамырлары кюз айлада къазылыб алынадыла да, ариу джууулуб, кирлери тазаланыб, къуу чапыракъларын, гюллю саптагъайларын да кесиб, ариуланыб, кюнде кебдириледиле. Мукут этмейин, таза кебдиригиз. Джандызны чапыракъларыныда, тамырларыныда ууу джокъду, ол себебден къоркъмайын ёпкесинде, ёпке башында сууугъу болгъаннга, хыппырыгъын джумушатыргъа, тазаларгъа болушады. Кёк джетели болгъаннга да болушады. Къаны азгъа, къарыусузгъа да ичиригиз, санны иссин да сёнгдюреди, терлетиучюдо, сийдириучюдо, адамны ичин джюрютюучюдо. Бу маразла юслеринде болгъанлагъа къалай джаратыргъа кереклисин да айтайыкъ.

Баш тамыры бла тюрб тамырындан ууакъланыб джыйылгъан 10 граммны (бир уллу шай къашыкъ бла бирни) алыб, 200 миллиграмм къайнагъан сууу болгъан, къанджал сауутха атыб, башын джабыб, ол сауутну дагъыда сууу бла къайнай тургъан уллу къанджал сауутну ичине салыб, 30 такъыйкъаны от

джылыуда кызыдырыб, суутуб, сюзюб, сауутну ичинде калгъанны да сыгъыб, анга кюшуб, сюзюлген сууу 200 миллиграммга джетмесе, кайнагъан суудан кюшуб, ол мардагъа келишдириб, экишер уллу шай кышыккыны кюнуне 3-4 кере ичигиз.

Дагыда барды этеригиз: кебдирилген чапраклары бла гюлерин ууаклаб, уллу шай кышыккы бла бирни 200 миллиграмм кайнагъан суугъа атыб, шайча жарашдырыб, суутуб, кюнуне биришер уллу шай кышыккы бла 4-5 кере ичигиз. Джандызын чапыракларын туюб, унча умур этиб, уллу шай кышыккы бла бирни 100 миллиграмм кайнагъан джылы суу бла кытышдырыб, бир кереге ичиб кюояргъа болады.

ДЖЮЗ ДЖЫЛЛЫКЪ ДЖАУЛУ ХАНС

ALOE ORBOROSCEUS MILL

АЛОЭ ДЕРЕВОВИДНОЕ

Бу кесини чыккыгъан джеринде, Африкада, андан сора Америкада, Индияда мийиклиги 4-10 метрге дери джетген, дайым джашиллей тургъан хансды. Терек да дейдиле.

Эресейде, Орта Азияда, Кавказда кийик ёсмейдм. Кеб фатарлы юледе кюшун, кянджал, мияла сауутлада битдириледди. Алай битген джаулу ханс чакмагъанны орнунда болады, мийиклиги 70 сантиметрге джетеди. Кебюсуне терезе тюбледе гокка ханс орнуна ёсдюредиле. Джаулу хансны джюзле бла джылланы дарманлыгы сыналгъанды. Къара тенгизни джагъаларында, Аджарияда уллу сабанлыкылада да ёсдюрюледди.

Джау хансны юч минг джылны, мындан алгъа мисирде, Урумда, дарманнга хайырландыргъандыла. Ёмюрле бла да, бюгюлюкде да, ауругъанланы багыуда, сыйын тюшюрмегенди. Энди илму джаны бла да, халкы багыу джаны бла, джаулу ханс кенг хайырландырылады. Ийне чанчыб багъаргъа андан кеб тюрю дарманла этедиле, ичге ичерге, териге джагъаргъа, сюртюрге да дарманла этиледиле.

Джаулу хансны сууун, адамны ашхынында сууугъу болса, мыстысы аз болса, ичи джюрюмесе, ашагъаны, чархы кыарыусуз болса, ашхынны сууугъун иги этерге, мыстысын джараш-

дырыргъа, ичин джюрютюрге, ашха ачаргъа, чархына къууат берирге дараджасы джетеди. Аны тюрб чапыракъларындан кесиб алыб къайнагъан суу бла ариу джуууб, бычакъ бла ууакълаб, 0,2-0,3 миллиграмм этиб, суу кисейге чырмаб не тюрлю зат бла да къысыб, сууун чыгъарыб, ашарны аллы бла юч кере гитче шай къашыкъ бла ичигиз, юч ыйыкъдан эки айгъа дери. Кесекледен ауруб, бурун сууу келгенни, хар бурун тешигине 3-5 тамчыдан тамызыгъыз, иги джарайды.

Дагъыда: джаулу хансны сыгъыб 80 миллиграмм сууун алыб, 5-10 такъыйкъаны къайнатыб, сюзюб, анга да 20 миллиграмм спиртни къошуб, сууугъуракъ къарангы джерде 15 кюнню тутуб, суу кисей бла джангыдан сюзюб, биришер гитче шай къашыкъ бла бирни, ашарны аллы бла, кюнюне юч кере ичигиз. Терини тышында кюйгени, джарасы, кесилгенден иринлеген джара болса, сюек иринлесе, эт иринлесе, хыппил болса, сууу бла бусхулну иги джибитиб мелте этиб салыргъа керекди. Дагъыда тюрлю-тюрлю тери аурууланы ол халда багъаргъа тыйыншлыды.

Аптекалада, кёб тюрлю дарман табарыкъсыз, джаулу хансны кесинден этилиб да, башха затха къошулуб этилиб да. Ёпке аурууу болмагъан атны ич джауундан, сары джаудан, къахаудан 100 шер граммдан алыб, джаулу хансны сууундан 20 граммны алыб, барысын да бир-бирлерине иги къатышдырыб, андан уллу шай къашыкъ бла 200 миллиграмм къайнагъан исси сютге атыб, кюнюне 2 кере ичиб турсун. Ол иги къууат берликди, аурууугъызгъа да сеbeb боллукъду.

ДЖЕРК

ALNUS INCANA MOENCN

ОЛЬХА СЕРАЯ

Джерк белгили терекди, бир-бирле кёкен да дейдиле. Мийиклиги 5-30 метрге джетеди. Тёнгегини къабугъу кюмюш-кюкюрт бетли джылтырауукъду.

Джетеклери къызылыракъ-къонгур бетли, джелимлидиле, тутсанг къолунга джабышадыла. Чапыракълары да джелимлидиле тёгерек гаккы тюрюслюдю джылтырауукъдула, къыйырлары джити тишлечадыла.

Эркек гоккасыны 4 джибчиги, тиши гоккасыны 5 кыалакчыгы болады. Ала бары да бир кысха кылкыгы неда бир башха джыйыладыла. Урлукланнгандан сора ёсюб, кёб болуб, биригиб зугул тюрсюн аладыла. Джерк терек март-апрель айлада чагъады, урлугъу бир джылдан бишеди, келир джылны апрель-май айларында. Кеси да бишсе кыотур кыозча болуб, тёгюлюб кетеди. Джеркни бизни джерледе 4 тюрлюсю ёседиде да, биз аланы 2 тюрлюсюн хайырланабыз дарманнга. Кюкюрт бетли джерк бла джелимли джеркни кеслери да сай, мырды джерледе, ёзен суу джагъалада, кёл джагъалада ёседиле. Джеркни дарманнга гагарагын, кыабугъун, чапырагъын джаратабыз. Джаш чапраклары алайлай, ариу джууулуб тазаланнгандан сора, чийлей ашаладыла. Дарманнга август айдан башлаб, кыыш айлада кыатхан гагаракларын джыяргъа керекди.

Джеркни гагарагын, кыабугъун, чапрагъын ични кыан ётдюрген, жангы джукъгъан ауруу болгъаннга, ични кыан ётдюрген эски ичеги ауруу кыозгъалгъаннга, ичи кёбгеннге, ашагъан ханты ашхында, ичегиледе иги кыайнаб бишмегеннге, ичегини ичинде тюрлю-тюрлю микробланы бир-бирлери бла келишиулери бузулгъаннга, (дисбактериоз болса) не тюрлюда сууукъдан табылгъан ауруулагъа джаратадыла.

Джерк гагаракны 5 граммын алыб, 200 миллиграмм сууда 15 такъыйкыаны кыайнатыб, сууутуб, сюзюб, ашарны аллы бла кюнюне 50 миллиграммдан 4 кере ичигиз. Ол биринчиси. Экинчиси уа, гагаракдан 20 граммын алыб, 100 миллиграмм 40 градус аракыга атыб, 15 кюнню тутуб, 25-40 тамчыдан кюнюне 3 кере ашарны аллы бла ичигиз. Дагъыда: джаш чапракларын исси суу бла джибитиб, иринлеген джараны, чачырауукъну, хиппилни юкюне салыб, бек тартмайын чырмаб кыояргъа керекди. Кюнюне эки кере. Джерк уусуз ёсомдю да, зараны болмайды, сакълыкъ этмейн таукел ичигиз.

ДЖЕГЕ

TILIA CORDATA MILL

ЛИПА СЕРДЦЕВИДНАЯ

Мийиклиги 30 метрге джетген, белгили терекди. Шахарланы, эллени кёгертирге, айбат этерге деб орам, джол джанлагъа, орнатадыла, Тенгегини къабугъу къараракъ кюкюрт бетлиди, джарылыб-джарылыб турады. Бу терек 300-400 джылны джашайды. Бутакълары тегерегине бирча битиб, узакъдан кёрюнюшю бек уллу топха ушайды. Чапыракълары узун сабчыкълада, кеслери да джюрек тюрюсю, къыйырлары джитиле, тегерек къыйырлары да мычхы тишлеге ушаш, юс джанлары къараракъ-къонгур, тюрлери кёксюлдум, джашил боладыла.

Гюллери сарысман-акъ бетли, ариу ийсли, джоппу джыйылыб, ёрге айланыб, джарым кюнлюкге ушайдыла. Гоккала кеслери энчи бутакъчыкълада чагъадыла, энчи чапыракъчыкълары бла. Урлугъу гюл бетли къозчады, кеси да август-сентябрь айлада бишеди. Джеге июнь-июль айлада чагъады.

Бу терек кенг чапыракълы, къатыш чегетледе ёседи. Дарманнга гоккалары бла гокка саб бла ёсген джукъа чапыракъларын аладыла. Кеслерин да июнь-июль айлада джыядыла, бачха къыпты бла сабыны тюрюнден, джукъа чапыракълары бла бирге, кесилиб джыйыладыла, кюнде не салкъында тюр, 40-50 градус иссиликде от джылыуда кебдириледи. Мукут этмейин ариу джыйылсала, эки джылны сакъларгъа боллукъду. Ёпкени, ёпке башны, тамакъны, богъурдакъны, сууугъу болса, джетел къаныкъса, ауругъанны санлары къызсала, тамагъы бууулса, джебегине джетсе, къулакълары иги эшитмеселе, ашхыныны безлери къарыусуз ишлеселе, муну бла да багъадыла. Эм тынчы былайды:

Биринчи: эки уллу шай къашыкъ бла бир ууакъланган джегени гоккасындан, джукъа чапыракъларындан алыб, 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, 100-шер миллиграммдан кюнюне эки кере иссилей бал бла къатышдырыб ичигиз. Терлетиб, иги сеbeb берликди.

Экинчи: тамакъ безлери турсала, джегени гоккаларындан чапыракъчыкълары бла бирге 20 граммны алыб, 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, бир кесек сууутуб тамагъыгъызны чайкъагъыз. Кюнюне 4-5 кере. Терлетирикди, саныгъызда иссигизни тюрюрлюкдю, арууун сындырлыкъды.

Ючюнчю: джегени гоккасындан джукъа чапыракълары бла бирге алыб, юч уллу шай къашыкъ бла бирни, 200 миллиграмм исси къайнагъан сууу болгъан къанджал сауутха атыб, башын джабыб, аны да андан уллу бир къанджал сауутну ичине салыб, от къызыуда 15 такъыйкъаны турма къоюгъуз. Сора суутуб, сюзюб, ичинде къалгъан хансны да сыгъыб, сууун чыгъарыб, аны да сюзюлюб алыннган, суугъа къошуб, 200 миллиграммгъа джетмегенин къайнагъан суу къуйуб, джетдириб, иссилей кюнюне 200 миллиграммдан 3-4 кере ичигиз. Балны наныкъ къайнатманы да анга кесигиз суйгенча къошаргъа боллукъсуз. Кёб ауруулагъа джарарыкъды.

Эм татлы балны, бал чибинле джегени гоккаларындан джыядыла. Агъачындан къашыкъла, табакъла, къууанчлада джюрютюлген гоппан аякъла этиледиле.

ДЖИЛПИ

EUONYMUS
VERRUCOSA SCOP

БЕРЕСКЛЕТ
БОРОДАВЧАТЫЙ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 2 метрге джетген кёкенди. Кёб бутакълыды, джашил бетлиди, юсю ууакъ гуммослуду. Чапыракълары зугулдула, къысха чапракъ бутакълада бителиде, учлары джитиледиле, къыйырлары ууакъ мычхы ауузгъа ушашдыла, ёрге джанлары джарыкъ джашил, тюб джанлары да акъсылдым бетлидиле. Гоккалары терт чапыракълыдыла, энлери, бир сантиметрге джетеди, джарты кюнлюкге ушашдыла, урлугъу къара бетлиди. Сентябрь айда бишеди. Чакъгъаны уа майиюнь айладады. Джилпи чегет къыйырлада, кёкен аралада, къабыргъа, тик джерледе, ёзенледе, джол джанлада ёседи.

Дарманнга бутакълары, джеймиши, тамыры, чапыракълары хайырландырыладыла. Ичи иги джюрюмеген, джюреги ауругъан, сары сууу болгъан, аякълары кёбген уллу шай къашыкъ бла бир кебдирилиб джыйылгъан джилпи чапыракъны, не бутакъны, не тамырны юсюне 200 миллиграмм къайнагъан сууу къуйуб, шайча этиб кюнюне 50 миллиграммдан 4 кере ичерге боллукъду.

ДЖОЛ ХАНС

POLYGONUM
AVICULARE

СПОРЫШ
ГОРЕЦ ПТИЧИЙ
МУРАВА ТРАВА
ПТИЧЬЯ ГРЕЧИХА

Бюгюнлюкде бизге белгили бу ёсюмню джол ханс деб кьарачайча бир аты болгъанлыкъгъа, орусча джети аты барды. Ол бирджылыкъ, кёбюсюне джерге джайылыб ёсген, бир - бирлерини саптагъайлары 30-40 сантиметр мийиклиге кёлтюрюлген дарман хансды. Аны мингле бла джылланы, Диоскарид бла Плинийни заманларындан бери, аурууланы багъыуда хайырландырыб келедиле.

Джол хансны кесине ушаш ёсюмледен башхалыгъы, - башында гюл джоппусу болмайды, гокгалары акъсылдым ууакъчыкъладыла, чапыракъларыны “кёюнларындан” чыгъадыла. Чапыракъларыны узунлукълары 1,5-2 сантиметрдице, кеслери да зугулчукъла боладыла. Гоккалары чагъыб бошагъандан сора, саптагъайы бек кьаты болады. Аны ючюндю бютеу да, ханс чакъгъан кёзюуде дарманнга джыйгъанлары, июль - август айлада. Бу ханс май айдан башлаб, кюзю ахырына дери чакъгъанлай турады. Урлугъу, кьозгъа ушаш, зугулуракъды. Тамыры дарманнга джарауузгъа саналгъанлыкъгъа, бир - бир элледе хансы бла бирге тюрюлю - тюрюлю ауруулагъа себебди, деб бередице. Алай а кёбюсюне дарманнга саптагъайын, чапыракъларыны, гоккаларыны хайырландырадыла.

Кеси да, зибилди, джол джанлада, тюз джерледе, тау этекледе, эл ичледе, юйлени кьатларында, бачхалада, кьаты джерледе кьалын ёседи, эркинди. Кьаллай бир суюсенг да хазырларгъа боллукъду. Чалсанг да джангыдан дженгил джайылыб, ёсюб кетеди, суусузлукъну да иги кёлтюреди. Кюнде кебдириледи, джангур джетмесин, мугут болса джарамайды хайырландырыргъа. Аз ийисчиги барды, кьарагёгенни джеймишича, аузунгу кьалын этеди.

Джол хансны ёпке ауруугъа, джел ауруугъа, ичеги ауруугъа, ичи ётгеннге, кьан ауруугъа, бюрегинде ташы болгъаннга, сийдик джоллары кьыязулулагъа, баууру, ашхыны ин-

джитгенлеге, тюз ичегисини къан тамырлары керилгенлеге, бек керилиб къанагъанлагъа да джаратадыла.

Биринчи: төрт уллу шай къашыкъ бла бирни къанджал сауутха атыб, юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, башын джабыб, сууу къайнай тургъан уллуракъ къанджал сауутну ичине салыб, 15 такъыйкъаны тутуб, сууутуб, сюзуб, ичинде кългъан хансны да сыгъыб, анга кшошуб, ол бары да 200 миллилитрге джетмесе, къайнагъан суу кшошуб, аллай бир этиб, кюннюне 3 кере 100 миллилитр ичигиз.

Экинчи: төрт уллу шай къашыкъ бла бирни 300 миллилитр къайнагъан сютге атыб, 10-15 такъыйкъаны сериуюн отда тутуб, сора сууутуб, сюзуб, башха сауутха къуйуб, кългъан хансны да сыгъыб, чыкгъанын да сюзюлюб алыннганнга тамызыб, 300 мл раммгъа джетмесе, юсюне къайнагъан сют къуйуб, ол мардагъа келтириб, кюннюне 100 миллилитр 3 кере ичигиз. Башында айтылгъан ауруулагъа да джарарыкъды, адамгъа кючклары да берликди.

ДУХ ГОККА ХАНС, КЪОЯН КЪУЛАКЪ

CONVALLARIA MAIALIS

ЛАНДЫШ МАЙСКИЙ

Мингле бла джылладан бери дарманлыгъы белгилиди. Кеси да кёбджыллыкъ ёсюмдю. Дух гокка хансха къоян къулакъ, чегет тил деб да айтылады, дагъыда кёбдю атлары. Алай болса да, дух гокка ханс деген аты, аслам айтылады.

Хансны баш тамыры джерде джайылыб, кенделен ёседиле да, туб тамыры кёб бутакълыды, джерге терен кирекди. Гюл саптагъайында эки зугул чапырагъы да баш тамырдан ёседиле. Гюл саптагъайы ол эки чапыракъны тюз арасында болады. Мийиклиги да, 20-30 сантиметрге джетеди.

Чапыракълары джарыкъ-джашил бетлидиле. Гюл саптагъайы, ючкюл болады. Гоккалары акъ бетли, битгеннлери да гюл саптагъайыны бир джанында сыргъалача тизилибдиле. Бек ариу ийис этедиле. Аны ючюн да болур, кёб адамгъа май-июнь айлада, сыйлы гюл орнуна саугъагъа да берилгенлери. Дух гокка ханс уулуду, сакъ хайырланыгъыз.

Джемишини ичинде урлугъу бла къалын этлиди. Урлугъу август-сентябрь айлада бишеди, дарманнга джарамайды. Дух гокка ханс, нарат чегетледе, эмен чегетледе, кёкенлени ичлеринде, къулакълада, джарлада, тик къабыргъалада, ёзен суу джагъалада ёседи. Аны ненча тюрлюсю бар эсе да, дарманнга чапыракълары, гоккалары, саптагъайы хайырландырыладыла. Аны хансын гюллери чагъыб бошалгъан кёзюуде, май айда, бычакъ бла, къыпты бла тюз тюрлюден, баш тамырындан ёсюб башлагъан джеринден кесиб алыргъа керекди. Гюллери саптагъайы бла бирге, иги чакъгъандан сора къол бла сындырылыб, юзюлюб джыйылгъаны эм иги джюрек дарманнга саналады. Джыйылгъан хансны дженгил джукъа джайыб, салкъында неда 40-60 градус от джылыуда, морт этмейин иги кебдириб джыяргъа тыйыншлыды. Бу хансдан кёб тюрлю джюреке дарманла этиледиле, ала аптекалада джетишимдиле. Алай а бу хансны кесигиз джыйыб хайырланнганыгъыздан игиси джокъду.

Джюрек аурууу болгъан, артыкъсыз да джюреги дженгил ургъан, джюреги къарыусуз болгъан, джюреги бирча тюз ишлемеген, аякълары суу топлукъ болгъан, джебеги къарыусуз бу халда, бу мардада ичерге боллукъду.

Хансны кебдирилиб джыйылгъанындан 20 грамын 200 миллиграмм 70 градуслу аракъыгъа къатышдырыб, эки ыйыкъны къарангыракъ джерге салыб, юй хауада къойуб, андан сора суу кисей бла сюзюб, къатышмадан кюнюне юч кере 15-20 тамчыдан ичерге керекди.

Дагъыда: кебдирилиб джыйылгъандан гитче шай къашыкъ бла бирни, 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, 30 такъыйкъаны тутуб, сюзюб, биришер уллу шай къашыкъ бла ашарны аллы бла кюнюне 3 кере ичигиз.

ДУГЪУМА

MENTHA ARVENSIS

ТЮЗДЕ ЁСГЕН ДУГЪУМА
ШИБИЖИ ДУГЪУМА
ИЛЕГЕК ДУГЪУМА
БУРМА ДУГЪУМА

МЯТА ПОЛЕВАЯ
МЯТА ПЕРЕЧНАЯ
МЯТА ДЛИННОЛИСТНАЯ
МЯТА КУРЧАВАЯ

Табигъатда кёб тюрлюсю тюбеген, кёбджыллыкъ хансды. Илечек дугъума бла тюзде ёсген дугъума тюзледе, талалада, суу джагъалада, тау этекледе кийик ёседиле, бачхалада орна-тыб да битдиредиле. Шибижи дугъума бла бурма дугъуманы бачхалагъа адамла кеслери саладыла. Дугъуманы, бу тюрлюе-ри барысы да Шимал Кавказда тюбейдиле, Биринчи шибижи дугъума XVII ёмюрде Англияда ёсдюрюлгенди, ол къралдан джайылгъанды. Бир къралдан бир къралгъа ётдюре, Шимал Кавказгъа да келтиргендиле.

Шибижи дугъуманы къуру чапыракъларын, дарманнга хай-ырландырабыз. Кеси да ашхынны безлерин иги ишлетеди, ашха ачады, ёт баргъан, сийдик баргъан бырхыны джебеклери буу-гъан джерлерин бошлатады, ёт бла сийдик чыгъарыргъа иги болушады. Ашхынны, ичегилени джебеклерине джетиб бууул-са, джел туюмчек болса, джел джайылса да джарайды. Аны да мардасы барды.

Гитче шай къашыкъ бла бирни шибижи дугъуманы чапы-ракъларындан алыб, 200 миллиграмм къайнагъан сууу болгъан мияла саутха атыб, шайча этиб, 30 такъыйкъаны тутуб, 100 миллиграммдан ашардан 5 такъыйкъаны алгъа кюнюне 3 кере ичигиз.

Хансны саптагъайы юч бюрчекли болады. Бир метр мийик-ге тюз ёрге ёседи. Чапыракълары тилге ушаш, къыйырлары мычхыны ауузуча джитисмандыла. Тюб джанлары акъсылдым, ёрге-кёкге айланган джанлары джашил сарыракъдыла. Юсле-ри бозладыла. Гоккалары къызылыракъ-кимит бетлидиле. Саптагъайны тюз башында къылкъыгъа ушаш гюл джоппула-ры кёб болады. Кеси да ариу ийислиди, 3-4 айны чагъыб тура-ды, июнь айдан сентябрьны аягъына дериди.

Илечек дугъуманы саптагъайыны мийиклиги 120 сантиметрге джетеди. Чапыракълары гаккы тюрюсю болуб, къыйырлары уллу мычхы тишлеге ушашдыла. Гоккалары джарыкъ-кимит бетли, къылкъыча гюл джоппуду. Джемши-къонгур бетли къанчады. Ёзен суу джагъалада, батмакълы джерледе ёседи. Илегек дугъуманы, бурма дугъума бла тюзде ёсген дугъумадан дарманлыкъ джаны бла башхалыгъы неди десеги, илегек ханс инсанны саны къарышыргъа, тартыныргъа ёч болса, неда саныны аурууун сёнгдюрге, аякълары суу топлукъ болса, кёб сийдирирге бериледи, аурутхан микрабла бютеу чархха джайылсала да джарайды. Бу мардада ичигиз. Гитче шай къашыкъ бла бирни илегек дугъуманы чапыракъларындан алыб, къайнагъан исси суугъа атыб, шекер не бал къошуб, кюнюне юч кере тюз шай мардада джюрегигиз суйгенча уртлагъыз. Бурма дугъумада тюз илегек дугъумача хайырландырылады. Экиси да шорпагъа къошулуб да ашалады, шай орнуна да джюрютюледиле.

ДЖУДУЗЛУ ЧЫГЪАНАКЪ

TRIBULUS TERESTRIS

ЯКОРЦЫ СТЕЛЮЩИЕСЯ

Бирджыллыкъ, мийиклиги 50-70 сантиметр болгъан хансды. Тюб тамыры урчукъчады, тюз энгишге барады. Саптагъайы кёб бутакълыды, чапыракълары къысха сабчыкълада экишер битедиле. Аланы узунлукълары 3-5, кенгликлери 1,5-2 сантиметрдиле. Гоккалары, чапыракъ бутакъланы къыйырларында, гокка чаптагъайны башында битедиле. Ала биришердиле, ууакъдыла. Биришер сары бетли, гокка чапыракъчыкълары боладыла. Саптагъайны да, бутакъларыны тышларыда ууакъ къалын тюклюдюле, урлугъу беш бюрчеклиди. Кеси да апрель-май айлада чагъады. Ол чакъгъандан сууукъ тюшгюнчю чагъыб турады. Джулдузлу чыгъана тюз джерледе, талалада, сыртлада, ёзен суу джагъалада, къумлу джерледе, сабанлыкъланда, бачхалада, темир джол джанлада, джол джанлада ёседи. Бир-бирле кеслери салыб битдиредиле. Дарманнга хансын, артыкъсыз да чапыракъларын бютеулей джай айлада джыядыла. Хауа джюрюген салкъын джерде неда 40-50 градус джылыуу болгъан

ыхтауда кебдириледи. Андан сора кьургьакъ хауалы межамда сакъланса, беш джылны дарманлыгъын тас этмейди.

Джулдузлу чыгъана хансны къан тамырланы ичлеринде туз гыртчыкъла орунлу болсала, адам иги сиалмаса, ашхынны сууу джетишмесе, ичегиле иги ишлемеселе, къан иги джюрюмесе ичиредиле. Къан басымны чёкдюрюрге да, къаны уюгъаннга да джарайды.

ДЫГЪЫЛЕН ДЖОППУ

RUBUS SAXAFILIS

КОСТЯНКА КАМЕНИСТАЯ

Мийиклиги 5-20 сантиметрге джетген, кёбджыллыкъ хансды. Къысха кьонгур бетли, баш тамыры болады, андан гоккалы, гоккасыз саптагъайла ёседиле. Гоккала тюз ёрге барадыла, дагъыда джайылма бирджыллыкъ гоккасыз джетекле чыгъадыла. Сатагъайны да, чапыракъ сабчыкъларыны да, юслери бла да ууакъ ингичге чыгъанакъчыкълары болады. Чапыракълары узун, бутакъ кыйырларында ючюшер битедиле, юслери къатыракъ тюклюдю, тегереклери мычхычады. Гоккалары джоппу джыйылыб, акъ бетлидиле, урлугъу сюеклиди, къатыды, джарыкъ кызылды. Май-июнь айлада чагъады, июль-август айлада урлугъу бишеди. Чегетледе, кёкенледе, мылы, мыстылы джерледе, къалын да, аз да тубейди.

Дарманнга хансын да, баш тамырын да хайырландырадыла. Артыкъсыз да, башларындан тюклери тюшюб, къутукъ болгъанла, башлары габу болгъанла, бу ёсюмге магъана берирге керекдиле. Дыгъылен джоппуну хансы бла баш тамырындан 150 граммны, мантны тамырындан 150 граммны алыб, тазалаб, ууакълаб, къатышдырыб, бир челек къайнай тургъан суугъа атыб, челекни от джылыуда 2-3 сагъатны къойуб, андан сора сюзюб, башыгъызны джууугъуз, артыкъсыз да башында къотуру болгъаннга иги джарайды. Дыгъылен джоппуну ашхын-ичеги аруулагъа, тиширыу аруулагъа, солургъа хауа джетмегенлеге, тюз ичегини къан тамырлары кёбгенлеге, эшек гуммосха хайырландырыгъыз.

ДЫГЪЫЛЕН, КЪАРА НАНЫКЪ

PUBUS CAESIUS

ЕЖЕВИКА СИЗАЯ

Кёбджыллыкъ, джарым кёкенча мийиклиги 100-150 сантиметрге джетген, дарманлыгъы эки минг джылдан алгъа. Диоскоридини заманындан белгили ёсюмдю. Саптагъайлары, бутакълары тюз ёрге чыгъадыла, джерге джайылыб да ёседиле, юслеринде ийнеча чыгъаначыкълары боладыла. Кесини да кёрюнюшю кёгюрчюн неда темир бетлиди. Уллу джашил чапыракъла, узунракъ бутакъланы кыйырларында ючюшер битедиле, юслеринде ууакъ чыгъанакъчыкълары, чапыракъларыны кыйырлары мычхы тишлеча боладыла. Гюллери танг уллуракъдыла, кенделине 2 сантиметрге джетедиле, джумдурукъча джыйылыбдыла. Ала бешишер, акъ къалакъ чапыракъчыкъларыны орталарында, биришер джибек джибчиклери болады. Джемиши къаралдым-темир бетли, суулу, татлы урлукълуду. Дыгъылен майдан башлаб, кюзге дери чагъады.

Дыгъылен чегетледе, чегет орта майданлада, талалада, хансны къалын джеринде, ёзен суу джагъалада, кёкенлени орталарында, джол джанлада, бачха ырджылада, джар башлада ёседиле. Дарманнга джемиши (урлугъу) бла чапыракъларын хайырландырабыз. Джебек аурууулары, джебегине татыб, шашхынаурууулары болгъанлагъа, санында иссини сёнгдюрге, ёпкени, баш ёпкени, тамакъланы сууугъун къоратыргъа, ичи къан баргъанлагъа, ичегилери иги ишлеменлеге, къанны тазаларгъа иги болушады. Мен кесим дыгъыленни ненча ауругъаннга буйуруб сынагъан эсем да, ол джарамай къалгъаны болмагъанды. Джемиши бишсе, ашаргъа деб джыйылады адамны терин чыгъаргъаны, терлетгени ючюн. Чапыракълары бла гюллерин джайны узунуна джыяргъа болады, тамыры уа кюз айлада къазылыб алынады.

Дарманнга уа биринчиден, дыгъыленни чапыракъларындан 10 грамм алыб 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, 15 такыйкъаны къайнатыб, сууутуб, сюзюб, андан уллу шай къашыкъ бла 4-5 кере ичигиз. Экинчиден, урлугъундан, джемишинден къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, ичигиз кюнюне 2-3 кере. Зараны боллукъ тюлдю, уусуз ёсюмдю. Дагъыда дыгъы-

ленни татлы сууу къайнатылыб сакъланса, башха ашарыкъла-
гъа къошаргъа джарайды, къыш айлада кесекле тийгенге да
хайырланыгъыз.

ДЖЫЛАН СЮТ ХАНС

SEDUM CAUCASICUM

ОЧИТОК КАВКАЗСКИЙ

Къырачайны джеринде джайлыкълада, къая аралада, къур-
гъакъ, ташлы джерледе, ачыкъ дуппурлада ёседиле. Мийклиги
10-20 сантиметр чакълыды. Чапыракълары къалындыла, оре-
затны (роза) чапыракъларына ушашдыла, къалакъчыкъла бир-
бирлерин джаба битедиле, саптагъайлары джатыб, не ёрге ёсе-
диле. Июнь-июль айлада чагъады.

Джылан сют уулуду. Бу хансны чапыракъларын не тюрлю
да джараны юсюне саладыла, иги болушады кёбюсюне.

ДЖЫЛАН ТАМЫР

VINCETOXICUM
OFFICINOLL MOENCH

ЛИСТОВЕНЬ
ЛЕКАРСТВЕННЫЙ

Кёбджыллыкъ, мийклиги 40-120 сантиметрге джетген уулу
хансды. Баш тамыры джайма ёсгенликге, туб тамырлары ба-
зыкъдыла, сары бетлидиле. Баш тамырдан ёсген саптагъай тюз
ёрге кёлтюрюледи, аз бутакълыды. Чапыракълары къысха чапы-
ракъ саплада ёседиле, гаккы тюрюсюлюле. Къыйырлары тюз-
дюле, чапыракъ учлары джитидиле. Тыш кёрюнюшлери джы-
лан къабукъгъа ушашдыла.

Гоккалары чапыракъ къууушладан ёсген гокка саптагъайла-
ны учларында битедиле. Кёрюнюшлери акъсылдым-сарыдыла,
кеслери джоппу джыйылыб кюнлюкге ушайдыла. Бу ханс май
айны аягъындан июль айны аягъына дери чагъады. Урлугъу ав-
густ-сентябрь айлада бишеди. Джылан тамыр нарат тереклени
ичлеринде, джайлыкълада, тик къабыргъалада, дуппурлада, ёсен

суу, кёл суу, джагъалада ёседи. Дарманнга къуру тамыры хайырландырылады. Аны сентябрь айда къазыб, топрагъындан тазалаб, сууукъ суу бла джуууб, салкында неда 35-40 градус иссилиги болгъан ыхдауда кебдириб джыяргъа керекди. Ханс уулу болгъаны себебли, бек сакълыкъ бла хайырланыгъыз.

Ични иги джюрютеди. Мардасындан оздуруб, ичсегиз, къусдурлукъду. Сийдикни чыгъарады инсанны чархындан. Джюрек дженгил ишлесе, сабыр ишлетеди. Джылан тамырны сууу джараны сау этеди, мелте этилиб салынса. Джангы джетеклерин ариу джуууб, къанджал сауутха салыб, аны юсюне къарадугъум чапыракъладан, эмен чапыракъладан, татыран хансны чапыракъларындан бирча къошуб, сарысмакъда, шибижи да атыб, къатышдырыб, юсюне тузлу суу къуйуб бир литр суугъа юч уллу шай къашыкъ бла бир туз, 2-3 ыйыкъгъа салыб къойуб, андан сора тепсиде экинчи хант бла ашаргъа боллукъду. Ол биринчиси. Экинчиси уа баш тамырдан 5 граммны, 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, шай этиб, сюзюб, 20 миллиграммдан ичигиз кюнюне 3 кере.

ДЖЫЛАН ОТ

SEDUM ACRE

ОЧИТОК ЕДКИЙ

Кёбд жыллыкъ, уулу, мийиклиги 10-15 сантиметр болгъан хансды. Баш тамыры джайылыб ёседи, бютеу да бирча базыкълыгъы болады. Баш тамырындан чыкъгъан саптагъайны бутакълары джайылыб ёседиле, кеслерини да чапыракълары гаккы тюрюсю боладыла. Джукъ битмеген джетеклери 5-6 тизгин чапыракълары бла джерге джатыб ёседиле. Экинчи гюл саптагъайлары джукъа ууакъ битген чапыракълары бла ёрге кёлтюрюледиле. Гоккалары тюз бешмюйшлю джулдуз тюрюсюдюле, алтын-сары бетлидиле, кеслери да гюл саптагъайны теппесинде чагъадыла джай айлада.

Джылан от кёбюсюне къургъакъ, къумлу, тик джерледе, къабыргъалада, къургъакъ джайлыкълада ёседи.

Бу ханс адамгъа къууат береди, ашха ачады, ичегилени ишлетеди, адамны къан басымын кёлтюреди, ашхынны, джюрекини, бауурну ауруууларын тохтатады. Шай къашыкъ бла бир

ууакъланган хансны 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, шайча джарашдырыб, кесигиз ушатханча балдан салыб, 100 миллиграммдан кюнюне эки кере ичигиз иссилей. Безгек ауруу къатылгъан, джылан отну хансын гырджын бла ашаргъа боллукъду. Аны сууун сепкил бетге джагаъдыла, кёбюсюне бетдеги сепкиллени кетереди.

Дагъыда: малны ич джауу бла джангы джылан сютню бир-бирлери бла келишиулерин 1:2 этиб къатышдырыб, джакъма джарашдырыб, тюрлю-тюрлю къотурлагъа, джаралагъа, сынган сюекге джагаъдыла. Уулу ханс болгъан себебли, сакълыкъ керекди.

ДЖЫЛАН ЭМИЗИК, ЧАБДАР

TRIFOLIUM REPENS

КЛЕВЕР ПОЛЗУЧИЙ

Кёбд жыллыкъ, мийиклиги 40 сантиметрге джетген хансды. Саптагъайыны джерге джетген джери тамыр иеди. Чапыракълары кёзююлю битедиле, джукъадыла, бутакъчыкълары тюз башларында ючюшер чапракълы боладыла. Чапыракълары мутхузуракъ джешилдиле. Гоккалары ууакъ акъсылдым неда кызылыракъ бетлидиле, бирге джоппу джайылыб, тобха ушашдыла. Кеслери да гюл саптагъайны тюз башында, чапыракъладан иги мийикге ёседиле.

Урлугъу тюз къудоруду, кеси да хар гюл джоппуда 3-4 болады. Бютеу да джай айлада чагъыб турады. Джылан эмизик джайлыкълада, тюз атылыб къалгъан джерледе, юй тегерекледе, мал аягъы джюрюген джерледе битеди.

Ёпке аурууу, не тюрлю да сууугъу болгъан, тиширыу аурууу болгъан, бу халда, бир мардада хайырландырыргъа керекди: бютеу да хансны, ууакъланыб, къурутулуб, джыйылыб тургъанындан, уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллиграммны къайнагъан суугъа атыб, бир сагъатны шайча этиб, башын джабыб туруб, андан сора 50 миллиграммдан ашарны аллы бла 20 такъыйкъланы кюнюне юч кере ичигиз. Тюз шай халда иссилей да ичигиз, шайны орнуна. Джел ауруудан инджилгенлеге себеб боллукъду, адамгъа къарыу да береди.

БАЙРЫМ ОТУ

SOLVIA SCLOREA

ШАЛФЕЙ МУСКАТНЫЙ

Байрым оту, кебджыллыкъ, мийиклиги 80-90 сантиметрге джетген хансды, джарым кёкеннге да саналады. Бу эки тюрлю хансны тамырлары бюгюлюб-къынгыр ёсгенлери себепли, джылан тамыр да, дейдиле. Ала Шимал Кавказда кийик ёседиле. Джылан тамырны башха тюрлюлери да табигъатда тюбейдиле. Бир-бирлери бачхалада, сабанлада да битдириледи. Джылан тамырны саптагъайы тёртгюлдю, кеб уллу чапракълыды, бутакълары саптагъайны эки джаны бла къош ёседиле, гоккалары бутакъларыны башырагъында чагъадыла, кёк-кимит бетлидиле, гюл джоппулудула. Джылан тамыр июнь-июль айлада чагъады, июль-август айлада урлугъу бишеди. Къургъакъ къабыргъалада, тик джерледе, сыртлада, джол джанлада, тау этекледе, тау майданлада ёседи. Джылан тамырны дарманнга бютеу да хансын хайырландырадыла.

Джылан тамыр чакъгъан кёзююнде чапыракълары, саптагъайын, бутакъларын кесиб неда юзюб джыйылады да, ариу кир, морт этилмейин, салкъында кебдириледи. Ауузунда суугъу неда тамакъ аурууу болгъан, кебдирилиб джыйылгъан чапыракъладан алыб, уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, башын джабыб, 30 такъыйкъаны тутуб, андан сора суу кисей бла сюзюб, аны бла ауузну, тамакъны кюнюне 2-3 кере чайкъаргъа керекди.

Кесилгенден, кюйгенден, юшюгенден, болса да, терисинде иринлеген джарасы болгъан эки уллу къашыкъ бла бир джылан тамырны чапырагъындан алыб, 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, 30 такъыйкъаны тутуб, сора суу кисей бла сюзюб, сюзюлме бла ариу мелте этиб, салсын неда джуусун. Ашхынында, ичегилеринде суугъу болгъаннга, сийдик къууугъунда суугъу болгъаннга да джарайды. Аллайла эки уллу шай къашыкъ бла (10 грамм) бир джылан тамырны хансын 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, сериюн отда 15 такъыйкъаны тутуб, суутуб, суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден джылылай 50 миллиграммдан кюнюне 4 кере ичигиз. Къоллары, башы, къалтыраб ауруб башлагъан (паркенсо-

низм) адамлагъа да иги болушады. Былай этигиз: улуу шай къашыкъ бла бирни алыб, аны 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, 8 сагъатны тутуб, андан сора сюзюб, сюзюлмеден биришер гитче шай къашыкъ бла юч кере, ашагъандан сора ичигиз, ызындан сют уртлагъыз.

ДЖЫЛКЪЫ КЪУЛАКЪ

RUMEX CAUFERTUS WILED

ЩАВЕЛЬ КОНСКИЙ

Кёбджыллыкъ, дарманлыгъы эртделеден белгили, мийиклиги бир метр бла джарымгъа джетген хансды. Баш тамыры базыкъды, къысхады, тыш кёрюнюшю къонгур бетлиди, ичи къызгъылдым-сары бетлиди. Тюб тамыры кёб бутакълыды, къызгъылдым-сары бетлиди. Баш тамырдан тюз ёрге, къаты саптагъайла ёседиле. Аланы тышлары иги белгили сызлыдыла. Чапыракълары юч бюрчек тюрюслюдюле, узун, базыкъ сабланы къыйырында ёседиле, уллуладыла, узунлукълары 15-25 сантиметрге джетедиле. Кенгликлери да 6-12 сантиметр болады. Гоккалары чапыракъланы къойунларындан ёсген гюл саптагъайланы къыйырларында боладыла, тыш кёрюнюшлери сибирткиликге ушашдыла. Гюллери ууакъдыла, урлугъу юч бюрчекди. Къозгъа да ушамайын къалмайды. Тыш къабугъу да болады.

Джылкы къулакъ июнь-июль айлада чагъады, урлугъу август-сентябрь айлада бишеди. Бу ханс джайлыкълада, чегет талалада, джол джанлада, эл тегерекледе, багушлада, мал иссилеген джерледе, бачхалада, атылгъан къош тегерекледе битеди. Дарманнга чапыракълары бла тамырын хайырландырадыла. Чапыракъларын май-июнь айлада джыяргъа керекди. Тамырын, хансы къатхандан сора, кюз айлада къазадыла. Чапырагъын да, тамырын да, ичи ётгеннге, сууугъу, орус аурууу, джел аурууу, бауур аурууу болгъаннга, ёпкесинден къан келгеннге, къан хыппырыкъ атханнга, ичегиси къанагъаннга магъаналары уллуду.

Былай джарашдырыргъа боллукъсуз: эки шай къашыкъ бла ууакъланган джылкы къулакъ тамырны 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, аны да 30 такъыйкъаны джылытыб, сора аны онбеш такъыйкъаны шайча сууутуб, 50 миллиграммдан кюнюне 4 кере ичигиз ашарны аллы бла.

Билиб кьоюгъуз: джылкъы кзулакъ тамырны туююлгенинден (урлугъундан) бир мардада, 0,25 грамм берилсе, ичи ёте эсе, тыяды. Андан кёб, 0,5-1,0 грамм юч кере берилсе, ични ётдюрген этеди. марданы бузмагъыз.

Энди толуракъ айтайым.

Биринчиден, тамыры бла джемишинден бирча алыб, къатышдырыб, ол къатышмадан 10 граммны 200 миллиграмм къайнагъан исси суу болгъан къанджал сауутха атыб, башын джабыб, аны да андан уллу къайнай тургъан суу болгъан бир сауутну ичине салыб, 10-15 такъыйкъаны отда къайнатыб, сора сууутуб, сюзюб, ичинде къалгъанын да сыгъыб, алынган суун да, сюзюлген суугъа къошуб, 200 миллиграммгъа джетмегенине къайнагъан суу къошуб, ол мардагъа келтириб, 100 миллиграммдан кюнюне эки кере ичи ётуб къыйналгъанла, сууалчаны болгъанла, ичи къан баргъанла, ичеги ауруулары болуб, тюз ичегини къыйырындагъы къара къан тамырла керилиб, къаны баргъанла, къуйрукъ тегерекде джарылгъаны болуб, къан келгенле ичигиз. Джылкы кзулакны тамыры бла джемишин суу бла келишиулери ёлчегин 1:10-ден кёб этмегиз. Не ючюн десегиз, андан кёб болса, ич ётгени тыймайды, бек ётдюреди.

Экинчи, ичи иги джюрюмеген, къыйналыб 2-4 кюнден кеси кереклисине бир чыкыгъан, джылкы кзулакны тамыры бла джемишинден бирча алыб, къатышдырыб, андан 30 граммны 200 миллиграмм къайнагъан суу болгъан къанджал сауутха атыб, башын джабыб, аны да уллу, ичинде къайнай тургъан суу болгъан сауутха салыб, 10-15 такъыйкъаны къайнатыб, сюзюб, ичинде къалгъанын сыгъыб, аны суун сюзюлюб алынган суугъа къошуб, бары да 200 миллиграммгъа джетмеселе къайнагъан суу къуйуб джетдириб, кюнюне 50 миллиграммдан 3 кере ичигиз.

Ич ёткенни тыяр ючюн, джылкы кзулакны тамыры бла джемишинден этилген къатышмадан 10 граммны 200 миллиграмм суугъа ата эсек, энди ичи иги джюрюмеген 20,0 граммны 200 миллиграммгъа атады. Неда джылкы кзулакны тамыры бла джемишинден этилген къатышма бла сууну бир бирлери бла келишиулери 2:10 болады.

Ючюнчюден, тамыры бла джемиши бек кебдирилиб, аны да унча туююлме этиб, къайнагъан суугъа булгъаб, андан гитче

шай къашыкъны учу бла ичи бек ётген ичерге, тамагъын, ауу-зун чайкъаргъа да боллукъду.

Тёртюнден, кебдирилген тамырны туюб унча этиб, къаз, эчки неда тууарны ич джауу бла къатышдырыб, джакъма джарашдырыб, кичиую болгъан терисине джакъсын. Келишиуле-ри 2:3 болсун. Джылкъы къулакъны. Башхача айтсакъ, джылкъы къулакъ тамыр ундан 20 граммны ич джаудан 30 граммгъа къа-тышдырыб, 50 грамм джакъма этесиз. Аны кичиуден сора да, терини тюрлю-тюрлю аурууларына джагъаргъа боллукъду.

Джылкъы къулакъны джангы чапыракълары иринлеген джарагъа да уллу себеп болады.

КЪАЧХЫЛЫКЪ, ГЕРГЕ ОТ ЗАМАНСЫЗЛЫКЪ, ДЖЮМЕЛ ХАНС

COLCHICUM
SPECIOSUM STEV

БЕЗВРЕМЕННОК
ВЕЛИКОЛЕПНЫЙ

Кёбджыллыкъ, туб соханлы, мийклиги 60 сантиметрге джетген ёсюмдю. Соханы зугул, къара-къонгур бетлиди, кесини да габушур къабугъу болады, узунлугъу 3-5 сантиметрди. Туб соханыны, туб джанындан джерге джоппу ууакъ тамырла ёседиле, джанындан ёрге 4-5 бир-бирде 3-6 чапыракъ чыгъады. Чапыракъла уллудула, 18-25 сантиметр узунлукълары 3,5-5 сантиметр да кенгликлери болады, гаккы тюрюсю зугулладыла. Джетеклери джаз айлада 25-40 сантиметр мийкликге ёсюб, чапракъла айырадыла.

Ариу, уллу гюллери акъсылдым, чайыр бетли, ийиссиз, хар хансада не биришер, не ючюшер боладыла. Гоккаларыны къалакълары алтышар, хар бирини узунлугъу 5-6 сантиметр, кенглиги 1,5-2 сантиметр чакълы бирди. Аланы тутхан саблары 25-40 сантиметр, базыкълыгъы 0,3-0,6 сантиметр боладыла. Урлукъ джикчиклери, гоккаланы къалакъ чапыракъчыкъларындан эки кереге къысхадыла. Гюллери кеч чагъадыла, август айдан башлаб октябрь айгъа дери. Аны ючюн айтылады къачхылыкъ деб.

Бюгюнлюкде бизге белгили джюмел ханс деб къарачайча бир аты болгъанлыкъгъа, джети аты барды. Ол бирджыллыкъ,

кёбюсюне джерге джайылыб ёсген, бир-бирлерини саптагъайлары ёрге сюелиб ёсген, 30-40 сантиметр мийикликге кёлтюрюлген ёсюмдю. Бу дарман хансны мингле бла джылланы Диоскорид бла Плинийни заманларындан бери дарманлыкъгъа хайырландырыб келедиле.

Джюмел кесине ушаш ёсюмледен башхалыгъы-башында гюл джопусу болмайды, гоккалары акъсылдым, ууакъчыкъладыла, чапыракъларыны “кёюнларындан” чыгъадыла. Чапыракъларыны узунлукълары 1,5-2, кенгликлери 0,4 сантиметрди, кеслери да зугулчукъла боладыла. Гоккалары чагъыб бошагъандан сора саптагъайы бек къаты болады. Аны ючюндю бютеу да ханс чакъгъан кёзюуде дарманнга джыйгъанлары, июль-август айлада. Бу ханс май айдан башлаб, кюзюю ахырына дери чакъгъанлай турады. Урлугъу кёозгъа ушаш ючкюлдю. Тамыры дарманнга джараусузгъа саналгъанлыкъгъа, бир-бир элдеде хансы бла бирге тюрюлю-тюрюлю ауруулагъа себедди, деб береди. Алай, кёбюсюне дарманнга саптагъайын, чапыракъларын, гоккаларын хайырландырадыла.

Кеси да зибилди хансча джол джанлада, тюз джерледе, тау этекледе, эл ичледе, юй къатлада, бачхалада, къаты джерледе къалын ёседди. Эркинди да, къаллай бир суйсенг да хазырларгъа боллкъду. Чалсанг джангыдан дженгил джайылыб ёсюб кетеди, суусузлукъну да иги кёлтюредди. Кюнде кебдириледи, джангур джетмесин, мукут болса, джарамайды хайырландырыргъа. Къарыусуз ийислиди, татыуу къарагёгенни джеймишича, ауу-зунгу къалын этеди.

Джюмел хансны ёпке ауруугъа, джел ауруугъа, ичеги ауруугъа, ичи ётгеннге, къан ауруугъа, бюрегинде ташы болгъаннга, сийдик джоллары къыялулагъа, баууру, ашхыны инджитгенлеге, тюз ичегисини къара тамырлары керилгенлеге, бек керилиб къанагъанлагъа джарайды.

Биринчи: терт уллу шай къашыкъ бла бирни къанджал сауутха атыб, юсюне 200 миллиграмм къайнагъан сууну къуйуб, башын джабыб, сууу къайнай тургъан уллуракъ къанджал сауутну ичине салыб, 15 такъыйкъаны тутуб, сууутуб, башха сауутха сюзюб, ичинде къалгъан хансны да сыгъыб, анга къошуб, ол бары да 200 милиграммгъа джетмесе, къайнагъан сууу къошуб, аллай бир этиб, 3 кере 100 миллиграммдан ичигиз.

Экинчиси: терт уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллиграмм къайнагъан сютке атыб, 10-15 такъыйкъаны сериуюн отда тутуб, сора сууутуб, сюзюб, башха сауутха къуйуб, къалгъан хансны да сыгъыб, алыннган сютню да, сюзюлюб алыннганнга тамызыб, 200 миллиграммгъа джетмесе, юсюне къайнагъан сют къуйуб, ол мардагъа келтириб, кюнюне 100 миллиграммдан юч кере ичигиз. Айтылгъан ауруулагъа да джарыкъды, адамгъа кюч-къарыу да берликди.

ЁТКЮР КЮНДЮШ КЕРТУРУС

GENTIANA SCNISTOCALYX

ГОРЕЧАВКА ЖЕЛТАЯ

1990 джыл “Билим” басмадан чыкыгъан Ленинград шахарда “СССР-ни ёсюмлюк байлыкълары” деген китабда ётгюр кюндюшню табигъада 18 тюрлюсю тубейди, деб чертиледи. Аладан Къарачайны джериде терт тюрлюсю ёседи. Терт тюрлюсю да бирча хайырландырылгъанлары себебли, бир-бирлерине ушагъанлары ючюн, барысын да бир бетден джазама.

Кёбджыллыкъ дарман хансды. Базыкъ баш тамырындан гюлю саптагъайла ёседиле, кёб чапыракълыды, мийкилиги 60 сантиметрге джетеди. Чапыракълары узун зугулдула, чапыракъланы, бутакъларыны ёрге джанында гоккалары боладыла. Гокка чапыракъ къалакъчыкъла тюрюсюлюде, кеслери да тертшердиле.

Ётгюр кюндюш кекен аралада, къургъакъ, тик бетледе, уууакъ джаш чегетледе, дуппур тегерекледе ёседи. Июль-август айлада чагъады, дарманнга баш тамыры, туб тамыры бла бирге саптагъайы къуу бола башлагъан кёзюуде къазылыб алынады. Кёбюсюне хар юч терт джылда бир кере ёседи, ары дери тегерек чапыракъ туб болуб турады. Баш тамыры бла туб тамыры ариу тазаланыб, кебдирилиб джыйылады. Ала экиси да адамны ашха ачадыла, ашхынны деменгили этедиле, эски джараны иринлетмейдиле, сууалчанны чыгъарадыла. Илму багъыуда кёбюсюне сары ётгюр кюндюшню хайырландырадыла. Алай а, адамла джашагъан джерлеринде, къаллай тюрлюсю ёсе эсе, аны дарманнга джорютедиле.

Биринчиси, баш тамырындан, тюр тамырындан да бирча алыб, къатышдырыб, ол къатышмадан 20 граммны бир литр суугъа атыб, 10 такъыйкъаны къайнатыб, сууутуб, кюнюне юч кере 50 миллиграммдан ичигиз.

Экинчиси, ашхынны мыстысы аслам болса, хатху кёберге ёч болса, ич иги джюрюмесе, ёткюр кюндюшню тамырындан, апсуан къабукъдан, айры башны баш тамырындан, сары къурмач баш хансдан, джюрек дармандан онушар граммны бир-бирлерине къатышдырыб, ол къатышманы юсюне бир литр таза чагъырыны къуйуб, кюн тийген терезе тюрбге салыб 21 кюнню тутугуз. Сора сюзюб, сюзюлмеден экишер уллу шай къашыкъ бла бирни кюн сайын эки кере, эртденбла ашагъынчы эмда джатарыгъызыны аллы бла ичигиз.

ЁТЮРЮК АЛТЫН ЧАЧ

SEUECIO
PLATHYRHYLLUS

КРЕСТОВНИК
ШИРОКОЛИСТНЫЙ

Бу хансны бизни джерлерибизде 3 тюрлюсю тюрбейди. Виз барына ётюрюк алтын чач, дейбиз. Аланы энчи атлары болурла, не келсин аны билгеннге мен тюрбемегенме. Кёбд жыллыкъды, мийиклиги 90-150 сантиметрге джетеди. Баш тамыры базыкъды, джайылыб ёседи, андан джерге кёб ууакъ тамырчыкъла кетедиле. Баш тамырдан чыкъгъан узун бутакълада чапыракъла ёседиле. Аланы орталары бла баш тамырдан саптагъай кёл-тюрюледи. Аны огъары джаны кёб бутакълыды. Саптагъайны, бутакълары да, башларында гоккалары да джоппу-джоппу болуб, кюнлюкчады, хар бир гюлю, гюл сабны къыйырында битеди. Алтын сары бетлидиле. Аны ючюн айтылады, ётюрюк алтынчач деб. Июль-август айлада чагъады.

Бу ханс тенгизден 1200-2000 метр мийикликде, таулада, тау чегетледе, чегет къыйырлада, ёзенледе, дагъыда ачыкъ тик къабыргъа джерледе ёседи. Дарманнга баш тамыры да, тюр тамыры да джарайдыла. Не тюрлю да хатхусу, баш ёпкеси ауругъан, ёпкеси бууулуб, джюреги бууулуб, къысылыб инджилген адамла, сийдик, ёт джоллары джыйырылыб къыйналгъанла, ашхыныны, ичегисини джарасы болгъанла, къан басымы

кѣлтюрюлгенле хайырландырыргъа керекдиле. Мардасын чертсек, баш-тюб тамырындан да он граммны алыб, 100 миллиграмм аракъыгъа атыб, он кюнню тутуб, сюзюб, ол сюзюлмеден 15 тамчыдан кюнне юч кере ичигиз. Ётюрюк алтын чачны уулу болгъанын унутмагъыз, айтылгъан мардадан чыкъмагъыз.

Платифилин деген дарман да ётюрюк алтын чач хансны тамырындан этиледи.

ЗЕМ-ЗЕМ ХАНС

GERANTUN SILVATICUM

ГЕРАНЬ ЛЕСНАЯ

Бу кѣбджеллыкъ, мийиклиги 80 сантиметрге джетген ёсюмдю. Зем-зем хансны бизни джерледе беш тюрюсю тюбейди. Баш тамыры томурауча базыкъды, тыш къабугъу къат-къат болуб, ууакъ тюб тамырлары да болады. Джерге иги бегийди. Кеси да джерде, не кѣнденен бите келиб тюзеледи, неда тюз ёрге ёседи. Баш тамырдан саптагъайла тюз ёрге келтюрюледиле, башырагъы бутакълагъа айырылыбдыла. Тюбюндеги чапыракъла узун бутакълада битедиле, ортасындагъылары чапыракъларыны бутакълары къысха боладыла, башындагъыла саптагъайгъа джабышыб ёседиле. Чапыракъларыны къыйрлары томрау мычхыны ауузуча терен тишилиледиле. Къонгур-джарыкъ къызыл бетлидиле. Юслерин ууакъ тюкчюкле джабыб турадыла. Гоккалары саптагъайны тюз тѣппесинде экишер гюл бутакъланы юсюнде джоппу джыйылыбдыла. Гюллери къызыл-кимит бетлидиле. Эркиши урлугъу онду, тиширыу урлугъу бешди.

Зем-зем ханс июнь-июль айлада чагъады, урлугъу топчукъну ичинде болады. Салкъыныракъ джерледе, чегет тюбледе, кѣкен аралада, джайлыкъллада, тикледе, къабыргъалада, тау этекледе кѣб тюбейди. Бир джерде къалын ёседи. Дарманнга зем-зем хансны хансын хайырландырадыла. Аны ичи ётген, ичинден ичеги къыргъанча келген, быллай эски эм джангы аурууу болгъан уллу, гитче деб къарамайын хайырлансын. Зем-зем хансны хансындан уллу шай къашыкъ бла бирни 400 миллилитр сууукъ суугъа атыб, 8 сагъатны тутуб, сюзюб, шай къашыкъ бла бирни хар 2 сагъатдан ичигиз. 5 джылдан уллу сабийлеге гитче шай къашыкъ бла хар 3 сагъатдан ичиригиз.

ЗЫКА

LEPIDIUM CAMPESTRE

КЛОПОВНИК ПОЛЕВОЙ
ГРЕЧИХА ДИКАЯ
КРЕСС-САЛАТ

Мийиклиги 60 сантиметрге джетген, биржыллык хансды, тамыры ингичкеди. Саптагъайы тюз ёрге ёседи, чапыракълары тюбюнден башына дери тауукъ тюкге ушайдыла, неда къалакълачадыла. Гоккалары бирге джоппу-джоппу джыйыладыла. Кеслери да акъсылдым кызылыракъ бетлидиле. Урлугъу сыйдам, къонгур-сары тюрсюнлюдю.

Зыка Ирандан джайылгъанды. Бизни джерледе кийик ёсюмлюкдю, алай а бачхалада да битдиредиле. Аны кёб адам суюб ашайды. Дарманлыгъы эртдеден белгиилди. Чапырагъын да, саптагъайын да ашайдыла. Зыка суу кёб ауруулагъа, артыксыз да бек безгек ауруугъа себеб болады. Зыканы тюрлю-тюрлю дарман ханслагъа, тахта кёгетлеге къошуб, къатышмала этиб, ашха ачаргъа, хантны эритирге, тынчылыкълы, джукъларгъа, къан басымны тюшюрюрге деб хайырландырадыла. Аны урлугъун эзиб, кичию болгъан терисине джакъсын, иринлеген джарагъа да мелте этиб салсын.

Зыканы джангы чапыракълары тым, тузлукъ орнуна эт, чабакъ ашарыкъла бла бирге ашалады. Джангы чапыракъланы джуууб, ууакъ кесиб, сохан бла, гелендир бла, гин бла къатышдырыб, туз атыб, сютбашы къошуб да ашайдыла. Бир кере та-тыуун, джарагъанын ангылагъан хаман да излеб турлукъду.

ЗЫНТХЫ

OVENA SATIVA

ОВЕС ПОЛЕВОЙ

Белгили кыылчыкълы битимди. Аны чыкгъан джерине Шимал Къытай бла Монголия саналадыла. Зынтхы бизде къалайда да ёседи. Ол бирджыллыкъды, алай уллу болмайды. Гюллер джоппу джайылыбдыла, сибирткиликге ушашды. Урлугъу - мюрзеу бюртюкдю.

Зынтхыны унун, саламын, джармасын дарманнга хайырландырадыла. Уну бла джармасы аш айырыб, мизам бла ашагъанлагъа бек джарайдыла. Сёз ючюн, ичи ётгенлеге, ашхыннында, ичегисинде сууугъу болгъанлагъа, баууру ауругъанлагъа, шекер аурууу инжитгенлеге, мардасыз семиргенлеге не тюрлю да хант этиб, тепсиге салыгъыз. Уллугъа, сабийге да бирча джарыкъды.

Хатху инджитсе, бюреги ауруб, суу джыйылса, хотаумеги температурасы кёлтюрюлсе 30-40 грамм саламны бир литр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб кюнюне 3 кере ичигиз. Къарыусуз сабийлеге зынтхыны саламындан юй хамам этигиз. Аягъы терлегенле, саламны къайнагъан суугъа атыб, аякъларыгъызыны 15-20 такъыйкъаны анга салыб тутугъуз. Хар кюн сайын этсегиз сау боллукъсуз.

Къарысузла, макъасы болгъанла, джукъгъан ауруула къаныкъгъанла зынтхыны кесин иги бишириб, бал бла ашагъыз. Иги сеbeb табарыкъсыз.

Ёпкесинде, ёпке башында сууугъу болгъан неда къаны аз адам: 200 грамм зынтхыны ариу джууб, къабугъу бла бир литр сютге къошуб, бир сагъатны сериунотда къайнатыб, иги сыгъыб, сюзюб, сюзюлмени исселей сары джау бла, бал бла да къабыгъыз, кюнюне юч кере ашарыкъ ашагъынчы. багъылгъан кёзююгюзде аракъы бла тютюннге узалмагъыз.

ИЙИСЛИ УЛЛУ ЁЗЕК

**SAMBUCUS
EBULUS**

**БУЗИНА
ВОНЮЧАЯ ТРАВЯНИСТАЯ**

Мийиклиги 150 сантиметрге джетген кёкенди. Тюб тамырдан ёскен саптагъайы бутакълыды, ызлыды, ичинде акъ ич ёзеге болады. Хар бутакъда чапыракълары 5,9 боладыла, къыйырлары мычхыча тишлидиле, учлары джитидиле. Гоккалары бутакъланы эм саптагъайланы башларында, гюл сабланы къыйырларында ёседиле. Гюллери ууакъладыла, чапыракъчыкълары бла ичги гюллери акъладыла, тегерегиндегиле къызылыракъ бетлидиле. Джеймиши къарады, июнь-июль айлада чагъады, август-сентябрь айлада бишеди. Бютеу да ханс керти да ийисли-

ди. Кеси да джол джанлада, джайлыкълада, багушлада, чегет къыйырлада, кёкен аралада, тик бетледе, булакъ суу джагъалада, ташлы, сазлы джерледе ёседи.

Уллу ёзекни дарманнга тамырын, чапырагъын, гоккасын хайырландырадыла. Тамырын кюз айлада, гоккасы бла чапыракъларын толу чакъгъан кёзюулеринде джыядыла. Тамырын 40-50 градус иссилиги болгъан ыхдауда, чапыракълары бла гоккаларын джел джюрюген салкъын джерледе кебдирирге тыйыншлыды.

Бюреги ауругъан, сары суу хатхусуна джыйылгъан, сийдик къууугъу инджитген, шекер аурууу, безгек аурууу болгъан, суйсегиз тамырындан, суйсегиз чапыракълары бла гоккаларындан 30 граммны алыб, бир литр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, башын джабыб, бир кесекден сюзюб, 200 миллиграммдан кюнюне юч кере ичсегиз, иги болушады.

ИЙНЕЛИ САРЫ ХАНС

ANTHEMUS TINCTORIAE

ПУПАВКА КРАСИЛЬНАЯ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 25-80 сантиметрге джетген хансды. Баш тамыры урчукъгъа ушашды, тюрб тамырлары ууакъ джайма ёседиле. Баш тамырдан ёсген саптагъай тюз ёрге кёлтюрюледе, огъары джаны кёб бутакълыды, кеси да кийизча къабукъ бла джабылыбды. Чапыракълары бутакъны эки джаны бла къош битедиле, тюз учунда агъыргъы чапырагъы бирди. Къыйырлары джити тишча бёлмедиле, чапыракъланы саблары джокъду. Гоккалары джарыкъ-сарыдыла, гокка четенчикни эни 20 миллиметрге джетеди. Тюз бутакъланы тёшелеринде чёплеуге ушашдыла. Урлугъу - 5 миллиметр узунлугъу бла къабыргъалыды.

Ийнели сары ханс июнь-август айлада чагъыб турады. Урлугъу сентябрь-октябрь айлада бишеди. Бу ханс сабанлыкълада, эл джоллада, джайлыкълада, тик джерледе ёседи. Дарманнга хансын джюрютедиле. Чакъгъан кёзююнде оракъ бла орулуб, салкъында, хауа иги джюрюген джерде кебдирилиб джыйылады. Ийнели сары ханс джебегине джетгеннге, башы ауру-

гъаннга, джетелин тыяргъа излегеннге, баш ёпкесинде суугъу болгъаннга джарайды.

Сёз ючюн, джебегине джетиб, башы ауругъан 200 грамм хансны эки литр къайнагъан суугъа атыб, бир кесек тутуб, эки къат суу кисей бла сюзюб, башын джууаргъа боллукъду. Джётел этген уллу шай къашыкъ бла бирни кюнюне юч кере ичсин. Бу ханс бла джюню, джибекни да бояйдыла.

ИЙИСЛИ ГИН

ANETHUM GRAVEOLEUS

УКРОП ПАХУЧИЙ

Бирджыллыкъ, татыулу, ариу ийисли хансды. Мийиклиги 120 сантиметрге джетеди. Тыш кёрююшю мутхузуракъ-джашилди. Ара тамыры ингичгеди, андан джайылгъан ууакъ тамырлары кёбдюле. Саптагъайы бирди, тюз ёрге ёседи, башырагъы кёб бутакълыды. Чапыракълары саптагъайны тюрюнден башына дери боладыла.

Гокка джуммагъы кюнлюкге ушайды, гоккачыкълары ууакъдыла, сары чапыракълары бла, урлугъуну къарамы гаккыгъа ушашды, июль-август айлада бишеди. Чакъгъаны июнь-июль айлада болады. Гин татыулу, ариу ийисли ханс болгъаны себебли, энчи бачхалада ёсдююледи. Колхозла, совхозла салгъанлары да болады. Гинде инсанны чархына хайырлы затла чексиздиле. Ол себебден саптагъайын да, чапырагъын да, урлугъун да тюрлю-тюрлю маразлагъа джаратадыла. Сёз ючюн, ашхыны иги ишлемегеннге, ичегилеринде къыяуу болгъаннга, ичи кереклисича джюрюмегеннге, хыппырыгъын аталмагъаннга, джебегине джетгеннге, къыйын джукълагъаннга, сютю аз болгъан анагъа дарманды. Шекер ауруулары болгъанла уа таймаздан хайырланыргъа тыйыншлыдыла. Тым орнуна да, не тюрлю хантха да къошуб турургъа керекди.

Ийисли гинни джашлай, джангы кёзююнде ариу кесиб, саптагъайын, чапырагъын, гюлюн, бутагъын да джуууб, ууакълаб, мияла сауутха салыб, юсюне туз къуйуб, башын иги беги-тиб, бузлатычугъа салыб къойсагъыз турлукъду.

ИЛЕГЕК ДУГЪУМА

MENTHA LONGIFOLIA

МЯТА ДЛИННОЛИСТНАЯ

Кёбджыллыкъды, мийиклиги 120 сантиметрге джетеди. Саптагъайы тюз ёрге келтюрюледи. Чапыракълары гаккы тюрюсюдюле, къыйырлары мычхы ауузгъа ушашдыла. Гоккалары джарыкъ кимит бетлидиле, джоппу джыйылыбдыла. Урлугъу къонгур къоз бетлиди. Ёзен сууланы джаны бла, мырды джерледе аслам тубейди. Бу дарман хансны кёб тюрлю аурууланы багъыуда хайырландырадыла.

Къанына (бютеу да чархыны) тюрлю-тюрлю микробла джайылгъанла, джебегине джетгенле, буту-къолу тартыннъаннга, къарышханнга, сеbeb табарыкъдыла, аурууну сындырыргъа, адамны бууулгъан джерин бошлатыргъа, ашны эритирге, хыппырыкъ атаргъа да болушады. Бир мардада шайча этиб ичиб туругъуз. Къаллай бир ичсегиз да зараны джожкъду, хайыры болмаса, бир гитче шай къашыкъ бла бир ууакъланнган чапыракъларын 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атхан къыйын тюлдю. Шекерни, балны сюйгенигизча къошугъуз да, шай орнуна ичиб туругъуз.

ИЛИНМЕК ХАНС ТЕКЕЛМЮЙЮЗ

VIDANS TRIPARTITA

ЧЕРЕДА ТРЕХРАЗДЕЛЬНАЯ

Бирджыллыкъ ёскомдю. Саптагъайны мийиклиги бир метрге джетеди, бутакълары кёбдюле. Чапыракълары къалын, кеслери да ючгюлдюле. Ортадагъы узун, эки джанындагъыла бирча къысхала, къыйырлары да мычхы тишлечадыла, бир-бирлери тюрлюрек да боладыла. Узунлукълары да 3-7 сантиметрди. Чапыракъла битген бутакъла къысха базыкъчыкъладыла. Саптагъайдан айырылгъан бутакъланы башында гокка джоппулары 1,5 сантиметр кенгликлери бла быргъычыкълагъа ушайдыла. Гюллери сары бетлидиле. Урлукълары чёплеу урлукълагъа ушайды, аланы джити тишча экишер къылчыкълары болады. Ма ол къылчыкъладыла адамны кийимине, малны тюгюне илиниучюле, илиниучю ханс деб да аны ючюн айтылады.

Июль-сентябрь айлада чагъады. Кёл төгерекледе, ёзен суу джагъалада, батмакълы джерледе, суулу джерледе, бачхалада зибилди хансча ёседи. Джыйылгъаны чакъгъан кёзююндеди. Саптагъайны тюз бутакъ айырыб башлагъан бёлюмюнден ёргеси кесилиб алынады. Тюб базыкъ саптагъайы керек тюлдю. Джатманы, къашпакъны ичинде салкъында кебдириледи. Аллай таблыкъ болмаса, 40-45 градус от джылыуда къурутадыла. Морт, мукут болмай, ариу джыйылса, эки джылны сакъларгъа болукъду. Илиниучю ханс кёб тюрю-тюрю аuruулагъа бек бурунладан бери да дарман болуб келеди, артыкъсыз да узакъ кюн чыкъгъанда, Орта Азияда, Шимал Кавказда.

Бу хансны быллай кемизи болгъанлагъа хайырланьргъа керекдиле:

Биринчиси, сабийлени бетлеринде габушурлары, тюрю-тюрю къотурлары болса, 20 граммны 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, 10 такъыйкъаны къайнатыб, шайча этиб, сууутуб, сюзюб, аны бла бир ыйыкъны сабийни бетин кюнюне 2-3 кере джууаргъа керекди.

ИНГИЛ ХАНС, АРИУЛАУЧУ ХАНС

SNELIDONIUM MAIUS

ЧИСТОТЕЛ БОЛЬШОЙ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 80 сантиметрге джетген хансды. Къысха баш тамырлыды. Андан джерге ингичкерек тюб тамырла джоппу болуб ёседиле. Ала ёзеклидиле, тамырны тышы къызыл-къонгур, ичи сары бетлиди. Баш тамырындан бир неда талай саптагъайла тюз ёрге кёлтюрюледиле, кёб бутакълыдыла. Къалын битген чапыракълары бла сийрек ёсген узун тюклери боладыла. Чапыракълары кёзююлю ёседиле, уллуладыла, энлери 15 сантиметрге джууукълашады, ёрге джанлары джашилдиле, тюб джанлары къараууз кёк бетлидиле. Тюб эмда орта чапыракъла иги узун чапыракъ бутакъланы къыйырларында битедиле, башындагъыла саптагъайны кесинден бутакъсыз ёседиле, къыйырлары къалакълачадыла, тюз башларында боладыла. Аланы ючюсю-сегизи бирге джыйылыб джоппудула. Ханс кёб урлукълуду, ол урлукъла узун, зугул къабукъну ичинде би-

шедиле. Заманы джетсе, къабукъ джарылады да, урлугъу тѣгюлюб къалады. Ингил хансны саптагъайындан да, джиклеринден да, бутакъларындан да, артыкъсыз да тамырларындан бюгюб сындырсанг, сап-сары сууу чыгъады. Кеси да тюз йодха ушайды. Май айдан сентябрь айгъа дери чагъыб турады, урлугъу июль айны аягъындан сентябрьгъа дери бишеди. Дарманнга джер юсюнде битген бютеу неси да хайырландырылады. Саптагъайын, бутакъларын, чапыракъларын, гоккаларын, урлугъун, несин да не оракъ бла, на бычакъ бла кесиб алыб, салкъында, хауа иги джюрюген джерде кебдириб джыйыгъыз. Ингил ханс уулу болгъаны себебли, джыйгъан кѣзюуде къояларыгъызгъа не тюрлю да болсун, къоллукъла кийигиз.

Бу ханс бек уулу болгъаны себебли, хайырланыр ючюн бек сакълыкъ керекди. Адамны терисинде къотуру, гуммосу, эшек гуммосу, кичиу аурууу, хиппили, берчи, чачырауугъу, суу чачырауугъу, кѣме чачырауугъу болса, ѳпкеси инжитсе, тиширыуну кѣкрек безинде сууугъу болса джарайды. Бу китабда айтылгъаныча джарашдырыб, не мелте этилсе, не тюз джагъылса, уллу сеbeb табарыкъсыз.

Ингил хансны тамыры бла чыгъарыб алыб, иги джуууб, салкъын джерге салыб, юсюнде сууу кебгинчи хансын да, тамырын да эт тирмен бла джармалаб, аны эки къат кисей бла сыгъыб, сюзюб, сууун алыгъыз. Аны мутхуз мияла сауутха бек толтурмайын къуйуб, башын хауа кирмезча бегитиб, юйде бир тунакы джерге салыб къойугъуз да, хар 1-2 кюнден башын ачыб, хауасын ийигиз, хауа джыйылгъаны тохтагъынчы, алай этиб туругъуз. Сора сауутну башын керти бегитиб къойугъуз, дарманлыгъын тас этмейн, 5 джылны сакъланыргъа боллукъду. Ингил сууну алгъан сагъатда тубюне чѣккенине тиймегиз - къатышдырмагъыз. кереклигизни алыб, башын дженгил джабыб къойугъуз. Ингил сууну бузлатыучугъа салмагъыз.

Сууну теригизде ауругъан джеригизге былай джакъгъанлайыгъызгъа, алайы бек кичирикди, чыртда къашымагъыз, 3-5 такъыйкъадан тохтарыкъды, Андан сора да хар 3-5 такъыйкъадан 3-4 кере джагъыгъыз. Ингил суу джагъылгъан джеригизге къолугъуз бла тиймегиз. Алай бла сау болгъунчу хайырланыгъыз. Ол джакъгъан кѣзюуде бу мардада ичерге керекди: ингил хансны тамыры бла чыгъарыб джуууб, тазалаб, кесиб, ууакълаб, джарым литрлик мияла сауутну тюз джары-

мына дери атыб, аны юсуне къайнай тургъан сууну къуйуб, толтуруб, башын джабыб, шайча этиб, сууугъунчун къойуб, сюзюб, сюзюлмеден кюнюне 10-15 такъыйкъаны ашарны аллы бла 100 миллиграммдан юч кере ичигиз. Неда кебдирилиб, ууулуб джыйылгъан хансдан джарым литрлик мияла саутну 1/4 чакълы бирине дери къуйуб, анга къайнагъан сууну кьошуб, башын джабыб, шайча этиб, сууугъандан сора сюзюб, 10-15 такъыйкъаны ашарны аллы бла кюнюне 100 миллиграммдан юч кере ичигиз. Джылы джетиб школгъа джюрюген сабийлеге 50 миллиграммдан ичиригиз. Школгъа бармагъан сабийлеге уллу шай къашыкъ бла юч кере ичиригиз. Джылла бла сакъланган ингил сууну уа гитче шай къашыкъ бла бирни кюнюне 3 кере ичигиз, ашарны аллы бла 15 такъыйкъаны алгъа. Былай ичилген ингил суу иги джукълатады, ашха ачады, ашхынны тюз ишлетеди, джебегине джетгенге сабырлыкъ береди.

Шайча джарашдыргъаныгъызны, бир кюннге ичер чакълы этерге керекди. Джети кюнню ичиб, эки кюнню солугъуз, сора дагъыда джети кюнню ичигиз, ол халда толу сау болгъунчу хайырланыгъыз. Тамакъ аурууу болгъан, тиши ауругъан, мангылай суюк къууушлада сууугъу болгъан, къууушлары иринлеб ауругъан, ичген да этигиз, бурнугъузгъа хар 2-3 такъыйкъадан 2-3 тамчыдан тамызгъан да этигиз. Ауузугъузну да чайкъагъыз.

Ариулаучу ханс салкъын джерледе, хуна джанлада, юй терекледе, кёкен орталада, джар кыйырлада ёседи, июндан сентябргъа дери чагъады. Дарманнга бютеу да джерден ёргеси, саптагъайын, чапрагъын, гоккасын, урлугъун, несин да кебгенден сора уууб, бир-бирлерине иги къатышдырыб, ол къатышмадан алыб, хайырландырылады. Июнь-июль айлада, не оракъ бла, не бычакъ бла кесилиб алынады. Уулу болгъаны себбли, джыйгъан сагъатда кьоллукъла киерге керекди. Салкъында кебдириледи.

Терини гуммосу, эшек гуммосу болса, кичиу къаныкъса, хыппилле, берчле, чачырауукъла, суу чачырауукъла, дагъыда башха ауруула болсала, бу хансдан этилген "Плантазан Б" деген дарманны джагъыгъыз. Аллай джакъманы кесигиз да этериксиз. Ариулаучу хансны унча ууулгъанындан 10 граммны 100 грамм къаайнагъан джаугъа кьошуб, иги булгъасагъыз болады. Аны териге бир джакъдым деб кьоймай, кюнюне 2-3 кере джагъыгъыз. Хар эки кюнден теригизни тылы сапын бла бир

кере джууб, кебдириб, андан сора джагыгыыз. Мен кесим ауругъанлагъа алай этиб кѳргенме, иги джарайды. Терини таза-лагъанлары ючюн айтыла болур, ариулаучу неда ингил ханс деб.

Дагыда тери ауруулагъа 5-10 процентли тылдандан мелте этиб, джара болса уа, джула этиб, юсюне салыгыыз. Сийдиги иги келмегенге, дженгил-дженгил аз-аз сийгенге, чат бези топлукъ болгъан эркишиле, ётю, ичи джюрюмегенле, хатхусу ауруб къыйнагъанла бу халда джаращдырыб ичигиз: 5 грамм ариулаучу хансдан алыб, аны 200 миллиграмм къайнагъан сууу болгъан къанджал сауутха атыб, башын джабыб, сора уллу, къайнай тургъан сууу болгъан къанджал сауутну ичине салыб, 15 такъыйкъаны иги джылытыб, дамын-дарманын чыгырыб, сууутугъуз. Тылпыуу чыгыб, 200 миллиграммдан аз болгъан эсе, къайнагъан суу къошуб, ол мардагъа джетдириб, ашардан алгъа 15 такъыйкъаны эртденбла эмда ингир ала 100 миллиграммдан ичигиз.

ИТ БУРУН

ROSA

ШИПОВНИК

Ит бурунну тюрю-тюрюлери Эресейде бла Орта Азияда алтмышдан аслам, Шимал Кавказда къыркъдан аслам тюбейдиле. Биреу биреуден: “Кѳкде учхан къанатлыланы атларын бир айт” дегенинде, ол адамны джууабы былай болгъанды: “Мен билген уллулары къушла, гитчелери-чыпчыкъла”. Аллаин, биз барысына да “ит бурун” деб къоябыз. Бу кѳкенни адамланы, джерлени, эллени атлары бла, кесини къаллай бетли, къаллай тюрсюню болгъанына кѳре аталгъан атлары кѳбдюле. Сѳз ючюн, мор, ийнели, джыйрыкъ, джуммакъ, ит, хыбыл, даурдан, д.а.к. Ит бурунла тыш кѳрюнюшлери, дарман-дарылыкълары бла бир-бтрлерине бек ушашдыла. Бизни джерибизде аслам тюбюген а ит бурунду. Ол кимге да белгили, мийиклиги 2,5-3 метрге джетген, джоппу ёсген кѳкенди. Бутакълары муштукка ушаш бюгюлюбдюле, бир-бирлери тюз да ёседиле, джашил неда къызылкъонгур бетли къабукълары бла. Кючлю бегиген, оракъча бюгюлген, ийне чыгъанакълары урлукъ этген гюллю бутакълада

кёбюрөкдиле. Чапыракълары джашил неда къараууз кёк боладыла, бир-бирлерини къысха тюкчюклери да бардыла. Бир бутакъчыкыда чапыракъла 5-9 дери боладыла, узунлукълары 7-9 сантиметрди. Чапыракъланы кыйырлары мычхычады. Гюл саблары узун болмайдыла, 0,5-2,5 сантиметрде тохтайдыла. Чапыракъчыкълары гюл табакъны төгерегине 3-5 боладыла, кеслери да агыракъ-кызыл бетлидиле. Бишген урлугъуну (джеймишини) узунлугъу 1,5-2,6 сантиметрге джетеди. Кенг, зугул, узун зугул неда тобча тегерек боладыла. Тыш кёрюнюую сыйдам, джарыкъ кызыл бетлиди. Къабугъуну ичинде кёб ууакъ тюкле ёседиле, аланы орталарында къаты ташча урлукъчукълары боладыла. Май-июль айлада гоккалары чагъадыла, урлугъу август-октябрь айлада бишеди. Алай а ит бурун кышха дери да кёкенни юсюнде къалады. Бу кёкен чегет кыйырлада, ачыкъ тик бетледе, къабыргъалада, ёзен суу джагъалада, джол джанлада ёседиле.

Ит бурун джюз ауруугъа дарманды. Мен кыркъ джылгъа джууукъну врач болуб ишлейме. Бу кёкенден этилген дарман берилмей, ол кёшулмайын багъылгъан ауруугъа аз тюбегенме. Джангы эм эски джукъгъан ауруулагъа, джангы эм эски бауур ауруулагъа, бюйрекни сууугъу болса, ашхынны джарасы болса, ичеги ауруулагъа эски эм джангы къан кыйын уюгъаннга, къан тамырла къанны тыялмайын ётдюрюб баргъанлагъа ёпкеден, ашхындан, ичегиден, бурундан, тиш этден, къан кетгеннге, къаны азгъа, ёпкени, ёпке башыны сууугъу болгъаннга, витаминле джетишмегенден тиш эт ауруулагъа, ёт кзууукъгъа, сийдик кзууукъгъа сууукъ къатылгъаннга, тери ауруулагъа, дагъыда къайсысын айтайым, барына да хайырландырыгъыз, керти дарманды. Аны джеймишин, чапыракъларын, тамырын, бутакъларын да джаратыргъа болады.

Биринчиси, джеймишинден 20 граммны алыб, къанджал сауутха атыб, юсюне 200 миллиграмм къайнагъан сууну къуйуб, башын джабыб, исси от джылыуда къайнай тургъан сууу бла уллу къанджал сауутну ичине салыб, 15 такъыйкъланы тутугъуз. Сууутуб, андан сора сюзюб, къанджал сауутну ичинде къалгъан джемишини да сыгъыб, сууу сюзюлюб алыннган суугъа къуйуб, 200 миллиграммгъа джетмегенни да къайнагъан сууу бла джетдириб, кюнюне эки-юч кере джюз миллиграммдан эки ыйыкъланы ичигиз.

Экинчиси, ит бурунну джемишинден татлы суу этиб ичигиз.

Ючюнчюсю, джууулуб, ууакъланыб джыйылгъан тамырындан эки уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, 400 миллиграмм суугъа атыб, 15 такъыйкъаны къайнатыб, сууутуб, сюзюб, бал къошуб, 100 миллиграммда ашарны аллы бла терт кере ичигиз. Бюрегигизде къумугъуз, ташыгъыз бар эсе, саныгъызны къурушдургъан аурууугъуз бар эсе болушурукъду.

Тёртюнчюсю, чапырагъындан он граммны 200 миллиграмм сууда 10 такъыйкъаны къайнатыб, сууутуб, сюзюб, бал къошуб, кюнюне юч кере уллу шай къашыкъ бла бир. Эки ыйыкъны. Ит бурун бла къара дугъумну джемишинден джыйырма-шар граммны алыб, 400 миллиграмм къайнай тургъан суугъа атыб, шайча этиб, бир сагъатны тутуб, сюзюб, скойгенингча бал, шекер къошуб, кюнюне 100 миллиграммдан 3-4 кере ичигиз. Дагъыда ит бурунну джемиши бла джюзюм кебдирилгенден бирча 20 граммдан алыб, 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, шай этиб ичигиз.

Ит бурунну джауун терини къотуру болса, бурун къанаргъа ёч болса джагъыгъыз.

ИТ ДУГЪУМА

GYLEENOMA NEDERACEA

БУДРА ПЛЮЩЕВИДНАЯ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 40-60 сантиметр болгъан хансды. Тамыры учхарады, къысхады. Андан чыкългъан джетекле, саптагъайла, джерге джайылыб ёсюб, джерге иги тийген джерлеринде тамыр байлаб, джангы саптагъайла къурайдыла. Алай бла дженгил огъуна джайылыб кетедиле. Чапыракълары бюрек тюрюсюлюде, юслери ууакъ тюкчюкле бла джабыкъдыла. Чапыракъ бутакълада ёседиле, къыйырлары уллу джарты айгъа ушаш тишлидиле. Гоккалары 2-3 чапыракълны къойнундан чыгъадыла, ууакъдыла, эки эринлидиле, кёк-кимит бетлидиле, кеслери да джоппудула. Май-июль айлада чагъадыла.

Ит дугъума мылы джайлыкъллада, талалада, кёкен аралада, къабыргъалада, тикледе, чегет къыйырлада, джол джанлада

ёседи. Дарманнга саптагъайын, чапыракъларын, гоккаларын да хайырландырадыла. Хансын май-июль айлада белинден ёрге-рек кесиб алыб, морт, кир этмейин, хауа джюрюген салкъын джерде кебдирирге керекди.

Ит дугъума ашха ачады, ашны иги эритеди, сыннган сюекни иги къайнатады, ёпкени, ёпке башны сууугъу болса джарайды, ашхынны сууугъу, ачыб къыйнагъаны болса болушады, бюреке таш сийдик къууукъда сууугъу болгъанлагъа да уулу болгъаны себебли, бир кесек сакълыкъ бла къабыл этигиз, бу мардада хайырландарыгъыз. Гитче шай къашыкъ бла бирни хансындан алыб, 200 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, 30 такъыйкъаны тутуб, сюзюб, 50 миллиграммдан кюнюне 3-4 кере ичигиз.

Тамакъны чайкъаргъа, улуу къашыкъ бла бир хансны 300 миллиграмм къайнагъан сууда шайча этиб, 30 такъыйкъаны тутуб, эки-юч къат суу кисей бла сюзюб хайырланыгъыз. Дагъыда былай этерге боллукъду: джангы ит дугъуманы ариу джууб, ажымсыз тазалагъандан сора, сыгъыб, сууун чыгъарыб, ашардан эки сагъатны алгъа, улуу шай къашыкъ бла бирни кюнюне юч кере ичигиз.

КЪАБ

CUCURBITA PERO

ТЫКВА ОБЫКНОВЕННАЯ

Къаб бирджыллыкъ, джерге джайылыб ёседи, узунлугъу 10 метрге джетеди. Тамыры турмагъа ушашды. Саптагъайы джерге джайылыб барады, чырмауукъча, узун къылчыкълыды, билезиклерида болады, юслери да ууакъ джити тюклюдюле, билезиклерини эмда джити тюклерини болушлукълары бла къабны саптагъайы терекге, хуналагъа, чалманлагъа тынч ёрлеб кетеди. Чапыракълары джашилдиле, беш къалакълыдыла, къыйырлары улуу тишлидиле, узунлукълары 6-15 сантиметр, кенгликleri 5-12 сантиметр, юслери къалын къаты тюклюдюле.

Гоккалары джарыкъ сарыдыла, уллуладыла, кенгликleri 10 сантиметрге джетеди. Къонгуроугъа ушашды, джоппу эркек урлугъу, биришер да тиширыу урлугъу болады. Джемимиши

бек уллу болады. Бир-бирде аны кенгилиги 50 сантиметрден атлайды. Тыш къарамлары тюрлю-тюрлю, къабугъу агъашча къаты, джумушакъ да болады, ичи сарыды, татлыды. Урлугъу кёбдю, къол бла ариуланыб алынады.

Къаб июль-август айлада чагъады. Кюз айлада бишеди. Къабны 3000 джылны мындан алгъа Мисрде битдиргендиле. Мексикада ёсдюргенлерине да 2500 джыл болады. Эресейге XIX ёмюрню аллында джайылгъанды. Къаб кийик ёсюб тюбемейди. Къабны адамла кеслери ашаргъа, мал ашха да сабанлада, юй тегерек бачхалада битдиредиле. Кёбюсюне аш айырыб, мизам бла ашагъанлагъа сабий ашарыкыгъа джюрютюледди. Къаб ичи иги джюрюмегенлеге, ичи ашны тыйыншлысыча эритменгенлеге, джаулу ичегисинде сууугъу болгъаннга, ёт къууугъу къарыусуз ишлегеннге, къан тамырларыны ичинде туз къатыб башлагъаннга, джюреги къарыусузгъа, бюреги, баууру ауруб, аяклары кёберек бола тебегеннге, ёпке аурууу болгъаннга, сийдиги, кереклисича джюрюмегеннге джарайды. Суйсегиз чийлей 500 граммны суйсегиз сууда бишириб, суйсегиз исси ыхтауда бишириб, 1,5-2 килограммны ашаб туругъуз кюнюне тамам эригинчин. Къаб сууну бал бла ичерге да боллукъду.

Гоккаларын къайнатыб кесилген джарагъа салыгъыз, джаны урлугъу сууалчан чыгъарыргъа да джарайды.

Эсигизге салыб къойаым: къабны 1000 урлугъу 180 граммды. Урлукъну тыш къаты къабугъундан ариулагъан сагъатда, ичинде джукъа джашил къабугъун урлугъуну юсюнде къойугъуз. Джукъа джашил къабугъу юсюнде тургъанлай, 300 граммны ууб, уучугъузда ууакълаб, аны да 100 грамм бал бла къатышдырыб, эртденбла джукъ ашагъынчы, бир сагъатны ичинде бёле-бёле ашаб бошагъыз. Ол 400 грамм къатышма 15 джыл толгъанлагъа мардады. Андан гитче сабийле 150 грамм мардады. Къабны урлугъундан 500 граммны алыб, тыш къабугъу бла бирге ууакълаб бир литр суугъа атыб, ол сауутну да ичинде сууу къайнай тургъан бир уллу сауутха салыб, эки сагъатны джылытыб, исси этиб, къайнай башлагъынчы отдан, суудан да алыб, сууутуб, суу кисей бла иги сыгъыб, сюзюб, онбеш джылдан атлагъанла сюзюлмени бютеу да эки сагъатны ичинде ичиб тауусугъуз.

Быллай сюзюлмени джылы оннга джетген сабийге 300 грамм, беш джыл болгъан сабийлеге да 100-150 грамм урлукъдан джарашдырыб ичиргиз. Уллу-гитче да къабны урлугъун дарман-

нга хайырлангандан сора 3-4 сагъатны ичин ётдюрген дарман ичерге керекдиле. Сёз ючюн, Магnezий сульфатдан 5-7 граммны 100 миллилитр суу бла къатышдырыб ичигиз, 5-7 процентли эритме этиб. Неда чёплеу джаудан юч уллу шай къашыкъны бир кереге ичигиз.

Дагъыда баста этигиз: къабны къабугъундан, урлугъундан ариулаб, ууакълаб, къазаннга салыб, 500 миллилитр суу къуйуб, толу бишмеген тюйден да 50 грамм, ууакъ тартылган будай джарманы аны юсюне къуйуб, къайнатыб, бишириб, джюрегигиз суйгенча бал къошуб ашагъыз.

КЪАРА ТАСМАН, КЕШЕНЕ ХАНС

VINCA MINOR

БАРВИНОК МАЛЫЙ

Муну бек эртде заманладан бери илму багъыуда алимле хайырландырыб келгендиле. орта ёмюрледе сауулукъну белгисине саналгъанды, артыкъсыз да Къытайда. Анда бююнлюкде да кече джатсала, джастыкъ тюблерине салыб джатадыла. Кешене ханс тегерек джылны джашиллей турады. Ол себебден къабырны тегерегинде, юсюнде да битдиредиле. Аны ючюн кешене ханс дейдиле. Баш тамыры джыджымгъа ушашды, джерде 1-5 сантиметр теренликде кенделен ёседи, узунлугъу 70 сантиметрге джетеди. Баш тамырдан саптагъайла ёседиле. Саптагъайны чапыракълары джылтырауукъдула, джашилдиле, учлары джитидиле, чапыракъ бутакълары къысхадыла.

Гоккалары узун гокка саптагъайланы къыйырларында чагъадыла, кёк бетлидиле, беш гокка къалакълыдыла, май-июль айлада чагъадыла. Кюн джылы болса, август айда да чагъадыла. Урлукъ аз этедиле. Кийик да ёседи, сабанлада, бачхалада да битдиредиле. Кешене ханс мийик чегет къыйырлада, сыртлада, ташлы джерде, тюз джерледе да тюбейди. Салкъын, къарангы джерледе да ёседи. Дарманнга хансын, тамырын да хайырландырадыла. Хансы кенделен ёсгени себебли, джерден 1-5 сантиметр мийикликде саптагъайы кесилиб алынады, джаздан июнь айгъа дери джел джюрюген, хауа эркин, салкъын джерде кепдириледи. Андан сора къаты, базыкъ саптагъайла, айырылыб атыладыла.

Кешене хансны къан басымы кѣлтюрюлгенле, мыйы къан тамырлары джыйырылыб, къан иги тюз джюрюмегенле, мыйысында къаны тюз джюрюмейин, джебегине джетгенле, башы тегерек айланыб, къулакълары кычырыб тургъанла, тентирей джюрюгенле, джюрек тебиулери мардадан дженгил болгъанла, бет джебегеи ауругъанла, бу мардада джарашдырыгъа боллукъдула.

Уллу шай къашыкъ бла бир ууакъланган чапыракълардан алыб, аны юсюне 200 миллилитр къайнагъан исси суу къуйуб, 15 такыйкъаны къайнай тургъан сууну тылпыуунда тутуб, сууутуб, сюзюб, сюзюлмеден экишер уллу шай къашыкъ бла кюнюне 3 кере ичигиз. Эсигизге салама, кешене ханс уулуду, мардадан чыкмагъыз. Бу суу бла иринлеген джараны да джууугъуз. Кешене хансдан Винкапан, Девинкин 0,01 деген дарманла да этиледиле.

КЪАРГЪА КѢЗ

PORIS
GUATRI FOLIA

ВОРОНИЙ ГЛАЗ
ОБЫКНОВЕННЫЙ

Кѣбджыллыкъ, мийклиги 20-30 сантиметр болгъан бек уулу хансды.

Ваш тамыры узун ингичге болуб, джайма ёседи. Кеси да быргылы чапыракъла бла джабылыбды, ууакъ тюб тамырлыды. Ваш тамырдан саптагъай тюз ёрге ёседи. саптагъайны башында бир бууундан 4 чапыракъ ёседи, 5-8 чапыракъ да боладыла. Бутакъсыз саптагъайны гоккаларыны кыйырлары джитидиле. Хар хансда биришер боладыла, саптагъайны учунда чапыракъланы орталырындан иги ёрге ёседиле. Гокканы тюбю бла эки къат гокка чапыракълары болады. Тышындагыла кенг, джашил, ичиндегиле сары чапыракъла. Тыш чапыракъла тюшедиле, ич чапыракъла урлукъну тегерегинде къаралыб къаладыла. Джемиши 4-5 уялы, кѣб урлукълу, топча тегерекди. Майиюнь айлада чагъады. Июль-август айлада урлугъу бишеди.

Къаргъа кѣз салкъын джерледе, чегет кыйырлада, чегет талалада, ёзен суу джагъалада, къалын ёсген кѣкен аралада,

тик къабыргъалада тюбейди. Дарманнга тамырын да, чапыракъларын да, джеймишин да ханс чакъгъан кёзюуде джыядыла. Джеймишин-джюрек ауруулагъа, чапырагъын-джебек ауруулагъа, бютеу да хансны-ёпке, ашхын, ичеги ауруулагъа джаратадыла.

Къайтарыб эсигизге салама: бу ханс бек уулуду. Бу мардада бек сакълыкъ бла джарашдырыб ичигиз. Джангылай, джашиллей. Сёз ючюн, бютеу да хансындан джангылай кесиб алыб, баш тамырын да къазыб алыб, джууб, алай тургъанлай барысын ууакълаб, туураб да, андан 50 граммны алыб, 500 миллилитр 40 градуслу таза аракъыгъа (спирт) атыб, юч кюнню тутуб, ариу суу кисей бла сюзюб, сюзюлмени бир шишагъа къуйуб, башын бегитиб, таша джерде киритли гёзенде сакълагъыз. Бу сюзюлмеден ёпкеси ауругъан адам эки гитче шай къашыкъ бла бирни 150 миллилитр джылы къайнагъан суугъа къуйуб, андан биришер уллу шай къашыкъ бла бир-эки сагъатдан ичиб, бир кюннге бошасын. Къусдургъаны болса, хар юч-терт сагъатдан ичигиз.

КЕНДИР

CANNABIS SATIVA

КОНОПЛЯ ПОСЕВНАЯ

Кендир Орта Азиядан джайылгъанды. Бирджыллыкъ, мийиклиги 180 сантиметр болгъан ёсюмдю. Тамыры урчукчады, саптагъайы тюз ёрге кёлтюрюледи, терт бюрчюклюдю, юсю да ыргъакъгъа ушаш тюкчюкле бла джабылыб, кёб бутакълыды. Чапыракълары кёзююлю, тюбюнден башына дери къалын бёлме-бёлме ёседиле, ала хар бир бёлмеде 3-7 боладыла. Къыйырлары тишлеча, къысха бутакъны неда сабны юсюнде битедиле.

Урлукъ этиучю эркек гоккалары джоппу джыйылыб, сибирткиликге ушашдыла, кеслери да гюл саптагъайны къыйырларында битедиле, акъсылдым джашил бетлидиле. Урлукъ этиучю тиши гоккалары къылкыча джоппу джыйылыбдыла, кеслери чапыракъланы къыйырларында битедиле. Кендирни эркек, тиши урлукъ этиучю гоккалары башха-башха битедиле. Урлугъу гаккыча зугулуракъды.

Июнь-июль айлада чагъады, урлугъу август айны аягъында бишеди. Кендир сълхыр этиучюдю, адамны башын тегерек айландырады, аны ючюн Индияда тютюн орнуна лапьяннга ушаш “гашиш” этиб ичедиле, кёб бармайын, саулукъларындан да бошайдыла аны ичгенле.

Урлугъунда 31-37 процент кендир джауу болады. Ол ашалады. Татлы татыулуду, кеси да бек сыйлыды, багъалыды. Андан къурулушлада тюрлю-тюрлю бояула, саптагъайындан а кендир машокла этиледи, малгъа татымлы ашды. Кендир джол джанлада, багушлада, сыртлада, аулакълада, сабанлыкълада, суу басыучу джерледе ёседи. Урлугъу, гоккалары, хансы дарманнга хайырландырыладыла. Урлугъу сууалчан чыгъарыргъа, ични джорютюрге, баууру ауругъаннга, хайызы кыйын келгеннге, сийдик къууугъуну сууугъу болгъаннга, кыйын хыппырыкъ атханнга бериледи. Хансын орус ауруугъа шайча этиб теджейдиле.

Гюл джоппусу адамны кёлюн басар ючюн, кёлюн рахат этер ючюн, тынчлыкълы джукълатыр ючюн, къарышханни, бир саны тартыннъанни бошлатыр ючюн, ачыб инджилгенни тохтатыр ючюн бериледи.

КЁК ГОККА ХАНС

CENTOUREA CYANUS

ВАСИЛЕК СИНИЙ

Бу кёблеге белгили, бир не экиджыллыкъ, мийиклиги 50-100 сантиметрге джетген кюл-кёк бетли дарман хансды. Тюб джаны тюрлю-тюрлю базыкълыкълары болгъан ууакъ бутакъ тамырлыды. Баш тамырдан биринчи джыл тегерек джайма чапыракъла ёседиле. Экинчи джылында тюз чапыракъланы орталары бла баш тамырдан тюз ёрге саптагъай кёлтюрюледи. Аны башырагъындан кёб бутакъла айырылыб ёседиле. Саптагъайны тюб чапыракълары саблыдыла, тауукъ тюкге ушашдыла, кыйырлары тюздюле, ёргедеги чапыракълары саптагъайгъа джабышыб ёседиле, бир къаууму энишге ийилибдиле. Гоккалары хар бутакъны, хар саптагъайны тёппесинде биришер иги танг гюл джоппу болуб турадала. Гокка саханны тюб чапыракълары гаккы тюрюсюдюле, кыйырлары тишлечадыла, тегерегиндеги гюллери джарыкъ кёкдюле, кыйынгыр быргъычадыла, урлукъ этмейдиле. Иги гюллери ур-

лукълудула, кёксюлдюм-кимит бетлидиле, бир-бирде гоккалары агъыракъ да боладыла. Кёк гокка ханс июнь айдан сентябрьгъа дери чагъыб турады. Август-октябрь айлада урлугъу бишеди.

Бу табигъатда зибилди хансча тюбейди, артыкъсыз да зынтхыны, къара будайны, будайны ичинде ёседи. Кюзлюк, джалыкъ сабанлада да бирча тюбейди. Тюз джерледе, джайлыкъллада да болады. Дарманнга гокка саханны тегерегинде битген гюллере бла чапыракълары джыйыладыла. Салкъында кебдириледи.

Гокка чапыракъларын, къыйыр гюллерин, гоккаларын бюрекни, сийдик къууукъну сууугъу болгъанла, джетел этгенле, ичи иги, сийдиги, ётю иги джюрюмегенле, къарангыда кермеген, кёз ауруулары болгъанла бу мардада хайырланыгъыз. Кебдирилиб джыйылгъан гокка чапыракъларындан, къыйыр гюллеринден уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, 200 миллилитр къайнай тургъан суугъа атыб, шайча этиб, сюзюб, сюзюлмеден кюнюне бир уллу шай къашыкъ бла 3-4 кере ичигиз. Ол биринчиси.

Экинчиси уа, хансны къыйыр гюл чапыракъларындан 10 грамм, хансча битген уллу ёзекни тамырындан 16 грамм, нартох чачдан 10 грамм, айю джемишден 15 грамм, джикли хансдан 5 грамм алыб, барын да бир-бирлерине къатышдырыб, ол къатышмадан 5 уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне бир литр къайнамагъан суу къуйуб, онеки сагъатны джибитиб, андан сора 5-7 такъыйкъаны къайнатыб, сууутуб, сюзюб, бютеу да сюзюлмени бир кюннге беш кереге ичиб барыгъыз, саулугъу-гузгъа себеб табхынчын.

КЕБДЮРЕУЮК ХАНС, ТИШ ОТ ТОНГУЗ ЧЫГЪАНАКЪ

DATURA STRAMANUM

ДУРМАН ОБЫКНОВЕННЫЙ

Бирджыллыкъ, мийиклиги 50-100 сантиметрге джетген уулу хансды. Баш тамырындан энгишге базыкъ, урчукъгъа ушаш тогъай ууакъ тамырлары ёседиле. Баш тамырдан ёрге кёлтюрюледи саптагъайы. Ол бек кёб бутакълдыды, кеси да агъашча къатыды, ичи да къуушду, тышы джаланды.

Чапыракълары кѣзююлю битедиле, узунлукълары 20 сантиметр болгъан уллуладыла, саплыдыла. Къыйырлары кенг тишлидиле, джитидиле, гюл саханлары быргъычадыла, тюб джанлары кенгирекдиле. Гоккалары акъдыла, уллула, биришер чапыракъланы къууушларындан неда бутакъланы орталарындан ёседиле. кеслерини да адамны сылхыр этген, башын айландырыучу татлыракъ ийислери болады.

Урлукъ тобу тюз ёрге ёседи, топчады, башы тѣртге ачылады, тышы бла тогъай бютеу да ийнелиди, урлугъу къарады. Июль-сентябрь айлада чагъады. урлугъу сентябрь айда бишеди. Зибилди хансча джол джанлада, бачхалада, ырджылада, сыртлада, тау этекледе, багуш тѣгюлген джерледе, ёзен суу джагъалада ёседи.

Дарманнга чапыракълары бла урлугъун хайырландырадыла. Кѣбдюреуюк ханс бек уулу болгъанын къайтарыб эсигизге салама. Дарманнга чапыракъларын ханс чакъгъан кѣзююнде, урлугъун джемишини тобу бишиб, кеси джарылыб иги чачылгъан кѣзююнде джыяргъа керекди. Хауа-джел джюрюген, салкъын джерде кебдиригиз, морт этмегиз. Чапыракъланы, урлугъун джыйгъан сагъатда, къолгъуз бла кѣзююзге, бурнугъузгъа, ауузугъузгъа тиймегиз, къолугъузну иги джуугъунчун.

Кѣбдюреуюк ханс бек ачыб ауругъан инджиюню сѣнгдюрюючу дарманны орнуна джюрютюледди. Хауа джетмейин кѣгериб тунчукъгъан, кѣк джетел этген, эс ташлагъан ауруулары болгъанла, чыдаялмазча ашхыны, ичегилери къыйнагъан адам, былай этигиз: кѣбдюреуюк хансны урлугъу бла 70 градуслу ачы аракъыны келишиулерин 1:5 этиб, бир-бирлери бла иги чайкъаб, къатышдырыб, башын бегитиб, бир ыйыкъгъа фатар хауада къойугъуз да, андан сора эки-юч къат суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден эки тамчыны уллу шай къашыкъ бла бир къайнагъан сууукъ суугъа тамызыб, кюнюне беш кере ичигиз. Дагъыда бу сюзюлмеден 5 тамчыны уллу шай къашыкъ бла бир къайнагъан джылы суугъа тамызыб, тиши ауругъан ауузугъузну чайкъагъыз. Экземасы болгъан, кѣбдюреук урлукъ бла чѣплеу джауну келишиулерин 1:5 этиб, къайнатыб, терисине джакъсын. Бу хансны чапыракълары “Астматол” “Астматин” деген дарманлагъа къошуладыла, кеслери да ёпке башы, ёпкеси, ауругъанлагъа, хауа джетмегенлеге бериледиле.

Дагъыда былай этигиз: Кѣбдюрюючу хансны кебдириб джыйылгъан чапыракъларын уууб, папрос буруб, къабынды-

рыб, тютюню бла солугъуз, бек сакъ болугъуз, ичигизге бек тартмагъыз, бурнугъуз бла чыгъарыгъыз. Аллай хансыгъыз кёб болса, андан от этиб, тютюню бла да солугъуз.

КЪАРАГЁГЕН

PRUNUS SPINOSA

ТЁРН
СЛИВА КОЛЮЧАЯ

Мийиклиги 3 метрге джетген кёбджыллыкъ кёкенди. Юсю джити чыгъаналыды, бутакълары кёбдюле. Чапыракълары зугулладыла, джеймиши-суюкчады, тегерекди, кёк бетлиди. Биришер чапыракълы гоккалары акъ бетлидиле. Апрель-май айлада чагъады. Джеймиши кюз айлада бишеди.

Къургъакъ тикледе, къбыргъалада, чегет, джар къыйырлада, джол джанлада, къулакълада, ёзен суу джагъалада ёседи. Дарманнга къарагёгенни тамырын, агъачын, къабугъун, гоккасын, джеймишин хайырландырадыла.

Ичи иги джюрюменгенле, бюреги, сийдик къууугъу иги ишлеменгенле, гоккаларындан 50 грамм алыб, аны юсюне бир литр къайнагъан суу къуйуб, тюз шайча этиб ичигиз. Ол адамны къанын ариулаб, сийдиги бла, кири бла, тери бла чархын уулу затладан тазалайды. Джеймиши ич ётгеннге дарманды. Андан тюрлю-тюрлю къайнатыула, бишириуле этилиб, къышха да сакълайдыла. Къарагёгенни джеймишинден 50 граммын 250 миллиграмм тюз аракъыгъа неда къызыл чагъыргъа атыб, 10-14 кюнню тутуб, уллу шай къашыкъ бла бирни кюнине 3 кере ичигиз, къарыусуз борбайсыз адамла.

Чархы къызгъан, температурасы хотаумеги кёлтюрюлген, къарагёгенни тамырындан 10 граммы юсюне 500 миллиграмм къуйуб, 15 такъыйкъаны къайнатыб, сюзюб, иссилей ууакъ уртламла бла ичирге боллукъду.

Ичигизни джумушакъ джюрюютюрге, сийдигигизни кёб чыгъарыргъа керек болса (артыкъсыз да кёб олтуруб къуллукъ этгенле), къарагёгенни чапыракъларындан тюз шайча этиб, тебсигизге сала туругъуз, санларыгъызгъа, чархыгъызгъа, ичигизге уллу сеbeb боллукъду.

КЪАНШАУ ЧАПЫРАКЪ

ORCUIS

ЯТРЫШНИК

Бизни республикабызда къаншау чапыракъны 16 тюрлюсю тубейди. Барысы да дарманлыкъгъа джюрютюледиле. Бу ууакъ чапыракълы мийиклиги 40-60 сантиметр болгъан кѣбджылыкъ хансды. Хар джыл сайын джангыдан туб этеди. Алгъыннгы тамыры къуу болуб, къуруб къалады да, джаз эм джай айлада джангыдан битеди. Туб тамырлары тюрлю-тюрлю боладыла, бармакълагъа ушашдыла, къыйырлары джыджымча созулудула. Аны ючюн да болур, бир-бирде тюлкю тырнакъ да дегенибиз. Чапыракълары тубюнден башлаб бир-бири ызларындан саптагъайгъа джабышыб, сабсыз битедиле. Ала 3-6 чапыракълыдыла, кеслери да узун зугул боладыла. Саптагъайны башында тюз къылкъы башча джоппу гюллери, кимит бетлидиле, ариу ийислидиле. Урлугъу ууакъды, кѣбдю. Ёсюм июнь-июль айлада чагъады.

Къаншау чапыракъ чегет аралада, ѳзен суу, кѣл джагъалада, дуппур ауушлада, джайлыкълада, кѣкен аралада ѳседи. Дарманнга туб тамыры хайырландырылады. Ол, урлукъ этгенден сора кюрек бла къазылыб алынады. Джаш тамырланы исси суу бла джууб, ыхтауда кебдириб, морт этмейн, ариу джыяргъа тыйыншлыды.

Джукъгъан аурууладан иги аязымагъан борбайсыз адамла, къартла, къарыусузла, ашхынында, ичегисинде сийдик къууугъунда сууугъу богъанла, ичи ѳтгенле бу халда, бир мардада туб тамырын хайырланнгъыз: Андан 10 граммны бир кесекни сууукъ сууда тутхандан сора алыб, юсюне 400 миллиграмм къайнагъан исси сууну къуйуб, 10 такъыйкъаны къайнатыб, суутуб, сюзюб, 50 миллиграммдан кюнюне юч кере ашарны аллы бла ичигиз. Бу сюзюлмеден 50 миллиграммны тюз ичегиге да къуйугъуз, сууугъу бар ѳсе.

Къаншау чапыракъны туб тамырындан 10-15 граммны тюрлю-тюрлю ашарыкълагъа да къошугъуз.

КЪАРА УЛЛУ ЁЗЕК, САБАЛЫКЪ

SAMBUCUS NIGRA

БУЗИНА ЧЕРНАЯ

Мийиклиги 3-6 метр болгъан кёкенди, бир-бирде мийиклиги 10 метрге джетсе, гитче терек да дейдиле. Тенгегини тыш къабугъу джарылыб-джарылыб турады, къол боз бетлиди. Кёб бутакълыды, хар бир бутакъда не беш, не джети чапырагъы болады, узун, гаккы тюрюсюдюле, къысха саблада чапыракъ битеди, тауукъ тюкге да ушайдыла. Гоккалары бутакъланы тюз къыйырларында гюл саптагъайланы учурагъында битедиле, къюлюкге ушашдыла, акъсылдым-сары бетлидиле, ууакъчыкъладыла, ариу ийислидиле, татлыдыла. Гокка джоппуну эни 20 сантиметрге джетеди. Урлугъу суулу, сюеклиди, июнь-июль айлада чагъады, джеймиши август айда бишеди. Мурса, лыбыта ёсген джерде аслам тубейди, джайлыкълада, чегет къыйырлада, бачха къыйырлада да болады. Дарманнга гюллерин чакъгъан кёзююнде, къабугъун джай айлада, джангы чапыракъларын джаз айлада, джемишин къоз айлада джыяргъа тыйышлыды.

Кёбюсюне гоккалары бла джемиши хайырландырыладыла. Морт, кир этмей хауа джюрюген салкъын джерде кебдиригиз. Бу хансны гоккалары адамны терлетедиле, иссини сёнгдюредиле, кёлюн рахат этедиле. Сууугъун чачадыла, хыппырыкъ атырадыла. Тамакъны, баш ёпкени, бюрекни, сийдик къууукъну сууугъу болса, чапхын аурууу болса, джел аурууу къаныкъса былай этигиз: гоккаларындан эки уллу шай къашыкъ бла бир алыб, юсюне 400 миллиграмм къайнагъан сууну къуйуб, башын джабыб, шайча этиб, 30 такъыйкъадан сюзюб, иссилей 200 миллиграммдан къюнюне юч кере ичигиз. Аны ичген заманда джатыб тургъан игиди. Иги терлетирикди, иссигизни да тюшюрлюкдю.

Къара уллу ёзекни джеймишинден къайнатма (повидло) этиб, тебсигизге сала да туругъуз. Ашхынны, ичегилени не тюрлю ауруулары болса да, бек иги джарарыкъды.

КЪАРА ДУГЪУМ, КЪЫЗЫЛ ДУГЪУМ, АКЪ ДУГЪУМ

RIBES NIGRUM,
RIBES RUBRUM
RIBES ALBUM

СМОРОДИНА ЧЕРНАЯ
СМОРОДИНА КРАСНАЯ
СМОРОДИНА БЕЛАЯ

Мийиклиги 2 метрге джетген кёкен терекчикле чегетлени ичлеринде, ёзен суу джагъалада тубейдиле, джеймиши татлы, татымлы эмда хайырлы болгъаны себепли, адамла юй тегереклеринде дугъум бачкала да къурайдыла. Кёбюсюне бачкаларыны ырджылары бла орнатадыла, башха ёсюмлеге джараусуз джерледе да дугъум иги битеди. Чапыракълары къалын, джашил бетлидиле, 3-5 къалакълыдыла, къыйырлары мычхыны аузуна ушаш джитиледиле, чапыракъла бла бирге дугъумну саптагъайындан джеймиши битген бутакъла да ёседиле. Аланы узунуна мынчакълача тизилиб, къызыл гоккачыкъла чагъыб, ахыры джемишле боладыла. Джемишли бутакъла джюзюм джоппугъа ушаш сыргъалача энишге салыныбдыла. Джемиши ариу ийисли, татлы, шекери 16 процентге дери болгъан, татымлы тегерекчикледиле. Дугъум май-июнь айлада чагъады, август айда бишеди. Дарманнга джемиши бла чапыракъларын бутакълары бла бирге хайырландырадыла. Джемиши бишгенлей, ашалаыб башланады. Кесинден да шекер, бал къошуб, къыш кёзюуге сакъланырча тюрю-тюрю татымлы кегет къатышмала этилиб джыйылады.

Джемишин кебдириб, сакълайдыла къышха. Чапыракъларын да июнь-июль айлада хазырлайдыла. Чапыракъланы саптагъайыны белинде битгенлерин юзюб алыргъа керекди, башджаны бла туб джанындагъылагъа тиймей. Аланы салкъында, джатма тубюнде кебдирирге тыйыншлыды.

Къара дугъумну ашхыны, ичегиси ауругъаннга, къаны тюрленгеннге, джюрегини къыяуу болгъаннга, къан тамырларыны ичине туз гыртчыкъла джыйылгъаннга, джюреги келтюрюлгеннге, сууугъу болгъаннга, бюреклеринде ауруу болгъаннга дугъум суу этиб ичиригиз.

Сёз ючюн, эки уллу шай къашыкъ бла бир дугъум джемиши 300 миллиграмм къайнагъан суугъа атыб, чайча этиб, иги кесекни тутуб иссилей кюнюне 3 кере джюзюшер миллиграмм-

дан бал кьошуб ичигиз. Башха тюрлю да этебиз десегиз, 20 грамм джемишни 200 миллиграмм сууда, 30 такыйкыаны кыйнатыб, суутуб, кюнине уллу шай кышыкъ бла 3 кере ичигиз. Дагыда дугъумну чапыракъларындан уллу шай кышыкъ бла бирни 500 миллиграмм кыйнаган суугъа атыб, бир кечени кыйуб, эртден-бла сюзуб, джюзюшер миллиграммдан кюнине 3 кере ичигиз.

Къаны азгъа, къаны иги уомаган, азгын, къарыусуз адамлагъа дугъумну джемишинден, ит бурунну джемишинден да биришер уллу шай кышыкъ бла алыб, бир литр бла джарым кыйнаган суугъа атыб, шайча этиб, 12 сагыатны тутуб кюнине юч кере 100 миллиграммдан ичерге да болады.

КЪАНСИЕР МЫРДЫ ХАНС

CHALUAENERIUM
ANGUSTIFOLIUM SCOP

КИПРЕЙ УЗКОЛИСТНЫЙ
ИВАН-ЧАЙ

Мийиклиги эки метрге джетген кёбджыллыкъ хансды. Базыкъды, джайылыб ёседи. Джер-тюбюнде уллу тамырындан джетекле кёб чыгъадыла. Саптагъайлары тюз ёрге кёлтюроледиле, аланы къарыусуз бутакълары боладыла, чапыракълары кёзююлю кылын битедиле, кыйырлары тюзле, тишчиклери болгъанла да тюбейдиле. Учлары джитирекдиле, чапыракъланы орталары бла сызчыкъла тартылган ёзекле боладыла. Гоккалары уллуладыла, джоппуладыла. Аланы кенгликлери 3 сантиметрге, узунлукълары 40 сантиметрге джетеди. Гокка табакъны чапыракълары гаккы тюрюслюдюле, кеслери да тертюшер боладыла. Эркиши урлукъ этген джикчикле 8, тишируу урлукъ этген джикчиклери 4 боладыла. Урлугъу кыыннга ушаш төрт уялыды. Къансиер неда мырды шай июнь айдан август айгъа дери чагъады. Кеси да чегет кыйырлада, чегет талалада, чегет кесилген джерледе, джол джанлада, мийик джайлыкълада, мырды джерледе, булакълы джерледе ёседи. Дарманнга кёбюсюне чапыракълары хайырландырыладыла, алай болса да, хансын да, тамырын да джюрютедиле.

Ашхынында сууугъу, джарасы болган, ичегилеринде сууугъу болган, ичи катаргъа ёч болган, баш ауруулары болган бу

Буунду ханс,
Джикли ханс
Хвоц полевой

Бурун кьанатычу,
Гоккалы бёрю чечек
Лютик ядовитый

Бюрче ханс
Будиян
Тмин обыкновенный

Гёлендир
Петрушка кудрявая

Къаншау чапыракъ
Ятрышник

Къара улуу ёзек
Сабалыкъ
Бузина черная

Къара дугъум къызыл дугъум
Смородина черная
Смородина красная

Къансиер
Кипрей узколистный
Иван-чай

Зем-зем ханс
Герань лесная

Зыка
Клоповник полевой
Гречиха дикая
Кресс-салат

Ийсли гин
Укроп пахучий

Текелмююз, илинмек ханс
Черда трехраздельная

Бал ханс
Юч чапыракъ
Клевер луговой

Беш чапыракъ
Сабельник болотный

Безгек от, киштик дарман,
джюрек дарман
Валериана лекарственная

Бёрю тырнакъ
Горец мясокрасный
Змеевик мясокрасный

Акъ бешбармакъ
Лапчатка серебристая

Акъбаш ханс
Бабулач
Ромашка аптечная

Акътуякъ
Андырходжай
Белокопытник гибридный

Акъ къайын
Береза бородавчатая

Байрым оту,
Джылан тамыр
Шалфей мускатный

Джылаккы кзулакъ
Щавель конский

Джюмель ханс, герге от, к'вачхылыкъ
Безвременник великолепный

Ёткюр кюндюш, кертурус
Горчавка желтая

Джабышмакъ
Боярышник

Джазгъы дууджана
Горицвет весенний
Адонис весенний

Джандыз, сары сыргъа
Науруз чечек
Первоцвет лекарственный

Джаулу ханс
Джюзджылыкъ
Алоэ древовидное

Азгек ханс
Цикорий обыкновенный

Айю бал
Купена многоцветная

Айю кзулакь
Коровяк обыкновенный

Айю джемиш
Толокнянка обыкновенная

халда, бу мардада алыб к̄абыл этигиз. Джебегине джетгенни да джук̄латырг̄а себеп болады. Аллай адамла маг̄ана берсинле.

Биринчиси, уллу шай к̄ашык̄ бла бир кебдирилиб, ууак̄ланыб джыйылг̄ан мырды шайны чапырак̄ларындан 20 грамм алыб, 200 миллилитр сууг̄а атыб, 15 так̄ыйк̄аны к̄айнатыб, эки саг̄атны к̄ойуб, андан сора сюзуб, биришер уллу шай к̄ашык̄ бла терт кере, ашарыг̄ызыны аллы бла ичигиз. Тюз шайлык̄ орнуна да джарарык̄ды, зараны джок̄ду. Бу хансны ыхтауда иги к̄ыздырыб, иссилей ауруб к̄ыйнаг̄ан саныг̄ызг̄а басыб салсаг̄ыз, уллу себеп берликди.

Тамыры бек татлыды, чийлей, бишириб да ашаг̄ыз, ууу джок̄ду. К̄обустаны орнуна шорпаг̄а да к̄ошарг̄а болады. Тобук̄лары ауруг̄анла, терисинде тюрлю-тюрлю чапырг̄анлары болг̄анла тегенеге к̄айнаг̄ан суу к̄уйуб, ол 39-40 градусха дери суууг̄андан сора анга 100 грамм чапырак̄ атыб, ичине кириб джатыг̄ыз.

КЪАРАТАМЫР

CYNOGLOSSUM
OFFICINALE

ЧЕРНОКОРЕНЬ
ОБЫКНОВЕННЫЙ

К̄аратамыр ханс эки неда к̄бджыллык̄, мийиклиги 50-100 сантиметрге джетген кюлбетли, джумушак̄ уллу ёсюмдю. Тюб тамыры узун, урчук̄г̄а ушашды, тик энишге ёседи. Эки-юч саптаг̄айы болады, к̄атыды, тюз ёрге ёседи, баш джаны к̄б бутак̄лыды, тюб чапырак̄лары чапырак̄ бутак̄лада битедиле, баш чапырак̄лары сапсыз гоккалы саптаг̄айг̄а джабышыбдыла.

К̄аратамыр хансны биринчи джылында баш тамырындан тегерек джерге джайылыб, уллу узун чапырак̄ла ёседиле. Экинчи джылында ол джайылыб ёсген джашиллей тург̄ан чапырак̄ланы орталары бла саптаг̄айла ёседиле. Чапырак̄ла да, саптаг̄айла да кюл-бетли джашилдиле. Гоккалары, саптаг̄айны бутак̄ларында гюл джоппула болуб, сибирткиликге ушашдыла. Гюлню чапырак̄лары тунакы-к̄ызыл бетлидиле. Бютеу

ханс чычхан ийис этеди. Къара тамыр ханс май-июнь айлада чагъады. Урлугъу кюз айлада бишеди. Багушлада, бош атылыб къалгъан джерледе, джол джанлада, джайлыкълада, къургъакъ тик къабыргъалада, тау этекледе, тюз джерледе, темир джол джанлада, ёзен суу джагъалада ёседи. Дарманнга тамыры бла чапыракъларын хайырландырадыла.

Бу ханс джангы алыннганлай неда кебдирилгенден сора юйге, фатаргъа салынса, къазма чычханла, чычханчыкъла да аны ий-исин кёлтюремей, тас болуб кетедиле. Быхы тутхан джерлери-гизге гардош уруларыгъызгъа атсагъыз, чычханладан сакъла-рыкъсыз.

Тюб тамыры кюз айлада къазылыб алынады, чапыракълары уа ханс чакъгъан кёзюуде, май-июнь айлада джыйыладыла. Кеслерин да морт, кир этмейин, ариу кебдирилиб джыяргъа керекди.

Алкъын илму багъыуда хайырландырылмагъанны орнунда-ды, халкъ багъыуда да эркин джюрютюлмейди.

КЪАРАМПИЛ

DIANTHUS PALLIDI
FLORUS SER

ГВОЗДИКА
БЛЕДНОЦВЕТКОВАЯ

Бизни джерибизде къарампилни терт тюрлюсю тюбейди. Барысы да бирча хайырландырыладыла, дерге боллукъду. Дарманнга саптагъайы да, чапырагъы да, гоккасы да джюрютюледиле. Кёбюсюне ичи ётгеннге, хатхусу ауругъаннга, тиши ауругъаннга, саны къызгъаннга, дагъыда сууалчаны болгъаннга, аны чыгъарыргъа, сийдирирге бериледи.

Эки уллу къашыкъ бла бир къургъакъ къарампил хансны 200 миллилитр къайнагъан суугъа атаб, шайча этиб, эки сагъатны тутуб, суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден биришер уллу шай къашыкъ бла юч кере ичигиз. Башха тюрлю этмегиз.

КЪАРА ШАЙ ХАНС

ORIGANUM VULGARE

ДУШИЦА ОБЫКНОВЕННАЯ

Кёбджыллыкъ, мийклиги 80-90 сантиметрге джетген хансды. Кёб ууакъ тамырлыды, джайма ёседи. Баш тамырындан кёб саптагъайла чыгъадыла. Ала дуппукъ тёрткюлдюле. Хар кёзююлю бууундан экишер тубюнден башына дери иги узун бутакъла битедиле. Саптагъайны да, бутакъларын да бууунларындан чапыракъла ёседиле. Ала зугулладыла, тунакы-джашил бетлидиле. Саптагъай бутакъланы башларында джайылма гокка джоппула бек къысылмагъан сибирткилеге ушашдыла, кеслери да июль-август айлада чагъадыла.

Дарманнга къара шайны бютеу да хансы (саптагъайы, бутакълары, чапыракълары, гоккалары) хайырландырыладыла. Бу кёкен аралада, чегет талалада, дуппурлада, джайлыкълада, тюз джерледе ёседи. Дарманнга чакъгъан кёзююнде, июль-сентябрь айлада джыйылады. Салкында кебдириледи. Гоккалары бла чапыракълары саптагъайындан джыйылса, эм игиси олду. Къара шай ханс джебегине джетгенлеге сабырлыкъ салады, джюрекни басады, баш аурууун чачады, джукъусузну джукълатады, ашха ачады, ашхынында мыстысы азгъа джарайды, ичегилери къарыусуз ишлегеннге болушады, къарны кёбгенни чачады.

Къалай хайырланыргъа керекди?

Биринчиси, эки уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, 200 миллилитр къайнагъан сууда 15-20 такъыйкъаны шайча этиб, эки сагъатны суутуб, сюзюб, ашардан 15-20 такъыйкъаны алгъа 50 миллиграммдан кюнюме 3-4 кере ичигиз.

Къара шай хансны ариу, дух ийиси барды. Ол себебден, арактыгъа къошулады, тюрлю-тюрлю тахта кёгетле тузланган сагъатда салынады.

Экинчиси, терини чакъгъан ауруулары, чачыраукъчукълары болсала, терини сирке, темиреу, ат сирке ауруулары болсала, териси чапыргъан хансындан 200 граммны алыб, он литр суугъа атыб, 10 такъыйкъаны къайнатыб, суу кисей бла сюзюб, ол сюзюлмени уллу тегенеге къуйуб, аны юсюне да кереклиси чакълы джылы суу къашуб, тегенени бек толтурмайын 36 гра-

дус иссилиги болгъан суугъа кириб, 12-15 такъыйкъаны тыйыншлыды джатаргъа. Бир кюн къалыб бир кюн, джети кере, он кере алай этигиз, ол арада кюнледе уа тылы сапын бла джуууннганлай туругъуз.

КЪАРА ТАУ ШАЙ, ТАУ ЗАЛЫКЪЫЛДЫ

RODODENDRON
CAUCASICUM

РОДОДЕНДРОН
КАВКАЗСКИЙ

Дайым джашил, мийиклиги бир метрге джетген кёкенди. Кёб бутакълы, базыкъ саптагъайлыды, чапыракълары къабукълу зугул, къыйырлары дуппукъ, башырагъында тунакы джашил, тюбюрегинде тунакы мор бетлидиле. Гоккалары саптагъайны къыйырында гюл саптагъайланы учларында джоппу джыйылыбдыла, аланы бир-бирлери агъыракъ, бир-бирлери къызылыракъдыла. Гюл табакъ бешге бёлюнбдю. Аны кюрени беш къалакълыды. Эркек урлугъу онду, зугулду, узунлугъу 1,5 сантиметри.

Къара тау шай тау этекледе, чегет бауурланы ёрге джанларында, дуппурлада къалын ёседи. Дарманнга тау залыкъылдыны чапыракълары хайырландырыладыла. Ала кёкен чакъгъан кёзюуде, май-июнь айлада юзюлюб, не кесилиб джыйыладыла, салкъын хауа джюрюген джерде кебдириледиле. Джюреги ауругъан, сийдиги иги джюрюмеген, ичи ётген тау залыкъылды чапыракъны бу мардада хайырлансын: морт болмайын, кебдирилиб джыйылгъан чапыракъладан гитче шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, суугъандан сора, суу кисей бла сюзюб, кюнюне уллу шай къашыкъ бла юч кере ичигиз. Бир-бирле анга аслам узалыб джюреклерине уллу ауурлукъ, зарауатлыкъ джетдиредиле, марданы тутугъуз.

КЪАРА ХАНС

SYNPNYTUM
OFFICINALE

ОКОПНИК
ЛЕКАРСТВЕННЫЙ

Къара хансны табигъатда 4 тюрлюсю тубейди. Бизни джерледе да бу ханс асламды. Кеси да кёбд жыллыкъды.

Къара, къысха, базыкъ баш тамыры барды. Туб тамыры узунду, базыкъды, кёб бутакълыды. Ёсюмню къабугъу къарады, сындырсанг, ичи агъыракъды. Бютеу да ёсюмню тышы зыбыр хыртдылыды, гуммосчукъланы дуппурчукъланы юслери бла туклери боладыла. Саптагъайы бир метрге джетеди, тюз ёрге ёседи, базыкъды, башырагъында кёб бутакълары барды. Тубюндеги чапыракъланы узунлукълары 10-15, башырагъындагъы 12, ортадагъыла 20 сантиметрге джетедиле. Гоккалары чакъгъан кёзюуде кимит бетлидиле, кечирек кюл бетли боладыла. Кеслери да саптагъайны, бутакъланы башларында ёседиле, узун, ингичге сабчыкъланы учларында. Гюлчюкле оймакълача, къонгураучукълача кёрюнедиле, барысы да бир джанына энгишгерек бюгюлюбдюле. Гоккалары май-июнь айлада чагъадыла, джемиши июль-сентябрь айлада бишеди. Дарман къара ханс мырды, суулу джерледе, ёзен суу джагъалада, кёл джагъалада, кёкенле къалын джерде къалын битмейди, анда-мында биришер-экишер дегенча ёседи. Дарманнга баш тамыры бла туб тамырын хайырландырабыз. Ол себеден къазыб алгъан сагъатда эскериб, бирин къазыб алсанг, бирин къояргъа керекди табигъатда. Джокъ болуб къалмаз ючюн этиледи алай. Эки тамыры да кюз айлада къазыб алынадыла, джуууладыла, саптагъайы кесилиб алынады, атылады, бек базыкъ тамырла джарыладыла кенделен, андан сора джылыуда, 40 градус исиликде ыхдауда кебриледиле.

Бир-бир алимлени айтыуларына къарасанг, къара хансны таб джарашдырмай, мардадан кёб къабыл этилсе, уулугъа саналады. Ол себеден бир мардада джюрютюрге тыйыншлыды.

Ёпкесинде, баш ёпкесинде, тамагъында эски эм джангы суугъу болуб джетел этгенле 40 граммны баш, туб тамырладан алыб, аны юсуне бир литр къайнагъан исси сютню къуйуб, ыхтаугъа салыб, къайнатмайын, 6-7 сагъатны исси этиб, улуу

шай къашыкъ бла биришер кюнюне 4-5 кере ичигиз. Бу сют бла этилген къатышманы ёпке аурууу блгъан да ичсин. Сют бла этилгенден эриксегиз, баш тамырындан тюр тамырындан да уакълаб, эзиб, бал бла келишиуюн 1:2 этиб, кюнюне гитче шай къашыкъ бла 3 кере ичигиз 7 кюнню. Быллай къатышманы бюреги ауругъан, ичи ётген, ашхыны, ичегиси къанагъанла да ичсинле. Сыннганнга, къанай тургъан джарагъа, бууун-джик ауруулагъа да дарманды. Къара хансны тамырын алыб, тюрюб, ууакълаб мал джау бла тенгликде, къатышдырыб, джакъма этиб, джагъыгъыз да, тышындан ариу байлаб кюрюугъуз.

КЪАРА КЪАЙЫН

PADUS RACEMOSA

ЧЕРЕМУХА ОБЫКНОВЕННАЯ

Мийиклиги 2-10 метр болгъан кекеннге ушаш терекди. Аны тёнгеги, бутакълары мутхуз къара бетли, джарылыргъа ёч къабукъ бла джабылыбды. Джаш бутакъла кызылгъа тартадыла. Чапыракълары бир джерден ючюшер-тертюшер кысха бутакъчыкълада ёседиле, аланы кекге айланган джанлары мутхуздула, джерге айланган джанлары джыйрыкъдыла. Учлары джитиди, тегереклери мычхы тишлеге ушайдыла. Гоккалары джоппу болуб чыгъадыла, акъ бетлидиле, духча ариу ийислидиле. Джемиши къара ууакъ татлыдыла, ауузунгу къалын этедиле, топча тегерекчикледиле. Май айны аягъында, июнь айда чагъадыла. Урлугъу июль-август айлада бишеди.

Дарманнга урлугъу джыйылады июль-август айлада. Джемиш джоппусун алай тургъанлай, дугъумну юзгенча юзюб, кесин да 40-50 градус от джылыуда 1-2 сантиметр къалынлыкъда джукъа джайылыб, ыхтауда кебдириледи. Артда урлугъу бутакъладан айырылыб алынадыла.

Къара къайын ёзен суу джагъалада, нарат-чынар, нарат-эмен тереклени араларында, чегет талалада, ачыкъ майданлада ёседиле. Ариулукъгъа джол джанлада, бачхалада да битдиредиле. Чакъгъан кёзююнде бал чибинлеге бал этерге бек алаамат азыкъды. Къара къайынны джемиши ич ётгеннге, ичи кёбгеннге, бауурунда ууакъ чапыракъ кюртчукълары болгъаннга джарайды.

Биринчиси, уллу шай къашыкъ бла бир джемишин алыб, аны юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, 20 такъыйкъаны къайнатыб, суутуб, суу кисей бла сюзюб, 50 миллиграммдан юч кере ичигиз. Неда бир уллу шай къашыкъ бла бир джемишин алыб, юсюне 200 миллилитр къайнагъан суу къуйуб, 5 такъыйкъаны къайнатыб, эки сагъатны башын джабыб къойуб, андан сора кисей бла сюзюб, 50 миллилитрден 3 кере ичигиз кюнюне.

Экинчиси, къабугъундан 30 граммны алыб, ариу джууб, юсюне аракъыдан 0,5 литр къуйуб, мияла сауутда башын джабыб, эки ыйыкъны къарангыракъ джерде тутуб, ол тылданны джел ауруу болгъан, бели, тобугъу, инчиги ауругъанла ингир ала талай кере джагъыб, ышыб, юсю бла джанджаулукъну байлаб джатсагъыз, уллу себеб табарыкъсыз.

Ючюнчюсю, гоккаларындан 30 граммны алыб, аны юсюне патеген 0,5 литр къуйуб, эки ыйыкъны тутуб, ауругъан бууунлагъа джагъаргъа керекди аракъы бла этилгенча. Гоккаларындан алыб, тюз шай этиб, кёзню сууугъу болса, хымил этсе, бир да къарамай кёзюгюзню джууугъуз.

Къара къайынны чапыракъларын юзюб алыб, хыппилге, битгенге, кесилгенге ит тили чапыракъны салгъанча джабышдырыгъыз, иринлетирик тюлдю, аурууун сёнгдюрлюкдю. Мелте да этигиз.

КЪАРА ШКИЛДИ КЪАРА ДЖУМУКЪУЛ

VACCINIUM MYRTILLEUS ЧЕРНИКА ОБЫКНОВЕННАЯ

Кёбджыллыкъ гитче кёкенди, мийиклиги 50 сантиметрге дери джетеди. Саптагъайы тюз ёрге ёседи, тюрюреги кюл бетлиди, огъарысы джашил бетлиди, кёб бутакълыды, чапыракълары гаккы тюрюслюдюле, джарыкъ джашилдиле, учлары джити, къыйырлары мычхы тишчиклеге ушашдыла, къыш къуу болуб тюшедиле, гоккалары чапыракъланы къойунларында, энгишге ийилибдиле, урлугъуну узунлугъу бир миллиметрди, кёбдю, джарыкъ къонгур бетлиди. Май-июнь айлада чагъады, джемиши июль-август айлада бишеди.

Къара шкилди къалын ёседи, мырдыракъ чегетледе, къызыл шкилди бла бирге да тюбейди чегет аралада, артыкъсыз да нарат тереклени ичлеринде аслам болады. Джемиши бла чапыракълары дарманлыкъгъа джюрютюледиле. Джемишлерин июль-август айлада, чапыракъларын май-июнь айлада джыядыла.

Джемишин юзюб, кюнде бир кесек тутуб, андан сора 50-70 градус от джылыуда, ыхтауда кебдирирге тыйыншлыды. Чапыракълары да джукъа джайылыб, салкъында кебдириледиле. Морт, мукут болмайын, таза джыйылыргъа керекдиле. Адамны санында ашагъан хантын алмашыныуу бузулса, ашхынында, ичегиледе хантны бишириу джорукъгъа келишмесе, ич ётсе, артыкъсыз да сабийледе, сора бюрекде таш болса, ауузну ичинде сууугъу болса, тиш этлери къызарсала, къара шкилдини бегене неда суу этиб ичигиз.

Уллу шай къашыкъ бла эки джемишни 400 грамм суууда къайнатыб, шайча этиб, 100 граммдан кюнюне 3-4 кере ичигиз. Бу суу бла ауузугъузну да чайкъагъыз. Неда бир уллу шай къашыкъ бла бир чапыракъдан алыб, 200 грамм къайнагъан сууда шайча этиб, кюнюне 3-4 кере ичигиз 50 миллилитрден. Уучула, чабакъчыла кёзлери иги кёрюр ючюн, ингирликде, къарангыда кёзлери талмаз ючюн къара шкилдини джемишинден шай этиб ичерге бек излейдиле. Бу джемиш кёб ашарыкълагъа къошулады, сууу алынады, татлы къара шкилди суу этиледи. Джемиши да, чапыракълары да шекер ауруугъа дарманнга джюрютюледиле.

ДЖЫЛЛЫКЪ ТУРМА

BRASSICA RAPA

РЕПА ОГОРОДНАЯ

Ёкиджыллыкъ, къалын тамырлы бачха ёсюмдю. Бу тахта кёгетни тюб къозлауу тегерек неда зугул болады. Дарманлыкъгы болгъаны себепли, дайым хайырландырадыла. Сёз ючюн, баууру ауругъаннга, ичи иги джюрюмегеннге, семиз этни ашаргъа скойгеннге, чапхын джетели, ёпке башыны сууугъу болгъаннга, сий-

диги иги чыкъмагъаннга бу халда, бу мардада джарашдырыгъыз.

Къыргъычда ууакъ этиб, ууакъланган турмадан эки уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр сууда 2-3 такъыйкъаны къайнатыб, суу кисей бла сюзюб, джылылай барысын да бёлюб, терт кере ичигиз.

Ашхынында джарасы болгъаннга, ичегилеринде джарасы болгъаннга джарарыкъ тюлдю.

КЪАРА ТУРМА

NIGER RAPA

РЕДЬКА ОГОРОДНАЯ

Къара турма экиджыллыкъ битимди, бачхалада салыныб ёсдюрюледи. Биринчи джылында джайма чапыракъ этеди, тюр салады. Тамырны орнун къара турма тутады. Экинчи джыл бутакълы саптагъай, ол турманы башындан ёсюб урлукъ этеди. Къара турманы Грецияда битдириб тебрегендиле. Урумлула аны алтын сауутлада джюрютедиле. Айлыкъ турма къара турмагъа ушашды, ол Къытайдан джайылгъанды. Эресейге Петр Великий патчахлыкъ этген кёзюуде Голландиядан бла Англиядан келтирилиб, аны кесини бачхасында битдирилгенди. Ол ёлгенден сора джюз джылны салынмайын туруб, арта джангыдан джайылады. Бурунгу айтылгъан алим таиб Диоскаринд ашхыны иги ишлемегеннге, ашны иги эритмегенге, кёзлери къарыусуз кёргеннге, джетел этгеннге, къан тюкюргеннге къара турманы да, айлыкъ турманы да буйургъанды. Иги сиялмагъанлагъа, ётю иги джюрюмегенлеге, къарыусуз ашагъанлагъа, бек иги джарайдыла. Алай а баууру, ёт къууугъу ауругъанла, ашхынында джаралары, къыйын джюрек ауруулары болгъанла аладан кеслерин тыйсынла. Бир къара турма, бир быхы, эки алма, гин, гелендир, юч уллу шай къашыкъ бла бир да сютбашы, туз къошуб, бир-бирине къатышдырыб ашагъан игиди. Аны кибиб къобуста бла да боллукъду.

КЪАМИШ КЪАУРА БАЛ КЪАМИШ

PHRAGMITES
COMMUNIS TRIN

ТРОСТНИК
ОБЫКНОВЕННЫЙ

Мийиклиги 4-9 метрге джетген кёбджыллыкъ ёсюмдю. Баш тамыры узунду, джайылма ёседи, андан кенделен базыкъ джетекле, саптагъайла чыгъадыла. Саптагъайны къаты, зыбыр, кенг чапыракъларыны узунлукълары 30 сантиметрге джетедиле. Гоккалары джоппу джыйылыб, сибирткиге ушаш, кимит бетлидиле.

Къамиш къаура июль, август айлада чагъады. Кеси да не сууда неда суу къатында ёседи. Аны адамгъа дарманнга, ашарыкъгъа да джорютедиле, малгъа да ашды, къурулушлада джарайды.

Къамиш къаураны къаны азгъа, хантны эритиуде, сингдириуде къыяуу болгъаннга, иги сидик тыялмагъаннга, ёт къууугъун тазаларгъа, чархыны иссин тюшюрюрге Къытайда эмда бизни къралда да хайырланадыла. Ингичге, джаш джетеклерин чийлей да, аланы ууакълаб, сирке суу, джау, туз къошуб, джарашдырыб да ашалыргъа болады.

Баш тамырын джаз эм кюз айлада джыйыб, иги кебдириб, андан кофе этиледи, унундан гырджын да этилиб ашалады. Дагъыда къамиш къаураны ингичке джаш джетеклеринден 200 граммны, къызыл чюгюндюрню чапыракъларындан 50 граммны, соханны чапыракъларындан да 20 граммны, гелендирни хансындан да суйгенигча къошуб, уллу шай къашыкъ бла 2-3 сютбашы салыб, туз атыб, бир-бирлерине иги къатышдырыб, ол къатышманы къаба туругъуз.

Неда баш тамырындан 100 граммны, бир эки алманы, иги ууакълаб, 1-2 уллу шай къашыкъ бла бир сютбашы да къошуб, къатышдырыб, къабыл этигиз д.а.к.

КЪАРА БАШ ХАНС

PRUNELLA
VULGARIS

ЧЕРНОГОЛОВКА
ОБЫКНОВЕННАЯ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 20-60 сантиметрге джетген дарман хансды. Баш тамырыны орта базыкълыгы барды, къынгыр ёседи, джерге кёб ууакъ ингичге тюб тамырла бла иги бегийди. Баш тамырдан тюз ёрге джангыз саптагъай ёседи, тенгеги тёртгюлдо. Ханс кызыл-кимит бетлиди, кёб бутакълды. Бир бууундан эки бутакъ чыгъадыла. Чапыракълары кёзююлю узун чапыракъ саблада ёседиле, узун зугулдула, кыйырлары дуппукъ мычхы тишлеге ушашдыла, белкъау-белкъаудула. Чапыракъла кёбюсюне бутакъла ёсген бууундан, бутакъланы тюблеринден чыгъадыла.

Саптагъайланы да, бутакъланы да башлары кылкыгыга ушаш, алай уллу болмагъан, кысха гокка джоппула бла бошаладыла. Гюллери эки эринлидиле, ууакъдыла, кълалын битибдиле, джарыкъ-кимит бетлидиле. Июнь айдан башлаб, сентябрьга дери чагыб турадыла. Урлукълары тёртдюле, ууакъ къатыладыла, кеслери да табакъга ушашны ичиндедиле.

Къарабаш ханс джайлыкълада, кёкен аралада, ёзен суу джагъалада, чегет кыйырлада, чегетледе, джол джанлада, бачхалада, ырджылада ёседи. Дарманга хансын хайырландырадыла. Чакъгъан кёзююнде кесилиб алынады, ариу, салкъын, хауа иги джюрюген джерде морт этмейин, дженгил-дженгил айландырыб, кебдириб джыйылады.

Къарабаш хансны кълан басымы кёлтюрюлген, макъасы болгъан, тамагъында, ёпке башында сууугъу болгъан, джётел этген, ашхыны ауругъан, ичи кълан баргъан, кълан аурууу, бууала аурууу, ёпке аурууу болгъан, бу мардада алыб хайырлангызыз: кебдирилиб, джыйылыб тургъан хансдан гитче шай къашыкъ бла экини алыб, 300 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, 10 такыйкъаны тутуб, сюзюб, сюзюлмеден кююне уллу шай къашыкъ бла 3-4 кере ичигиз. Бек джарарыкъды, мен бу хансны иги сынагъанма.

Дагъыда былай этигиз: тамагъы ауругъан, ауузунда ауусулу, джарасы, терисинде тюрю-тюрю къотурлары, башында га-

бусу болгъанла къарабашны хансындан, эки гитче шай къашыкъ бла бирни алыб, 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, 10 такъыйкъаны тутуб, 2-3 кере суу кисей бла сюзюб, кюнюне ол сюзюлме бла тамагъыгъызыны, ауузугъузну 4-5 кере чайкъагъыз. Теригизни джууугъуз, башыгъызыны джууугъуз.

КИШТИКТАБАН

ANTENNARIA DIOICA КОШАЧЬЯ ЛАПКА ДВУДОМНАЯ

Киштиктабан мийиклиги 30 сантиметр болгъан кёбджыллыкъ дарман хансды, аны баш тамырындан кёб ууакъ тюб тамыр бутакъчыкъла джайылыб, джерге кетиб, иги бегийди. Баш тамырдан тогъай джерге джайылыб, чапыракъла иги танг бутакъчыкълада ёседиле. Саптагъайла тюз ёрге ол чапыракълы бутакъланы орталарындан чыгъадыла да, аны башында гокка джоппула боладыла. Гоккалы саптагъайны бутагъы болмайды, чапыракълары кёзююлю битеди. Юсю алай тургъанлай кийизчады. Чапыракъларыны ёрге джанлары джашил бетлиди, тюр чапыракъларыны дуппукъ къыйырлары бардыла. Хар гокка четенни эни 5-6 миллиметрди, джоппу джыйылыбдыла, топха да ушайдыла. Гюллери акъсылдымдыла, къызылыракълары да болады. Урлугъу зугулду. Учунда туюмчек болгъан къылчыкълары бла май-июнь айлада чагъады, август-сентябрь айлада бишеди.

Киштиктабан къургъакъ дуппурлада, тик къабыргъалада, сыртлыкълалада, ёзен суу джагъалада ёседи. Дарманнга къуру хансын хайырландырадыла. Чакъгъан кёзююнде гокка четенин гюллери тёгюлгюнчю джыйыб, салкъын хауа джюрюген джерде кебдиррге керекди. Аны кёбюсюне къанны тохтатыргъа, ётню чыгъарыргъа джаратадыла. Ашхыны, ичегилери, бурну, джаш орну, тюз ичегини къыйырындагъы къан тамырла къанасала, баууру, ёт къууугъу ауруб, ётюр иги джюрюмесе, хайт деб болушады.

Уллу шай къашыкъ бла бир хансны алыб, юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, 30 такъыйкъаны шайча этиб, башын джабыб къойуб, сюзюб, кюнюне уллу шай къашыкъ бла хар 2-3 сагъатдан биришер ичиб туругъуз. Дагъыда: киштик-

табанны гокка четенинден кебдирилиб джыйылгъандан 10 граммны алыб, 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, 30 такъыйкъаны тутуб, сюзюб, бир уллу шай къашыкъ бла кюнюне 3-4 кере ичсегиз, ётню артыкъ да иги чыгъарлыкъды.

КИШТИКМЫЙЫКЪ

**ORTHOSIPHAN
STAMINEUS BONTN**

**ПОЧЕЧНЫЙ ЧАЙ
КОШАЧИЙ УС**

Киштикмыйыкъ джылны узунуна джашиллей тургъан, Азиядан, Филиппинледен, Австралиядан чыкъгъан, мийиклиги 1,5 метрге джетген, тертгюл саптагъайлы, жарымкёкен ёсюмдю. Кавказда бла Грузияда сабанлада кесилиб алыннган бутакъчыкъларын джерге чанчыб битдиредиле. Ол бирджыллыкъ, мийиклиги да 40-80 сантиметрге джетген дарман ханс болуб ёседиле.

Тамырлары ингичгедиле, ууакъдыла, алай тереннге да кирмейдиле. Саптагъайы тертгюлдю, башырагъы джашил, ортарагъы кимит, туб джаны мутхуз-кимит бетлиди. Кёб бутакълыды. Чапыракълары ала да къош ёседиле. Къыйырлары мычхы тишлечадыла. Учлары джитирекдиле. Гоккалары бутакъны эм башында чагъадыла, эки эринли, кимит бетлидиле, бир-бири юслеринде терт-беш къат битеди да, гюл джоппу болады. Эркеклик узун джипчиклери тюз киштикни мыйыкъларына ушашдыла. Гоккалары къысха гюл бутакълада ёседиле, урлугъу бирден тертге дериди, къозгъа ушашды. Бизде чыбыкъчыкъланы, бутакъчыкъланы джерге чанчыб ёсдюрюлген бу ханс июль-август айлада чагъады.

Дарманнга чапыракълары бла башында джангы джетген джетеклери хайырландырыладыла, инсанны санына сийдик ууу джайылса, иги болушады, адамны чархындан тюрлю-тюрлю уулу затланы да сийдик бла чыгъарады. Артыкъсыз да къоргъашынны иги къоратады, ашхынны сууун къоратады, джюрюрча этеди, ётню иги джюрютеди. Бютеу дунияда бу хансны хайырланмагъан джокъду. Бюрегинде эски-джангы аурууу болгъанла, ташы болгъанла, бюреги ауруб, къанына сийдик уулары сингенле, бюреги ауруб, къандан сийдикни иги айырмагъанла, джюреги ауруб, аякъларына, хатхусуна суу джыйылгъанла, бюреги

ауруб, къан басымы келтюрюлгенле бу халда, бу мардада хазырлаб ичигиз. Хансны чапыракъларындан юч уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, аны юсюне 200 миллилитр къайнай тургъан сууну къуйуб, шайча этиб, сууутуб, 100 миллиграммдан юч кере, ашарны аллы бла ичигиз. Къалай ичсегиз да боллукъду, бу хансны ууу джокъду.

КИШТИК ДУГЪУМА

ПЕРЕТА САТАРИА

КОШАЧЬЯ МЯТА

Кёбджыллыкъ, мийиклиги бир метрге джетген хансды. Тюб тамырындан ёсген саптагъайы тюз ёрге кёлтюрюледи, кёб бутакълагъа айырылады, юсю да ууакъ тюкчюкле бла джабылады, чапыракълары юкчюлюрекиди. Кёкке айланган джанлары джашил, джерге айланган джанлары кюл-кёк бетлидиде, кеслерин да ууакъ, къысха кюлкёк бетли ингичге тюкчюкле джабыб турадыла. Учлары джитидиде, къыйырлары мычхыча тишлидиде. Гоккалары узун гокка сабланы учларында битедиде, акъсылдымдыла, хар бутакъны, саптагъайны учунда бир талай гюллери боладыла. Урлугъу сыйдам къонгур бетли, къозгъа ушашды, хар бир гюл 4-шер урлукъ этеди. Киштик дугъума июнь айдан башлаб, сентябрь айгъа дери чагъады.

Киштик дугъума тик, къабыргъа джерледе, кёкен аралада, бачхалада, бачха тереклени ичлеринде, багушлада ёседиде. Дарманнга хансын хайырландырадыла. Чакъгъан кёзююнде саптагъайыны башырагъындан кесиб алыб, салкъын, хауа джюрюген джерде кебдириб джыйыгъыз кир, морт этмейин. Киштик дугъума ашха ачады, хыппырыкъ атдыртады, джюрекге сабырлыкъ береди. Аны ючюн ёпкесинде эмда ёпке башында, тамагъында сууугъу болгъан, ауруб ашаялмагъан, джебегине джетген, башы ауургъа ёч болгъан, хайызы тюрленген тиширыула да, бир мардада хазырлаб хайырланыгъыз.

Кебдирилиб джыйылгъан киштик дугъуманы ууакъланган хансындан уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, 300 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб тутуб, эки сагъатдан сора сюзюб, сюзюлмеден 30 такъыйкъаны ашарны аллы бла биришер уллу шай къашыкъ бла бирни терт кере ичигиз кюнюне.

КЪОБУСТА АЛА КЪОБУСТА

BRASSICA OLERACEA

КАПУСТА ОГОРОДНАЯ
КАПУСТА ЦВЕТНАЯ

Экиджыллыкъ, мийиклиги 40-60 сантиметр болгъан ёсюм-дю. Биринчи джылында чапыракъ бла ёзек этеди. Экинчи джылында чагъады, урлукъ этеди, экиджыллыкъ ёском деб аны ючюн айтылады. Къобустаны саптагъайы къысхады, баш тамырдан ёседи. Чапыракълары уллула, къалынла, этиледиле. Къобуста эртделеде Римде, Грецияда битдирилгенди, бизге ол къралладан келтириб, Кърымда салыб башлагъандыла. Дарманнга къуру чапыракъларын хайырландырадыла. Къобустаны суу ашхынны джарасына, бауурну аурууна, шекер ауруугъа, суугъу болгъаннга себеб болады. Аны джангылай да, тузланнганын да, къазанны башын джабыб, сериуюн бишгенин да ашаргъа тыйыншлыды. Андан хычынла, бёрекле, тюрлю-тюрлю шорпала этилиб да тебсиге сала тургъуз. Тахта кёгетледен къатышмалагъа къошуб, чёплеу джау къуйуб да ашагъыз.

Бизни джерледе къобустаны не тюрлюсю да ёседи. Ашха татымлылыгъы, ала къобустаны маджалды, артыкъсыз да инджиуери болуб, аш айырыб, марда бла ашагъанлагъа дарманды.

КЪОЗ ТЕРЕК

JUGLANS REGIA

ОРЕХ ГРЕЦКИЙ

Кимге да белгили мийиклиги 20-30 метрге джетген терекди. Къабугъу джарылыргъа ёч мутхуз-кюл бетлиди. Уллу бутакълыды, кёб булчукълуду, чапыракълары уллуладыла, бутакъла да бир къауум болуб, кёзююлю битедиле. Хар бутакъны чынг башында бир чапыракъ болады. Урлукъ гоккалары сыргъалача салыныбдыла. Урлугъу сюекча къаты, тобча тегерек неда зугулуракъ болады, тышындан къалын джашил тыш къабугъу бла, ол да урлугъу бишсе, кеси аллына джарылыб ачылады. Ичинден урум къоз кеси аллына джерге тюшеди терекни юсюнден. Чакъгъаны апрель-май айладады.

Къоз терекни бачхалада битдиредиле, кийик да ёседи, дарманнга чапракъларын, къоз сюекни тыш къабугъун, джангы болуб башлагъан къозну (бычакъла бла тынч кесилген кёзююнде) хайырландырадыла. Кёб затха джарайды. Инсанны чархын тазалайды, тегерек сууалчанларын чыгъарады, къанын ариулайды, шекер ауруугъа себеб болады, тамакъ ауруугъа болушады, къарыусуз сабийлени тирилтеди, ашхынны, ичегилени къыяулары болсала да, анга иги себебди. Алай а дарманнга джюрюню мардалары, джоллары бардыла.

Гитче шай къашыкъ бла бир ууакъланнган чапыракъны 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, сууугъандан сора сюзюб, сюзюлмеден кюнюне уллу шай къашыкъ бла 3-4 кере ичигиз. Дагъыда: уллу шай къашыкъ бла бир ууакъланнган чапыракъланы 400 миллилитр сууда къайнатыб, 15-20 такъыйкъаны суутуб, суу кисей бла сюзюб, андан уллу шай къашыкъ бла 3-4 кере ичигиз кюнюне. Терини чахотка аурууу болса, къоз терекни джангы чапыракъларындан 50-80 граммны алыб, 300 миллилитр чёплеу джаугъа атыб, юй хауада 15 кюнню тутуб, андан сора къайнай тургъан сууу болгъан сауутну ичине салыб, къайнатмай юч сагъатны джылытыб, аны эки кере суу кисей бла сюзюб, сюзюлмени 30 такъыйкъаны джылытыб, аны юсюне 100 грамм балауузну къошуб, иги къатышдырыб, джакъма этигиз, иги джакъмады. Терини бек ауругъан джерине да джагъыгъыз, иги джарайды.

Ашхыны ауругъанла уа былай этигиз:

Къоз терекни кегетин джашлай, (бычакъ бла тынч кесилген кёзююнде отуз къозну алыб, бычакъ бла кесиб, ууаклаб, бир литр 90 градуслу аракъыгъа атыб, онтерт кюн бла кечени ачыкъ кюн тийген джерде тутугъуз да, андан сора сюзюгюз. Ол ачы аракъы бла къоз кегетден сюзюлме суу дарман болады. Энди сюзюлгенден къалгъан къоз терекни кегетини юсюне 1:5 ёлчем бла шекер къуясыз да, бир айгъа салыб къоясыз. Ол татлы чагъыр болады, кеси да саулукъгъа бек джарайды, къысхача айтыргъа, къоз терекни аракъыдагъы кегетини сууун биришер уллу шай къашыкъ бла кюнюне юч кере ашарны аллы бла ичигиз. Неда къоз терекни кегетини чагъырдагъы сууун, биришер-экишер уллу шай къашыкъ бла ашарны аллы бла юч кере ичигиз.

Къозну сындырыб ашаргъа ёчлени эслерине салама: ичини 55 проценти джауду. Ол себебден эт тутхан семиз адамлагъа кюнюне 2-3 къоздан кёб ашаргъа тыйыншлы тюлдю, бек семиртеди. Къозну ичин кёб тюрю хантха къошадыла.

КЪОЗУ КЪУЛАКЪ

RUMEX ACETOSA

ЩАВЕЛЬ ОБЫКНОВЕННЫЙ

Мийиклиги бир метрге джетген кѣбджыллыкъ хансды. Ашалгъан хансды да, кимге да белгилиди.

Къозу къулакъны саптагъайы узун ызлыды. Тюб тамыры бла баш тамырлары алай уллу болмайдыла. Чапыракълары кѣзююлю ёседиле. Саптагъайны тюз башы кѣб бутакълыды, гюллерери бла бирге кѣрюнюшю сибирткиликчады. Чакъгъан майиюнь айлада этеди. Кеси да мылы джайлыкълада, чегет майданлада, ауушлада ёседи, бачхалада битдириледи. Саптагъайны да, чапыракъларыны да татыуу мыстыды, хант бла да къабыл этиледи, мыстылыгъы ючюн кѣб ашаргъа джарамайды. Ашхында хантны эритирге, ётню чыгъарыргъа болушады, къан тамырланы бегитирге джарайды. Бурну, тиш эти, ашхыны къанаса да тохтатыргъа болушады. Къан тюкюргеннге, сууугъу болгъаннга да къозу къулакъ чапыракъны мардасыз ашаргъа джарамайды. Ол себебден бир мардада хайырланнганыгъыз игиди.

Бир уллу шай къашыкъ бла къозу къулакъ чапыракъны кебдирилиб, джыйылыб тургъанын алыб 400 миллилитр сууда 15 такъыйкъаны къайнатыб, бир-эки сагъатны сууутуб, андан сора сюзюб, сюзюлмеден 50 миллил. трден хар алпарны аллы бла саулуугъузгъа себеб болгъунчу ич гиз. Саптагъайын, чапыракъларын кебдириб, джыйгъандан сор. да, джангылай, чийлей къышха тузлагъанла бек иги этедиле.

Дагъыда: баш тамыры да, тюб тамыры, урлуугъу да ичи ётгеннге, бууунлары, санлары ауругъанлагъа шайча этилиб ичриледи.

КЪОЯН КЪОБУСТА

SEDUM MAXIMUM SUFER

ОЧИТОК БОЛЬШОЙ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 40-80 сантиметрге джетген ёсюм-дю. Тюб тамыры урчукъчады, къыйыры ууакъ тамыр джоппучукъду. Саптагъайы кёбюсюне бир болады, тюз ёрге ёседи. Чапыракълары саптагъайны “къучакълабдыла” тюблери бла, джюрек тюрюсюдюле, къыйырлары тюздюле, бир-бирлеринде тишле да боладыла. Гоккалары джоппу джыйылыб, 10 сантиметрге джетеди аланы энлери, къалындыла, сибирткиликге ушашдыла. Кеслери да къызылыракъ акъ бетлидиле, урлукълары гаккыча зугулуракъ, узунлукълары 0,5 миллиметрди.

Къоян къобуста июль айдан кюзге дери чагъыб турады. Аны бютеу да хансы дарманнга хайырландырылады, дарманнга джангылай джюрютюледи. Андан “биосед” деб дарман да этиледи. Аны къарыусуз адамгъа тин берирге, чархын, санларын тазаларгъа хайырландырадыла.

КЪУШ КЪОНМАЗ КЪОШХАСАЛМАЗ

RHOMUS FRONGULA

КРУШИНА ЛОМКАЯ

Мийиклиги бир метрден джети метрге дери джетген кёкенди. Бир-бир джерледе терекге да саналады. Тёнгегини къабугъу къаралдымыракъды, сыйдамды. Къошхасалмаз талай тюрлю болады. Бирлерини тёнгеги шатыкды, сыныб кетеди, аны ючюн да айтыла болур къошхасалмаз деб. Бирлерине уа “ич ётдюрюучю” дейдиле. Къалгъан кёкенледен башхалыгъы, бу чыгъаналы болмайды, тюклюдю, дагъыда къабугъу аз къырылса, къызыл къатламы ачылады. Ол белгиле бла да иги танылады. Чапыракълары кёзююлю битедиле, бутакълары бла (саптагъайы, саплары бла) къысха зугулдула, къыйрлары тюббе тюздюле, ууакъ тишчиклери болгъанла да тюбейдиле. Гоккалары алай джарыкъ болмайды. Гокка чапыракълары ичинден акъ, тышындан джашил бетлидиле. Урлукълары топча тегерекдиле, чапыракъланы къойунларын-

дан неда чапыракъла битген бууунладан ёседиле. Бишселе къара бетли боладыла, бишгинчи къызыл бетлидиле. Май-июнь айлада чагъады. Урлугъу сентябрь айда бишеди. Бишмеген джемиши бек уулуду, сюеги да уулуду. Сакълыкъ керекди.

Къошхасалмаз чегет аралада, кёкенле бла, мырды джайлыкъ-лада, ёзен суу джагъалада, къамиш аралада, къара къайын, джерк тереклени ичинде ёседи. Дарманнга къабугъу хайырландырылады, кесин да джаз башында, иги суу тартыб къабукъ кёбген кёзюуде, балта бла, бычакъ бла къобарылыб алынады. Салкъында кебдирилиб джыйылады. Ичи къатханнга, ичи тюз джюроменнге, ичи кебгеннге, баууру, ашхыны, ичегилери аругъаннга бир мардада былай берирге боллукъду. 30 грамм къошхасалмаз кёкенни кебдирилиб, ууакъланыб джыйылгъан къабугъундан алыб, 500 миллиграмм суугъа атыб, 15 такъыйкъаны къайна-тыб, суутуб, сюзюб, сюзюлмени барысын да 5-6 кереге бёлюб, бир кюн бла кечеге ичиб бошагъыз. Бу марданы кесигизге джа-рагъанына кёре, не кёбюрек, не азыракъ этерге да боллукъду.

Кёбюсюне былай да этиледи: эки уллу къашыкъ бла бирни ууакъланган къошхасалмазны къабугъундан алыб, 200 мил-лиграмм къайнагъан суугъа атыб, башын джабыб, бек къайна-майын, сериуюн отда 30 такъыйкъаны тутуб, сора 15 такъый-къаны шайча этиб, суутуб, суу кисей бла сюзюб, 100 милли-литрни кече джатарны аллы бла ичиб джатыгъыз.

Кичиую болгъан ол къабукъдан 200 граммны алыб, 20 та-къыйкъаны беш литр сууда къайнаатыб, сюзюб, ол сюзюлмени суу бла уллу тегенеге къуйуб, ичине кириб джатсын 20 та-къыйкъаны хар кюн сайын. Джети кюнню алай этсе, кичиуюу къайры кетгенин билмейин къалыр.

КЪУТУРТУУЧУ ХАНС

АТРОПА
CAUCASICA KREYLE

КРАСАВКА
ОБЫКНОВЕННАЯ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги эки метрге джетген бек уулу ёсюмдю. Аны дарманлыгъын онбешинчи ёмюрде джазылгъан китаблада да окъургъа боллукъду.

Къутуртуучу хансны баш тамыры базыкъды, кѣб башлыды, тыш къабугъу къонгур бетлиди, ичи акъды. Баш тамырдан бир талай базыкъ, ууакъ да тюр тамырла, ѳрге да кѣб башлы кѣб саптагъайла ѳседиле. Саптагъайла базыкъдыла, суулудула, башыракъларында 3 бутакъгъа айырыладыла да, сенекге ушаш боладыла, чапыракълары кѣзююлю, экишер битедиле, хаманда ол эки чапыракълны бири уллуду, бири гитчеде, тунакы-джашил бетлидиле, къыйырлары тюздюле, уллу чапыракъларыны узунлукълары 22, кенгликлери 2 сантиметрди. Гитчелени узунлукълары 7,5 кенгликлери 3,5 сантиметрди. Гоккалары бутакъла айырылгъан джерден эмда чапыракъланы къойунларын-дан гокка санлада ѳседиле, узунлукълары 2,5 - 3,5 сантиметрди. Гоккалары къонгур-кимит бетлидиле, къонгураугъа ушашдыла. Кѳгетти-эки уялыды, джеймиши кѣб урлукълуду, уллугу балийчады. Сууу тунакы-кимит бетлиди. Урлукълары тегерекдиле, къара бетлидиле. Джеймишини татыуу татлыракълмыстыды, бютеу хансы да, джеймиши да уулудула, артыкъсыз да бек уулуду урлугу. Июнь-август айлада чагъады. Урлукъл июль айда этеди, ол август-сентябрь айлада бишеди.

Къутуртуучу ханс кийик да ѳседи, иш этиб битдирген да этедиле. Чегет къыйырлада, ѳзен суу джагъалада, чегет талалада, джол джанлада, чынар, наз терекле кесилген джерледе аслам тюрбейди. Дарманнга хансны чапыракъларын, саптагъайын, урлугун, тамырын да хайырландырадыла. Кѣбюсюне чапыракълары бла тамырларын джаратадыла. Чапыракълары июнь-июль айлада 3-4 кере да джыйыладыла. Тамыры кюз айлада къазылыб алынады. Чапырагълын да, тамырын да морг, кир этмейин, кебдириб джыйыгълыз. Къутуртуучу хансны ашхынында, ичегилеринде джарасы болгълан, ашхынында мыстысы кѣлтюрюлген, ичегисинде сууугу болуб, ичи иги джюрюмей аурутуб къыйнагълан, ѳт къууугълунда, ѳт джолларында сууугу болгълан, джюреги къарыусуз ишлеген, акълылындан тайышхан, мыйы ауруу болгълан, шашыб, башы къысхан адам, аракъыны мардасыз ичиб акълылындан тайышхан, кѣз ауруулары болгълан, артыкъсыз да кѣзюнде сууугу болгълан, кѣбюсюне кърал этген дарманла бла хайырланыгълыз.

Кеслери джарашдырыб ичерге излегенле да болурла.

Къутуртуучу хансны чапракълары бла 40 градус аракъыны келишиулери 1:10 этиб, (20 грамм чапыракъл бла 200 милли-

грамм аракыны бир-бирине кыошуб, башын джабыб, 10 кюнню тутуб, андан сора 2-3 кыат суу кисей бла кыюзуб, аны да бир шишагыа кыуйуб, ол кыюзумеден онушар тамчыдан кюнкуне ю кере ичигиз.

Кыутуртуучу хансны чapyрагындан эки граммны, мын-гыланни чapyрагындан бир граммны, кёбдюрюкюнню чapyрагындан алты граммны алыб, иги кыатышдырыб, тютюнню бургъанча, кыагытха буруб, кыабындырыб, тютюнню ичгенча ичигиз неда кюйдюрюб, тютюнню бла солугъуз. Ол ёпке бууулуб ауругъан аурууугъуз тутса болушурукъду. Кыайтарыб айтама, бек уулуду, сакъ болугъуз.

КЫЗЫЛ ШКИЛДИ КЫЗЫЛ ДЖУМУКЪУЛ

VACCINIUM VILIS JDAEA БРУСНИКА ОБЫКНОВЕННАЯ

Кёбдкылыкъ, мийиклиги 10-25 сантиметр болгъан джерге джайылыб битген, дайым джашиллей тургъан кёкенди, аны тамырлары да кыалгъанланы тамырларындан башхаракъдыла. Баш, туб тамырлары да бирча ингичге узундула. Баш тамырдан, мор кыабукълу 5-7 саптагыай ёрге чыгыады. Хар бирини бутакъчыкълары боладыла. Саптагыайны кесини да, аны бутакъларыны да тёплеринде битедиле гоккалары. Саптагыайны кесини, бутакъларыны юслеринде да кыалын кыабукълу джашил чapyракъла ёседиле. Ол чapyракъланы узунлукълары 2-3 сантиметр боладыла.

Джаз башында, кызыл шкилди чакъгъан кёзюуде, анга джангы чapyракъла тууадыла, эскиле агъадыла. Май-июнь айлада толу чагыады. Аны джеймиши татыулуду, мыстыды, суулуду, кызыл бетлиди, топча тегерекди, август-сентябрь айлада бишиб джетеди. Бу кёкен кёбюсюне мырды джерледе, нарат чегетледе, кёкен ичледе, бир-бирде уа, ачыкъ джерледе да тубейди. Дарманнга бишген джеймиши бла чapyракълары джарайдыла.

Кызыл шкилдини урлугъу сентябрь-октябрь айлада, чapyракълары уа джаз ала кыар эриген кёзюуде, гоккалары чакъгыынчы джыйыладыла. Кюз айлада да джыйыладыла ала ур-

лугъу бишгенден сора. Чапыракъла къайда саптагъайлары бла, къайда джетеклери бла бирге юзюлюб алынадыла. Джайылыб бошалгъанлай, терк огъуна къурутуладыла. Джайылыб кебдирилмеселе, чапыракъла, бир-бири юсюне тюшген бла мытчы тартыб, къаралыб къаладыла. Кебдириуню джоругъу былайды: кюн ариуда, кюн юсюне тиймеген кёлекге, салкъын джерледе, хауа джорюген таза межамлада, кирсиз къангалада, кебе келгенине кёре, башы-тюбюне айландыра, алай къурутуладыла. Не ачыкъ къашбакъда, не къургъакъ чардакъда, бир да болмаса, 40-50 градус джылыуда ыхтауда кебдириледила. Чапыракъла иги кебмеселе, дарманлыкълары мусхам болады. Тыйыншлысыча къургъакъ болсала уа, дарманлыкълары юч джыл чакълыны сакъланады.

Бюрегинде ташы болгъан, бюрегинде сууукъ орналгъан, сийдик къууугъуна сууукъ джетген, сийдиги тыйылгъан ауругъа бек джарайды. Бюрек аурууланы эскилерин, джангыларын да, дагъыда шекер аурууу болгъанла талай инджиуню да багъадыла аны бла. Хайырландырыуну мардасы былайды: 6 грамм чапыракъны алыб, гитчерек къанджал сауутха атаса, юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуяса, аны да уллуракъ къанджал сауутда къайнай тургъан суугъа саласа. Сериуню къайнагъан сууда 30 такъыйкъаны тутаса. Андан сора отдан аласа, бираз суутгаса, сюзесе, къайнагъан заманда азайгъан эсе, анга къайнагъан суунгдан аз-маз кьошаса да, 200 миллилитрге джетдиресе. Аны кюнюне уллу шай къашыкъ бла 4-5 кере ичесе.

Ашхынында мыстылыкъ джетмегенле, бюрегинде ташы, суугъу болгъанла, дагъыда башха джерлери инджитгенле къызыл шкилдини джеймишин, сууда къайнатмай, алайлай ашаргъа эркиндила. Къанлары кёлтюрюлгенлеге, кёзлери къарыусуз кёргенлеге, ёпкелери ауругъанлагъа, къан тюкюргенлеге джеймишни сууу да аламат джарайды. Аны кесин, суусуз, не бал бла къатышдырыб къурлай ашасанг да, дарманды. Бюрегинде эски аурууу болгъанла, къызыл шкилдини къуру кеси бла къалмай, дагъыда талай дарман хансны кьошуб хайырландырадыла. Айтыргъа, къызыл шкилдини чапырагъындан 20 грамм, джеймишинден 10 грамм, мурсаны хансындан 20 грамм, акъ къайынны чапырагъындан 10 грамм, баппаханны тамырындан 10 грамм алыб, барын да тюблю-башлы этиб, бир-бири-

не къатышдыраса да, сора къатышмадан уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, бир гитчерек къанджал сауутха атаса да, юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуяса. Башын дженгил джабыб, андан да уллу бир къанджал сауутну ичине къайнай тургъан суугъа саласа. Аны ичинде 10-15 такъыйкъаны къайнамагъа къойуб, отдан аласа да, суутаса. Эки джюз миллилитрге джетмегенин да, кългъан къайнагъан сууунгдан къуйуб, джетдиресе, сюзесе. Ол дарман сууну кюнде 3 кере 100 миллилитрден ичесе. Бу хазырланган дарман суу, бюрекге себеб болгъандан сора да, тамакъ ауруулагъа, тиш этлери къызаргъанлагъа да джарайды. Экисинде да, сууну аз-аз уртлаб, ауунгу къайтарыб-къайтарыб чайкъайса.

КЪЫЗЫЛ ТАМЫР

CALIUM VERUM

ПОДМАРЕННИК НАСТОЯЩИЙ

Бу хансны бизни джерледе кёб тюрлюсю тубейди. Барысыны да бирча дарманлыкълары болады да, мен билгенден не тюрлюсюне да “къызыл тамыр ханс”, дейбиз. Мен да ол халда джазама.

Бу кёбджыллыкъ, мийиклиги 25-80 сантиметрге джетген ёсюмдю. Саптагъайы къарыусузду, баш тамырдан битеди, терт иегилиди, кеси да тюз ёрге чагъады. Туб тамыры - къызыл, гоккалары узун, кълын сибирткиликчадыла, бал татыуу этедиле, ууакъладыла, джарыкъ сары бетлидиле. Чапыракълары энгишге ийилиб, кёксюлдюм бетлидиле, башырагъында тунакы: джашилдиле, къыйырлары джити, джылтырауукъдула, кёзююлю, хар бир кёзююлю битген джеринде 8-12 чапыракъ болады. Июнь-июль айлада чагъады. Урлугъу кюз тюрюсюдю. Хансны татыуу ачыды, ауузунгу кълын этеди. Кеси да къургъакъ дуппурада, джайлыкълада, джол джанлада, бачха чекледе, кёкен аралада, талалада ёседи.

Къызыл тамыр дарманнга бютеулей да гоккалары бла чакъгъан кёзюулеринде джыйыладыла. Ол шекер ауруугъа, бауур, ёпке ауруулагъа, ичи ётгеннге, ашхыны ауругъанлагъа, бюрек ауруулагъа, сары суулары болгъанлагъа, бу халда, бир мардада

бериледи. Кесилиб, ариу кебдирилиб джыйылгъандан 40 граммны алыб, бир литр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, экишер уллу шай къашыкъ бла кюнюне 7-8 кере ичигиз. Неда джай айлада аны сыгъылыб алынган сууундан экишер уллу шай къашыкъ бла 4 кере ичигиз.

Андан сора да къызыл тамырны сууун джараны, битгенни, хыппилни джууаргъа хайырландырадыла. Къанны тохтатыргъа джеге урлукънуча, къара хансны сууунча, сюрючю артакъ хансча, суу шибижича, джол хансча хайырландырылады.

КЪЫЗЫЛ ОТ

DIGITALIS

НАПЕРСТЯНКА

Бу хансны табигъатда тот “тырмы” тартхан къызыл от, тюклю къызыл от, кирпикли къызыл от, уллу гоккалы къызыл от дегенча кёб тюрлюсю тубейди. Барысыны да тыш кёрюнюшлери бир-бирлерине иги ушашдыла, артыкъсыз да гюллери. Аны не тюрлюсюн да ёмюрлени джюрек аурууланы багъаргъа джаратыб келгендиле, энтда алайды.

Бизни джерледе кёбюрек тубейди уллу гоккалы къызыл от. Ол кёбджыллыкъды, мийиклиги 125 сантиметрге джетеди. Тюб тамыры джыджымгъа ушашды. Баш тамыры базыкъды, кенделен ёседи. Саптагъайла бир неда талай баш тамырдан тюз ёрге чыгъадыла, аланыда чапыракълары уллу, зугул джити, учлары, къыйырлары мыгчы тишлеге ушашла, юслеринде да тюкчюклери бла, бири-бирини ызындан битедиле.

Гоккалары саптагъайланы башларында, уллу чапыракълардан ёргесинде, сыргъалача тизилиб, къысха бутакъчыкълада битедиле. Барысы да бир джанына бюгюлюб, ауаракъ болуб, тюрлю-тюрлю бетли чагъадыла. Къонгураучукълагъа, оймакъчыкълагъа ушайдыла (аны ючюн айтылады “наперстянка” деб.) Узунлукълары 4-5 сантиметр болады, кёбюсюне джарыкъ-сары бетлидиле. Гокка чапыракъчыкъланы ич джанларында къызылыракъ къонгур тамгълары боладыла. Урлукъ джибчиклери тертюшердиле. Урлугъу эки уялы тобчукъну ичинде джаратылады эмда бишеди. Узунлугъу да 1-1,5 сантиметр болады. Июнь-

июль айлада чагъады, август-сентябрь айлада бишеди. Къызыл от къалын кёкенлени ичлеринде, чынар чегетледе, чегет ойматлада, чегет талалада, дангыл майданлада ёседи.

Дарманнга гюллери чакъгъан кёзюуде къуру чапыракълары джыйыладыла. Аланы кюн джылыуда джукъа джайыб, джел къакъгъан салкъын джерде неда 50-60 градус от джылыуда кебдиредиле, мукут, морт этмей. Бу хансны, иги билген адам къараб джарашдырыгъа керекди. Уулу болгъаны себебли, мардадан оздуруб узалсагъыз, джюрекке уллу заран джетдирликди. Бу дарман адамны санында джыйылгъан да этеди, къысха заманнга сийдик бла чыгъыбда кетмейда. Эски эм джангы джюрек ауруулагъа мардасы тюз алыныб къабыл этилсе, башха не тюрлю да джюрек дарманладан эсе кёбге игида. Кеси да къуру джюрек ауруулагъа джараб къалмай, башха ауруулагъа да дарманды. Уллу гоккалы къызыл отну джюрек къарыусуз ишлесе, джюрек къанны толу айландырмаса, джюрек бир мизамда турмайын, ишлегени тюрленсе, хайырландырадыла. Джукъгъан ауруулагъа да дарманды.

Муну чапыракъларын бек ариу кебдириб, кесигиз джыйыгъыз да, аптека къуллукъчулагъа бериб, дарман суула этдиригиз. Алай болса да юде кесигиз ала бла тюз хайырланырсыз, деб ийнаналмайма. Кърал андан кёб тюрлю дарманла этеди, ала аптекалада бардыла.

КЪЫТАЙ ТАМЫР

РАНАХ

ЖЕНЬШЕНЬ

Бизни джерледе кийик ёсген дарман тюрлю, аны аты да айтыб турады. Табигъатда кёбюкуне Къытайда, Кореяда тубейди. Эресейни кюн чыкъгъан джанында да Примор крайда, Хабаров крайда кийик ёседи. Эртде заманлада Къытайда чегет джаныуарланы бийи къапланды, тенгиз джаныуарланы бийи-ауузунда от джаннган уллу джыланды (дракон), чегет хансланы бийи-къытай тамырды, дегендиле. Бу тамыр Къытайда юч минг джылдан аслам заманны дарманлыкъгъа эркин джюрютюледи. Къытайлыла, анга къуру ауругъанны сау этгенден сора

да, ёле тургъаннга джан салады, дегендиле. къытай тамырны арт джыллада алимле Тебердиде битдиргендиле, бююнлюкде, танг кесек джерде ёсдюредиле.

Къытай тамыр кёбдджыллыкъ, мийиклиги 70-80 сантиметрге джетген ёсюмдю. Тамыры базыкъды, джыйрыкъды, этлиди, къысхада, ууакъ бутакълыды, туб кыйыры кесенеккелеге ушашды, аннга “Адам тамыр да”, дейдиле. Кеси да эки бёлюмлюдю. Бири баш тамыры, (бойну да) дейдиле, бири туб тамыры. Баш джаныны кенглиги бла узунлугъуна кёреди джыл саны. Сёз ючюн, баш тамырыны узунлугъу 3-4 сантиметр эсе, анга 10-12 джыл болгъанды: 10-12 сантиметр эсе уа тамыр да 25 джылгъа джетгенди. Къытай тамыр джюз джылгъа дери джашайды. Аны баш тамырындан тюппе-тюз саптагъайы ёседи, бутакъсызды. Чапыракълары бир бууундан узун чыкъгъан сабланы, бутакъланы кыйырлары булчукълада битедиле. Гоккалары джопшу джыйылыбдыла, кюнлюкге ушашдыла. Узун гюлле саптагъайны кыйырында чагъадыла. Урлугъу бюрек тюрюсюлю, кызыл бетли сюекчады.

Къытай тамыр июль айдан октябръга дери чагъады, урлугъу да ол кёзюуге бишеди. Дарманнга къуру туб тамыры хайырландырылады. Къытай тамыр къартны - джаш, ауругъанны - сау, арыгъанны - тири, къарыусузну - борбайлы этеди. Ол кёбюсюне эркишилеге бериледи, тиширыула иги кёлтюрмейдиле. Аны къан басымы ёргеракъгъа, джюрек тебиую дженгил эм бирча болмагъаннга, оналты джыл толмагъан сабийге джай исси кёзюуде берирге джарамайды. Бу къайсы ауруугъа да дарман болгъаны себбли, джоругъу-джолу бла къабыл этерге керекди.

Биринчиси, кебдирилиб джыйылгъан тамырны туюб, ууакълаб, унча этиб, андан хар джол сайын 0,15-0,25 граммны алыб, кюнюне 2-3 кере ичигиз.

Экинчиси, 40 градуслу аракъыдан 100 миллилитрни алыб, анга ууакъланнган къургъакъ тамырдан 3 граммны атыб, 10 кюнню тутуб, сора кюнюне уллу шай къашыкъ бла толтуруб, 2-3 кере ичигиз неда 40 градуслу аракъыдан 100 миллилитрге 20 грамм кебдирилиб ууакъланнган тамырдан атыб, он кюнню тутуб, андан кюнюне гитче шай къашыкъны джарымы бла биришерни кюнюне 2-3 кере ичигиз.

КЮНДЮШ

VERATRUM LABELIANUM VERUM ЧЕМЕРИЦА ЛОБЕЛЯ

Мийиклиги 70-170 сантиметрге джетген, базыкълыгъы 2-3 сантиметр чакълы болгъан, кѣбджыллыкъ ёсюмдю, тамыр къуралышы къалгъан кѣбджыллыкъ ёсюмлеча джерге терен бармайды. Баш тамыры, къысха базыкъчыкъ болуб, топракълны джукъа къатында тохтайды. Андан чыкългъан джангы тамырчыкъла башлыкъ чохну чачакъларыча джоппу ёседиле.

Кюндюшно саптагъайы, балакъа сапча сыйдам, тѣгерек болуб, баш тамырдан чыгъады да, чапыракъларыны орта къууушу бла кѣкге айланыб ёседи. Базыкъ деб базыкъ болмаса да, ингичге да тюлдю, мусхотха джетише кетеди. Чапыракълары саптагъайны къабыргъларындан чыгълб, кенгине уллу джайылмай, тѣгереклешиб, ёрю сюрем ёседиле. Узунлукълары 25 сантиметр, кенгликлери 15 сантиметрге дери джетедиле. Атны къулакъл хырзаларыча, узун сызгълыдыла, джашил бетлидиле.

Саптагъайны чапыракъл къууушдан ёргеси, узунлугъу 20-60 сантиметр болгъан, сибиртги маталлы гокка джоппуду. Гоккала джашилсыман саргълдымдыла, алай ариу тюлдюле, бирча къарамсыздыла. Джеймиши ючлю болуб, гоккаларында битеди, ичи да урлукълдан толуду. Кюндюш июль-август айлада толу чагъады, баш къусады. урлугъу уа кюз аягълында август-сентябрь айлада бишеди.

Бу хансны башы, тюрю да уулуду. Адамгъа огълай эсенг, малгъа да къоркъуулуду ашаргъа. Аз да аузуна джетсе, мал къусады, ашдан тохтайды. Адамгъа андан да оуду.

Табигъатда кюндюшно кѣб тюрлюсю тюрбейди. Былайда дарманлыкългъа Къарачайны джеринде битген бирини юсюнден айтылады. Ол тау джайлыкъллада, кенг аулакъллада, терен ёзенледе, сай къоллада, мырдыракъл джерледе, чегет бауурлада, къулакъл чатлада, джар тюрбеледе, суулу батыулада, тар сызгалада, суу джагъалада, тереклени ачыгълында, чегет салкъынлада ёсерге ёчдю. Санлаб-санлаб, къургълкъ джерледе битгени да болады. Дарманнга баш эмда тюрб тамырлары хайырландырыладыла. Ала не джаз башында, не кюз аллында къазыладыла. Алай а эм таб заман июль-август айладыла. Не ючюн десенг, ол кѣзюуде тамам бишген, баш къусхан кѣзюую болады.

Бишими джегиб, баш къусхунчу, дарманлыгы толу кючюне келмейди, къарыусузгъа тартады. Дарманы дарманлыгы не къадаар кючлю болса, ол къадаар иги джарайды ауруугъа.

Къазылыб алынганлай, тамырла таза суу бла кирсиз джуууладыла, сай эмен дюккючде ууакъ туураладыла, сора кюнню кезю джетмеген салкъын джерледе, джангур акъмагъан къашбакъ тюбледе, къургъакъ чардакълада, бир да болмаса-сериуон къызгъан ашлыкъ къурутуучу ыхтауда кебдириледиле. Дагъыда бир-бирин басыб, мылы тартмаз ючюн, къургъакъ тамырла не сай чарагъа, не хауа джюрюген тешикли сауутлагъа салынадыла. Эм игиси уа, кирсиз къабчыкълада, коробкалада асыралгъаныды.

ЛЫБЫТА, КЪАЗ-АЯКЪ

ATRIPLEX PATULUM

**ЛЕБЕДА РАСКИДИСТАЯ
МАРЬ БЕЛАЯ**

Бирджыллыкъ, джазлыкъ ёсюмдю, мийиклиги 150 сантиметрге джетеди. Тамырындан кёлтюрюлген саптагъайы къызылдым бетлиди, бутакълыды. Чапыракълары гаккы тюрюсюдюле, къыйырлары тишлидиле, юслерине ун себилгенча акъсылдымдыла, къызыл тамгъачыкълары бла гоккалары бутакъланы учларында битедиле. Джашил бетлидиле.

Лыбыта июль-август айлада чагъады. Урлугъу бек ууакъды, алай а кёбдю, таб юч мингге дери болады, сыйдамчыкъладыла. Лыбыта джер айырыб ёсген ханс тюлдю. Талалада, баччалада, багушлада, сууашагъан джерледе, ырхы ызлада, ёзен суу джанлада аслам болады. Кёбюсюне лыбытаны чапыракъларын, джангы джетеклерин аш айырыб, ош джарашмайын, марда бла ашагъанлагъа теджейдиле. Семиз адамла азаргъа сюйселе, алагъа да джарайды. Бу ханс ач джыллада “хант” орнуна ашалгъанды. Лыбытаны джетеклеринден, чапыракъларындан ун этиб, гырджын этиб тургъандыла. Алай а айла бла ашаргъа джарарыкъ тюлдю. Не ючюн десегиз, адамны ашхынына, джебегине зараны болады кёб къабыл этилсе. Лыбытаны ичи ётген, ашхыны ауругъан, джебегине джетген, терлерге ёч, джётел этген, ёпке аурууу болгъан адамла бу мардада джарашдырыб хайырланыгъыз: Кебдирилиб

джыйылгъан хансындан бир уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, ашарны аллы бла экишер уллу шай къашыкъ бла юч кере ичигиз.

МЁЛЕКЕЙ

VIOLA ARVENSIS

ФИАЛКА ПОЛЕВАЯ

Экиджыллыкъ, мийиклиги 30 сантиметр болгъан хансды. Тамыры терен бармайды, саптагъайыны ичи къууушду, бошду, кёб бутакълыды. Чапыракълары узун, гаккы тюрюсюдюле, хар бирини тюрю джаны бла экишер гитче тюрю чапыракъчыкълары боладыла. Хар саптагъайыны учунда бирер сары гокка болады. Аллай гюллени тышлары бла биришер джашил чапыракъ эсленеди. Мелекей джайны узунуна чагъыб турады. Джол джанлада, джайлыкълада, ёзен суу джагъалада, юй тегерекледе дагъыда башха джерледе ёседи.

Дарманнга мёлекейни хансын джаратадыла. Чакъгъан кёзююнде кесиб алыб, джел джюрюген салкъында, неда ачыкъ хауада кебдирилиб джыйылады. Бу хансны баш ёпкесинде, ёпкесинде сууугъу болгъан, хышпырыкъ аталмайын къыйналгъан джаратыргъа боллукъду. Кебдирилиб джыйылгъан хансдан онбеш граммны юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб тутуб, сюзюб, кюнюне уллу шай къашыкъ бла 3 кере ичигиз джылылай.

МИЯ ХАНС ТАТЛЫ ТАМЫР

GLYCYRRHIZA GLABRA

СОЛОДКА ГОЛАЯ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги бир метрден да уллу хансды. Баш тамыры къысхады, базыкъды, кёб башлыды. Тюрю тамыры аз бутакълыды, ёзеклиди, 40-50 сантиметр теренликге барады. Ол теренликден чыгъыб, бешден-отузгъа дери экинчи баш тамырла джайыладыла. Аланы къыйырларында чирчикле боладыла. Ол чирчикледен мия ханс ёседи.

Тюб тамырны узунлугъу 8 метрге дери болады. Алай созула барыб джер тюбюндеги суулагъа джетеди. Мия хансны чапыракълары кёзююлю ёседиле, джашил бетлидиле, зугулуракъ гаккы тюрюсюлюдюле. Хар бууунда кёш болуб битгенликге, чынг башында бир чапырагъы болады. Бир къысха бутакъчыкъны энчи алыб къарасакъ а, тогъуздан онджети чапыракъгъа дери болады аны юсюнде. Бир талай саптагъай ёседи бир баш тамырдан, кёб бутакълыды. Юсю ууакъ туюклюдю. Гоккалары джоппудула, кимит бетлидиле. Урлугъу узун, джалан къудоручады, хар уяда 2-6 урлукъ болады.

Июнь-июль август айлада чагъады, август-сентябрь айлада бишеди. Сыртлада, тузлу тюзледе, ёзен суу джагъалада, батмакълы тик бетледе, къумлу, мырды джерледе ёседи.

Мия хансны дарманнга баш тамыры бла тюб тамыры хайырландырылады. Аланы къабукъларын ариуламагъанлай да, ариулаб да джаратадыла. Баш эм тюб тамырындан этилген дарманланы кёбюсюне хыппырыкъ атдыртыргъа, иги сийдирирге, ични джюрютюрге, джетел этдирмезге, ашхынында, ичегиледе джарасы болгъанла багъаргъа джаратадыла.

Ууакъланган тамырларындан 15 граммны алыб, аны къанджал сауутха атыб, юсюне 200 миллилитр сууну къуйуб, он такъыйкъаны сериюн отда къайнатыб, суу кисей бла сюзюб, аурууугъузгъа себеб табхынчы, ол сюзюлмеден уллу шай къашыкъ бла кюнюне 4-5 кере ашарны аллы бла ичигиз.

МУРТХУ

VIBURNUM OPULUS

КАЛИНА ОБЫКНОВЕННАЯ

Мийиклиги 2 метрден алты метрге дери джетген кёкенди. Бир-бирде аны терекге да санайдыла. Муртхуну къабугъу къонгуркёксюдюм бетлиди. Кёб бутакълыды, ала кеслери да джаландыла, къуру бууун-бууунунда кёзююлю эки-эки чапыракъла ёседиле, бутакъланы тюз башларында гюл саптагъайны юслеринде боладыла гюллери. Чапыракълары къалакълача болуб, кёш-кёш, хар бууундан, узун болмагъан саблада ёседиле. Бутакъларындан энгишге бюгюлюбдюле, къыйырлары уллу тиш-

лечадыла, джарыкъ-джашил бетлидиле. Гоккалары ийислидиле, бирге джыйылыбдыла, сибирткича. Джемиши кызылды, зугул джассы сюекди, урлугъу джангызды, май айда чагъады, август айда бишеди.

Муртху чегет кыйырлада, ауушлада, кёкенле арасында, къулакълада, ёзен суу талалада, джаргамлада джарлада ёседи. Бачхалада, юй тегерекледе битдириледи. Дарманнга муртхуну бутакъларындан башлаб, тёнгегини къабугъуна дери аладыла, джемишин, урлугъун да хайырландырадыла. Тёнъеги бла къабугъу джаз башында, апрель айда къобарылыб джыйылады. Хауада - салкъында неда 40-55 градус иссилиги болгъан ыхтауда кебдириб джыйылады. Ийиси болмайды, татыуу аузунгу къалын этеди. Джемиши, урлугъу бла бирге бишген кёзююнде джыйылады. Не хауада, не салкъында, неда 50-60 градус иссилиги болгъан ыхтауда кебдириледи.

Къабугъу тиширыуну джаш орунундан къан кетсе, кеси аллына неда сабий джаратылгъандан сора, хайыз мардасыз келсе, болушады. Бурну, кириуу къанаучу, ауузуну ичи чапыргъан, ёпкеси ауругъан (чахотка) бир мардада джарашдырыб хайырланыргъа боллукъдуда.

Айтыргъа 20 грамм кебдирилиб джыйылгъан муртху къабукъну 200 миллилитр суугъа атыб, он такъыйкъаны къайнатыб, сууутуб, сюзюб, андан уллу шай къашыкъ бла юч кере ичигиз, аурууугъузгъа себеб болгъунчу, кеси да уулу тюлдю. Джебегине джетгеннге, къан басымы кёлтюрюлгеннге, къозлауу тохтагъан замандагъы аурууу болгъаннга, азгъын, къарыусуз, джюреги къарыусуз адамгъа, ашхыныны безлери иги ишлемегеннге, ичегилеринде суугъу болуб, ичи иги джюрюменгеннге буюрулады. Муртхуну джемишин, бал бла джарашдырыб ашагъыз, урлугъу бла бирге джутугъуз, муртху суу этиб да ичигиз. Кебдирилиб джыйылгъан гоккаларындан шай да себеб болады. Гитче шай къашыкъ бла бир гокканы 150 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, юч такъыйкъаны туруб, бал бла неда шекер бла джарашдырыб ичигиз.

МУРСА

URTICA DIOICA

КРАПИВА ДВУДОМНАЯ

Мурсаны мингле бла джылланы узагына алимле, табибле, джамагъат билгичле, дарман ханс болгъанын ангылаб, тюрлю-тюрлю аурууланы багъаргъа буйуруб келгендиле. Бюгюнню кюнледе да сакъланады аны ол дараджасы.

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 90-200 сантиметрге джетген хансды. Баш тамыры джыджымгъа ушашды, кенделен ёседи, базыкъ бутакълагъа айырылыбды. Ол айырылгъан бутакъладан ууакъ туюмчекли кёб туб тамырла джерге джайылыб, баш, туб тамырларында джерде иги бегийдиле. Баш тамырдан ёсген саптагъайла кёбюсюне тюз ёрге келтюрюледиле, бир-бирлери башыракъларында бутакълагъа айырыладыла. Мурса саптагъайны тутуб керсенг-терткюлдо.

Чапыракълары кёзюулю ёседиле, къараракъ джашил бетлидиле. Аланы саблары суу агъашча бюгюлюб, чапыракъла энгишге ийилибдиле. Къыйырлары мычхы тишлеге ушашдыла. Чапыракъланы юслери бла ууакъ чапыракъ тамырчыкъла орта тамырдан эки джанына тартылыбдыла. Чапыракъларыны узунлукълары 17 сантиметрге джетеди. Гоккалары ууакъдыла, джашил бетлидиле. Къарамсыз джоппу джыйылыбдыла. Тиширюу урлукълары сыргъалача тизилибдиле, эркиши урлукълары къазы-къга сюелибдиле, къылкъычадыла, кеслери да тертдюле. Урлугъу ууакъ къозчады, узунлугъу 1,5 миллиметрди, джашил-кюл бетлиди.

Мурсаны саптагъайы, бутакълары, чапыракълары гоккалары да ууакъ, учлары джити уулу туюкчюкле бла джабылыбдыла. Анга тийсенг, ол туюкчюкле чанчыладыла, аланы къурамында болгъан сууукъ уучукъ териге киреди, ачытады, кичитеди, джызылдатады, къыздырады, бир кесекден тери тоблукъ болуб къалады. Кёб бармайын таркъайса да, иги инджитеди. Мурса июнь айны ортасындан сентябргъа дери чакъгъанлай турады.

Зибилди хансча бачхалада, бачха ырджылада, джол джанлада, кёкенле арасында, артыкъсыз да мал стауатлада, тау этекледе, мал аягъы аслам джетген джерледе болады. Айтыргъа, бизде ол ёсмеген бек аз джер барды. Дарманнга чапыракъла-

рын хайырландырадыла. Чакъгъан кёзююнде саптагъайын, бутагъын къатышдырмайын, къоллукъ кийиб джыйылады, алгъа чалыб, андан сора джыйгъан адет да барды. Чалынган мурса хыбыл, мууал болса, ууу кетиб къалады. Ол кёзюуде къоллукъсуз дженгил джыртыб алыб, кебдирирге керекди. Кебдирилиб джыйылгъан мурса чапыракъла кёбюсюне быллай ауруулагъа буюруладыла: адамны къаны уюмай, ашхыны, ичегилери, джаш орну, ёпкеси, тиш эти, бурну къанаса, хайыз кёб кюнню барса, мыйыны къан тамырларыны ичине туз гыртчыкъла джыйылсала, ёт къууукъну, ашхынны суугъу болса, д.а.к.

Биринчиси, мурсаны сууун джангы чапырагъындан сыгъыб чыгъаргъан сууун уллу шай къашыкъ бла биришерни кюнне юч кере ичигиз.

Экинчиси, уллу шай къашыкъ бла бир къургъакъ чапыракъладан алыб, 200 миллилитр къайнагъан исси суугъа атыб, шайча этиб, бир сагъатны тутуб, суу кисей бла сюзюб, андан биришер уллу шай къашыкъ бла ашарны аллы бла кюнне 4 кере ичигиз.

Ючюнчюсю, теригизге чалырауукъ, неда битген чыкъса, кёме анасы чыкъса, теригиз чакъса, суу хыппил болса, эскирген тери аурууларыгъыз болса (бу ауруула къаныгъыз кир болгъандан чыгъады) сийдигигиз къыйналыб келсе, мурса чапыракъдан уулгъандан уллу шай къашыкъ бла бирни баппахан чапыракъдан уллу шай къашыкъ бла бирни иги бир-бирлери бла къатышдырыб, ол къатышманы алай тургъанлай, 400 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, 2-3 сагъатны духауйда къыздырыб, сериуюн, иссиликде тылпыуун иги чыгарыб, къалгъанын сюзюб, ол сюзюлмени эки ыйыкъны кюнне уллу шай къашыкъ бла юч кере ичёрге керекди.

Тёртюнчюсю, джел ауруу болгъан ол бек ауругъан джерин мурса бла къымыжа этине уруб, этин иги къыздырсын. Биринчи кюн, экинчи кюн, ол мурса бла ургъан джерине патеген джакъсын. Ма алай кёзюу-кёзюу мурса бла патегенни талай кюнню хайырлансагъыз уллу сеbeb табарыкъсыз.

Бешинчиси, чачы тюшгенге, башында териси габу болгъаннга, чархыны териси габушур болгъаннга, бек джарарыкъды мант тамыр бла мурса тамырдан къошулуб этилген дарман. Сёз ючюн, экисинден да 100 граммдан алыб, терт литр суугъа атыб, къайнатыб, 5-7 такъыйкъаны 40 градусха дери сууутуб,

башыгъызны джууугъуз неда джууунугъуз. Бир кюн къалыб бир кюн юч кере алай этсегиз, бир ыйыкгъа башыгъызда габугъуз да, чархыгъызда габушуругъуз да тас болуб къаллыкъдыла. Чачны тюшмезине да уллу себеб болады.

МАНДАЛАКЪ

**CHELROPHYLLUM
AROMATICUM**

**БУТЕНЬ
АРОМАТНЫЙ**

Кёбд жыллыкъ, мийиклиги 2 метрге джетген хансды. Баш тамыры кенделен ёседи, базыкъды, татымлыды. Тюбюне ууакъ тюб тамырланы джаяды. Баш тамырдан ёсген саптагъайы тюз ёрге чыгъады, къатыды, кёб бутакълыды, бууунларында неда джиклеринде кёберекча кёрюнеди. Саптагъайны акъсылдым ууакъ тюкчюкле джабыб турадыла, артыкъсыз да тюб джанын. Чапыракълары экишер-ючюшер узун чапыракъ саблада битедиле, джаландыла, неда ууакъ тюклеринде болады, джашил-кёк бетлидиле. Къыйырлары тишлидиле. Гоккалары ууакъладыла, акъдыла, джопшу джыйылыб, кюнлюкге ушайдыла. Мандалакъ ханс июль айда чагъады. Сентябрь айда урлугъу бишеди. Ол бачхалада, тик къабыргъа джерледе, кёкен аралада кийик ёседи. Алай а адамла кеслери салыб да битдиредиле.

Дарманнга тюб тамырын да, мандалакъларын да чийлей ашайдыла неда ашхыны, ичегилери ауругъанла аракъы бла 1:5 этиб да хайырландырадыла.

МЫНГЫЛАН

NYASCYAMUS NIGER

БЕЛЕНА ЧЁРНАЯ

Мынгылан экиджыллыкъ, мийиклиги бир метрге джетген уулу зибилди хансды. Баш тамыры бла тюб тамырыны арасы бойунча тогъай ызды. Тюб тамыры базыкъды, ёзеклиди, тюз энгишге ёседи, кёб ууакъ тамырлары бла джерде къаты бегийди, кеси да аман ийислиди.

Биринчи джыл баш тамырындан джерде чапыракъла джайыладыла. Экинчи джыл аланы орталары бла экиджыллыкъ саптагъайла ёседиле. Джерде джоппу джайылма чапыракълары саблада битедиле, кеслери да узунуракъла, гаккы тюрюсюле, къыйырлары томурау мычхыны тишлерине ушашдыла, учлары джитидиле. Саптагъайыны чапыракълары да уллуладыла, кёзююлю битедиле, энгишге бюгюлюбдюле, бутакъсыздыла, бууун аралада саптагъайны джабаргъа аз къаладыла. Къыйырлары сары, узун джити тишлидиле.

Гоккалары уллуладыла, гюл саптагъайлары джокъну орнундадыла. Гокка табакъларыны тюрлери тюрлюдюле. Гюлюню кюрени беш къалакълыды, кирирек-сары бетлиди, тюр чапыракълары къараракъ-кимит бетлидиле. Урлугъу эки уялыды, къутукъгъа ушаш топчады, башы джабылыбды. Бишсе башы ачылады, ичинде ууакъ къонгур бетли урлукъчукълары бла. Ала къачхачны урлугъуна ушашдыла. Май айдан башлаб, октябрь айгъа дери чакъгъанлай турадыла.

Мынгылан зибилди хансча баччалада, юй тегерекледе, багушлада, джол джанлада, бау орун тегерекледе ёседи. Дарманнга чапыракъларын, урлугъун, бютеулей да хансны гоккалары бла бирге баш бёлюмюн хайырландырылады. Биринчи джылгъы джерге джайылыб ёсген чапыракъла октябрь-ноябрь айлада джыйыладыла. Экинчи джылгъыларын мынгылан чакъгъан кёзююнде джыйыб, салкъында кёбдириб, хайырландырыгъа тыйыншлыды. Урлугъу август-сентябрь айлада алынады. Дарманнга къургъакъ, ариу кюн, хансны юсюнге эртден чыкъ неда джангур тамчы болмагъан кёзюуде (кюнортада сора) джыяргъа керекди. Къуру бу болуб къалмай, башха хансланы да алай джыйгъан дурусду.

Мынгылан бек уулу болгъаны себебли, дарманнга хайырландыргъан адам, сансызыракъ, уллу кёллюлюк этмесин, аны да черте, къаллай мардада джюрютюрге боллугъугъузну да айттайым.

Мынгыландан кёб тюрлю дарман этиледи: атропин, скополонин, гиосциамин, астматол, астматил д.а.к. бу дарманланы неге джарагъанларын табибледен билликсиз. Сиз кесигиз а тишигиз ауруса, мынгыланни урлугъун кюйдюрюб, тютюнюн ауузугъузгъа тартыб, тютюн ауузунгда тургъанлай, ауузугъузну джабыб, джарым такъыйкъаны тутуб, тютюнню чыгъарыб, да-

гъыда тартыб, ауузугъузу джабыб туругъуз себеб болгъунчу, Ичигизге тартаргъа чыртда боллукъ тюлдю. Аз да кёлюгюз булгъанса, башыгъыз тегерек айлана башласа, ауузугъузгъа алгъанны дженгил огъуна тохтатыб къойгъуз.

Баш ёпкеси бууулургъа ёч адамла мынгыланны, тонгуз чыгъананы (тиш от), сапран хансны чапыракъларын бирча алыб, бир-бирлери бла иги къатышдырыб, папрос къагъытха буруб, къабындырыб, тютюнню ичигиз, алай а ичигизге сакълыкъ бла эслеб тартыгъыз себеб табхынчы. Иги джарайды. Ичинде тюрлю-тюрлю ауруулары болгъанла, тартынган, къатышхан, хатхусундан бек инджилген адамла да хайырлансынла. Мынгыландан ийисли тели мусхотну чапыракъларындан бирча алыб, иги къатышдырыб, андан 128 граммы 320 миллилитр спиртке атыб, иги чайкъаб, юде бир джерге салыб, 10-14 кюн тутхандан сора, уллу шай къашыкъ бла бир къайнагъан джылы суугъа эки тамчыны тамызыб, кюнюне юч кере ичигиз. Бу эки хансны чапыракъларындан этилген къатышма бла 90 градуслу ачы аракъны келишиулери 2:5 болургъа керекди.

Дагъыда джел ауруу онгун алгъан, тюрлю-тюрлю джукъгъан аурууланы заранындан джиги, буууну къыйнагъан иссилиги 38-40 градус болгъан суу бла юй хамамгъа мынгыланны хансын ууакълаб атыб, 12-15 такъыйкъаны аны ичине кириб джатсын. Келишиулери: 100 литр суугъа 200 граммы атыгъыз.

НАЗ

ABIES

ПИХТА

Хаман джашиллей тургъан, кимге да белгили мийиклиги 50 метрге, базыкълыгъы бир метрге джетген терекди. Назны нарат терекча гагараклары боладыла. Назны гагаракларыны узунлукълары 15-20 сантиметрге джетедиле, кеслери да узун зугулдула, къыйырлары дупшукъдула. Къабугъу джарыкъ, кызылыракъ-кюл бетлиди, тёнгегини къабугъу тюрлюрагъында джарылыб-джарылыб турады. Чыгъанагъа ушаш чапыракълары джити тюлдюле, кеслери да джассыдыла, къыйырлары энгише ийилибдиле, ёрге джанлары мутхуз-джашилдиле, тюрлю джанларында экишер акъ сызлары болады.

Гагарак бутакъладагъы чапыракъла тёрткюдюле, акъ сызлары болады. Эркиши гагаракла биришердиле, тиширыу гагаракла кёбдюле. Урлукъларыны “къанатлары” бардыла. Наз май айда чагъады, урлугъун сентябрь айда джыяргъа боллукъду.

Чайыры хайырлыды, ол наз къабукъну ичинде иги тыкъ джыйылса, къабукъну тышында дугъурача болуб, кёрюнюб турады. Аны июль-август айлада къыйыры джити быргъычыкъны дугъурну тюбюнден ичине киргизиб, ичиндеги чайырны не къанджал, не мияла сауутха салыргъа керекди. Бир терекден 50 граммгъа дери чыгъады. Наз джау, наз чайырдан, наз гагаракладан, наз чапыракъладан этиледи. Наз чайырны 100 литринден 34 литр наз джау чыгъады. Ол бек багъалы, бек керекли, ариу ийислиди, дарманлыгъы чексизди, кеси да джелимчады, сары бетлиди.

Тиши ауругъан наз джауну мамукъгъа сингдириб, алгъа мамукъну ауругъан тишини ич джанындан 15-20 такъыйкъаны, экинчи тышындан да аллай бирни салыб тутугъуз. Башы неда башха бир буууну ауруб, бечел болгъанла наз джауну ауругъан саныгъызгъа, къыйнагъан джеригизге иги ышыгъыз, себеб боллукъду. Тюрлю-тюрлю тери ауруулары болгъанла джакъсынла. Кюйгеннге, джарагъа, иринлегеннге, битгеннге, къолтукъ тюбю мылы болгъангъа да джарарыкъды.

НАУРУЗ ЧЕЧЕК

PRIMULA
MACROCALYX

ПЕРВОЦВЕТ
КРУПНОЧАШЕЧНЫЙ

Науруз чечек кёбджыллыкъ, мийиклиги 20-40 сантиметр болгъан ёсдю. Баш тамыры къысхады, ууакъ ингичге кёб тюб тамырлары бла джерге иги бегиб турады. Баш тамырындан, тогъай тюб чапыракъла джерге джайылыб ёседиле, ала гаккы тюрюслюдюле, кеслери да джыйрыкъ-джыйрыкъ болуб. Ол чапыракъланы орталары бла садакъча тюз ёрге чапыракъсыз джалан саптагъай ёседи. Аны башында кюнлюкча джоппу болуб, джарыкъ-сары бетли гюллери болады.

Науруз чечек джайлыкълада, чегетледе, кёкен аралада, ханслы ауушлада, тау этекледе ёседи. Дарманнга ол чакъгъан кёзююнде, чапыракъларын, гоккаларын аладыла, кюз айлада баш тамыры бла туб тамырын джыйыб, ариу, таза джерде кебдирилиб, сакълайдыла. Шимал Кавказда джандызны да 15 тюрлюсю тубейди. Кёбюсю бирча хайырландырылады. Бу китабда мен эки тюрлюсюн джазгъанма: науруз чечек бла джандызны. Науруз чечек апрель, май, июнь айлада чагъады. Аны чабхын аурууу болгъан, кесекле тийген иги сиялмагъан, хыппырыкъ аталмайын къыйналгъан, джукъусуз адам, ёпкесинде сууугъу болгъан безгек аурууу болгъан къалай хайырландырыргъа боллугъун да айтайым.

Науруз чечекни ууакъланнган баш-туб тамырындан 10 грамм алыб, аны юсюне 200 миллилитр къайнагъан исси сууну къуйуб, шайча этиб, сууутуб, сора сюзюб, джылылай кюнюне 3-4 кере уллу къашыкъ бла биришер ичигиз. Дагъыда былай этерге боллукъсуз. Кебдирилиб джыйылгъан чапыракъларындан 10 граммны алыб, 200 миллилитр къайнай тургъан суугъа атыб, шайча этиб, сууутуб, сюзюб, кече бла кюннге аз-аз уртлаб бошагъыз. Алай хар кюн сайын этигиз. Бир кюн этилген науруз чечек сууну экинчи кюннге къоймагъыз.

НАНЫКЪ

RUBUS IDACUS

МАЛИНА ОБЫКНОВЕННАЯ

Мийиклиги 1-3 метр болгъан джарым кёкенди. Джерге ууакъ тамырла бла бегийди. Баш тамыры кёбджыллыкъды, андан экиджыллыкъ саптагъайла ёседиле. Ала биринчи джыл джетеклидиле, джашил хансчадыла, джемишсиздиле, урлукъсуздула, къабукъларында ийнеча чыгъаналары боладыла. Къыш саптагъайла агъачха ушаш къатадыла, чыгъаналары тюшедиле. Экинчи джыл, ол къаты саптагъайла чагъадыла, джемиш да, урлукъ да этедиле. Экинчи джыл джемиши бишгенден сора, джемиш урлукъ этген саптагъайла къуу боладыла. Аланы орунларына джангъдан экиджыллыкъ саптагъайла чыгъадыла. Чапыракълары кёзююлю ёседиле, нёгер-негер тюл, 3-7 боладыла. Сап-

тагъайны башырагъында тунакы джашил бетлидиле, тюбюрегинде акъ кийиз бетлидиле. Гоккалары къарамсыздыла, акъсылдым-джашилдиле, бутакъланы, сабланы учларында чагъадыла. Гокка табакъчыкъны тегереги бла 5 чапрагъы болады. Урлугъу къызылды, бишсе, битген сабындан тынч айырылыб джыйылады, джыйылмаса тюшюб къалады.

Июнь-июль айлада чагъады, джемиши, урлугъу июль-август айлада бишеди. Кийик ёсген наныкъ ёзенледе, чегет кыйырлада, агъач кесилген джерледе, кёкенле арасында, тау этекледе, дуппурлада аслам тюбейди. Бачхалада, бахча кыйырлада, юй тегерекледе эркин битдириледи. Наныкъны джемишин чийлей да, къайнатма этилиб да, хант орнуна ашалады. Джемишин ариу таза джыйыб, кебдирирге да боллукъду, ыхтауну иссилигин 50-60 градусдан кёб этмейин. Иги кебдирилсе, ууучунгда къаллай бир кыссанг да, бир-бирине джабышмайды, джуммакъ болмайды, кьолунга кызыл бояуу джагъылмайды. Сууугъу болгъан, гриппден абзырагъан наныкъны джемишин джыйыб ашаргъа да боллукъду, кебдирилгенден бир не эки уллу шай къашыкъны 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, башын джабыб, кьумач зат бла тегерегин бегитиб, ингирден эртденблагъа дери кьойуб, сора сюзюб, сюзюлмеден 100 миллилитрден 4 кере ичерге боллукъду.

Наныкъны къайнатыб алыннган татлы сууун ичилген, ашалгъан затланы татыуларын иги этерге деб да кьошадыла. Джемишин, бутакъларын, тамыран не тюрлю да сууугъу болгъаннга, чапыракъларын джётел этгеннге, тамакъ безлери ауругъаннга, ичегилерини эски аурууу болгъаннга джаратадыла.

Наныкъны джангы кебдирилген джемишин да сют бла, сютбашы бла бирге къайнатыб, хайырландырыргъа да болады.

НАРАТ ТЕРЕК, НАРАТ ЧЫГЪАНАКЪ

RINUS SOCNOWSKYI MAKOI СОСНА ОБЫКНОВЕННАЯ

Дайым джашиллей тургъан, мийиклиги къыркъ метрге джетген, тюз тегерек тэнгеги, жарылыргъа ёч кызыл-къонгур бетли къабугъу бла ийнели, гагаракълы терекди. Кёб бутакълыды, ала бууунладан ёседиле, къалын джабылыбдыла. Узун, джити, джашил “ийнеле” бла (чапыракълары ийнеге ушашдыла да, аны ючюн ийне дейиледи). Кеслери да бир къойундан экишер битедиле, сыйдамдыла, джитидиле, жарыкъ-джашил бетлидиле.

Эркек урлукъ этгенле къабукълачадыла, кысха бутакълары бла. Ала бири-бирини юсю бла мынчакълача сары кюл бетлидиле. Тиширыу урлукъ этген къабукъла сансыз-санаусуз кёб-дюле.

Джаш джетеклени кыйырларында кызылыракъ зугул гюл джоппуда гагаракла боладыла. Аланы узунлукълары 5-6 миллиметрди, кенгликлери да 4 миллиметрди. Кысха гюл саптагъайлары бардыла. Тиширыу гагаракла урлукъланнгандан сора, дженгил ёседиле. Узунлукълары 2,5-7, кенгликлери да 2-3 сантиметрге дери джетедиле. Биринчи джыл тиширыу гагаракла джашиллей турадыла, экинчи джылы къатадыла, къонгур бетли боладыла. Урлукъларыны узунлукълары 3-4 миллиметр болады, къара бетлидиле, нарат терек май айда чагъады. Гагаракла да экинчи джыл бишедиле, къатадыла. Джангы чирчиклери кёберек болгъан кёзюде. март айны аягъына джуукъ, апрель айны ал кюнлеринде, дарманнга деб, ол джангы чирчиклери джыйыладыла. Андан сора да чыгъанасын, ийнесин, чыгъана булчугъуну сууун (живица), чайырын алыргъа тыйышлыды.

Нарат терекни чирчигин ёпкесини, баш ёпкесини сууугъу болгъанла, джел аурууу кыйнагъанла, ёт къууугъу инджитгенле, бюреги, сийдик къууугъу ауругъанла бир мардада бу халда джарашдырыб хайырланыгъыз: уллу шай къашыкъ бла бир чирчикни 500 миллилитр къайнагъан сууу болгъан термосха атыб, ингир аладан эртденблагъа дери къойуб, эртденбладан башлаб джылылай, аны ашардан 40 такъыйкъаны алгъа терт кере ичиб бошагъыз. Быллай эритмени (растворну) хар кюн

сайын этиб ичигиз кемизигизге себеб табхынчы. Нарат терекни булчугъундан, сууундан, чирчиклеринден кърал этген дарманла скипидар, терпингидат, пинанбин, камидоль, дагъыда башхала бардыла. Нарат терекни гагаракларындан джашлай джыйылыб къайнатма этиледи. Наратдан алыннган чайырны Вишневский эм Вилькинсон джакъмагъа кьошадыла.

НАРТЮХ

LEA MAYS L.

КУКУРУЗА ОБЫКНОВЕННАЯ

Бирджыллыкъ, саптагъайыны мийклиги 3 метрге джетген, кимге да белгили, мал ашха да, адам ашарыкъгъа да джаратгъан, неда “эки тамакъны да джарсытмагъан” ёсюмдю. Тюб тамыры ууакъ ингичкеди, кёбдю, джоппуду. Саптагъайы тегерекди, тюз ёрге кёлтюрюледи, ичи къуууш, мамукъгъа ушаш ёзеклиди. Чапыракълары сыйдам, къыйырлары джити, учлары да мизча, узундула, къууушлудула. Баш кълкълларында, гоккалары эркек урлукълудула, кеслери да джыйылыб, сибирткичадыла. Тиширы урлукълары нартюхню сабагъында узун ингичге халыча нартюх “чачдыла”, къызыл бетлидиле, энгишге салыныбдыла.

Урлугъу - нартюх бюртюкдю, аны агъы да, сарысы да, башха тюрлюсю да болады. Август айда чагъады, баш къусады. Аны бачхалада, сабанлада бек эркин битдиредиле. Дарманнга сабагъыны джибегин (тиширы урлугъун) хайырландырадыла. Джибегин, сабагъыны нартюх бюртюклери сютлене башлагъан кёзюуден нартюх бюртюкле бишген кёзююнде джыяргъа боллукъду. Сора салкъын джерде букъу, морт этмей, кебдирирге керекди. Нартюх сабагъны джибегин къанны тохтатыргъа, дженгил уютургъа, ётню, сийдикни иги чыгъарыргъа джаратадыла. Ёт къууукъну, сийдик къууугъуну сууугъу болгъан, баууру ауругъан, бюрегинде, сийдик къууугъунда, ёт къууугъунда ташы болгъан, шекер аурууу болгъан бу мардада джарашдырыб, къабыл этигиз: нартюхню сабагъыны джибегинден 15 граммны юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, башын джабыб, бастырыб къойуб, суу кисей бла сюзюб, андан кюнюне экишер уллу шай къашыкъ бла 4-5 кере ичигиз. Ол биринчиси.

ОДАЛ ЧАПЫРАКЪ

TUSSILAGOFORFORA

МАТЬ-И-МАЧЕХА

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 20-60 сантиметр болгъан хансды. Баш тамыры узунду, этлиди, кёб бутакълыды, джерге джайылыб ёседи. Баш тамырдан базыкъ къара къалын тамыр джерге барады. Джаз башында баш тамырындан бир неда талай тюз ёрге гюл саптагъайла чыгъадыла. Аланы хар бирини башында бир гюл чагъады. Гюллери апрель-май айлада бютеу къалгъан хансладан алгъа чагъадыла. Гюл табакъла сууукъ неда джангурлу кюнледе джабылыб къаладыла, гоккалары сары алтынча сап-сарыдыла. Гокка табакъланы кенгликleri 2-2,5 сантиметрге джетедиле, чапыракълары сейирдиле, мен ана бла ёге ана да дегенме алагъа, Не ючюн десегиз, чапыракъны кёкге айланган джаны джашилди, джылтырауукъду, сыйдамды, суу-укъду (ёге анача?), джерге айланган джаны да акъсылдым джумушакъ, джылы кийизчады (ана джылыуча), орусча атына да ана бла ёге ана дейдиле. Чапыракълары мардасыз уллуладыла, кенгликleri 10-25 сантиметрге джетедиле. Урлугъу тёртгюл болады. Кёблеге белгили одал чапыракъ мырды, батмакъ, саз топракълы джерледе, ёзен суу джагъалада, булакъдан баргъан къулакъ суучукълада, сай джерледе, тау этекледе, кёбюсюне зибилди хансча ёседи. Чапыракълары бла гоккалары дарманнга джорютюледиле.

Одал хансны чапыракъларын июнь-июль айлада, гоккаларын чагъа башлагъан кёзююнде (апрель айда) ачыкъ, къургъакъ кюн джыяргъа тыйыншлыды. Чапыракъларын тюз тюрлери бла къышты бла кесилиб алынадыла, гоккалары уа саплары бла бирге кесилиб, салкъын джерде кебдириледиле. Къургъакъ хауа джорюген гёзенледе сакъланадыла. Бу хансны чапыракъларын, гюллерин, тамырын баш ёпкесинде сууугъу болгъан, тамагъына сууукъ къатылыб хырха болгъан, ёпкесинде берчлери болгъан, хыпшырыкъ аталмагъан, кючлю джетел этгенле хайырланыргъа боллукъдула. Аладан сора да тюрлю-тюрлю безлени сууларын чыгъарыргъа, ашхыныны, ичегилерини къыяуларын багъаргъа да джарайдыла. аланы бу халда, бир мардада джарашдырыргъа керекди. Эки уллу шай къашыкъ бла

бир кебдирилиб джыйылгъан одал хансны чапыракъларындан алыб, 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, 30 такъыйкъяны тутуб, сюзюб, сюзюлмеге бир уллу шай къашыкъ бла бал къошуб, кюнюне алты кере ичигиз. Джангы джетген сагъа-тында бютеулей да сыгъыб, сууун чыгъарыб, бал къошуб, кюнюне уллу шай къашыкъ бла биришерни юч кере ичигиз.

Чачыгъыз тюшюб башласа, башыгъызда габугъуз болса, муну чапырагъындан эмда мурсаны хансындан бирча ёлчем бла алыб, бир-бирине къатышдырыб, аны 50 граммны 500 миллилитр сууда къайнатыб, башыгъызны джууугъуз. Бек иги джарайды.

Дагъыда: джангы одал чапыракъланы джуууб, тазалаб, мияла неда къанджал сауутха къат-къат этиб, шекер бла тёшеб, башын джабыб, джерге бастырыб къойугъуз. Ол чапыракъла бла шекер джукъа суусун болгъунчу тиймегиз, андан сора ол суусунну бир киласына джарым кило бал къошуб, къатышдырыб, бир уллу шай къашыкъ бла кюнюне юч кере ичигиз. Бу джетелге бек болушады. Аны тышында да бал бла этилген бу эритмени джарагъа, хыппилге, чапхын ауруугъа мелте этерге боллукъду.

ОРУС МУСХОТ

PENCEDANUM RUTHENICUM L. ГОРИЧНИК РУССКИЙ

Орус мусхот кёбджыллыкъ, мийкилиги 50-120 сантиметр болгъан ёсюмдю. Къысха баш тамырындан тюбюне ёседиле базыкъ ёзекли аз бутакълы тюб тамырла. Кёбюсюне баш тамырдан тюз ёрге кёлтюрюлген, терен ызлы саптагъайла ёседиле. Башырагъында бутакълары асламдыла. Андан эмда саптагъайны тюбюрагъындан битген чапыракълары узун саплыдыла. Саптагъайны орта сюреминде битгенле ууагъыракъдыла, къысха саплыдыла. Башындагъы чапыракълары бутакъсыз саптагъайдан къуууш тюблери бла ёседиле. Гюллери джоппудула, кюнлюкча саптагъайны, бутакъларыны да тюз башларында боладыла. Гюл табакъны (“кюнлюкню”) кенглиги 18 сантиметрге джетеди, гоккалары сары ууакъчыкъладыла. Урлукълары экишер боладыла, зугуладыла. Июнь-июль айлада чагъады, урлугъу август-сентябрь айлада бишеди.

Орус мусхот кёбюсюне чегет ара талалада, сыртлада, ёзен суу джагъалада, кёкен аралада, джол джагъалада, тёбе башлада тюбейди, джукъа, къалын битген джерлери да болады. Дарманнга къуру тамырын хайырландырадыла. Тамыр джаз башында чакъгъынчы, апрель айда, неда кюзде саптагъайы къуу болгъандан сора октябрь айда, кюрек бла къазылыб, топурагъындан тазаланыб, башына ёсуб, къуу болгъан бутакълары кесиб джыйылады. Тюб тамырын, кесин да джонуб, кесиб, не салкъын джерде, не 50-40 градус иссилиги болгъан, ыхтауда кебдирилиб джыйылады. Тамыр кючлю ийислиди, татыуу ачыды.

Орус мусхотну тамырын эшек гуммосу болгъаннга, къоян ауруу болгъаннга, хыпшырыкъ атдырыгъа, тынч рахатлы сийдирирге, ачыб ауругъанны тохтатыргъа хайырландырадыла.

РАСА

DRYOPTERIS FILIX MAS

ПАПОРОТНИК МУЖСКОЙ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги бир метрге джетген хансды. Расаны базыкъ къысха баш тамырындан ингичге, узунуракъ, къонгур бетли тюб тамырла ёседиле. Бу хансны саптагъайы болмайды, баш тамырындан узун бутакъла кёлтюрюледиле. Аланы хар биринден эки джанына бирча чапыракъла къысха саблары бла ёседиле. Бу чапыракъланы бир кёрген экинчи кере унутурукъ тюлдю. Раса чакъмайды, юйрегени да къалгъан хансладан башхады.

Расаны дарманлыгъы мингле бла джылладан бери белгилиди. Ол дараджасын Авиценна XI ёмюрде джазыб бегитгенди. Швецияны алыми Нуффер расаны къалай хайырланыргъа боллугъун ачыкълаб, аны кишиге билдирмей тургъанды. Ол ёлгенден сора, къатыны Францияны патчахы Людовик XVI-ни бакъгъан табибге уллу ачхагъа эрини тахсасын айтханды. Алай бла 1775 джылдан бери раса къралла джюрютген дарманды. Ол мырды, салкъын джерледе, кёкен аралада, чегетледе, чынар тюбледе, тау этекледе, таугъа тартаракъ джерледе ёседи.

Баш тамырындан илму джаны бла бек уллу магъаналары болгъан дарманла этиледиле. Артыкъсыз да бек адамны ичин-

ден букълесинлени, сууалчанланы чыгъарыргъа джарайдыла ала. Миллетде да джебек ауруугъа, орус ауруугъа, ёпке къабукъгъа сууукъ чабханнга, башха инджиулеге да хайырландырыладыла.

Баш тамырны джангы чыкъгъан джетеги бек татлыды, ёзек тутхан дамлыды. Японияда, Къытайда эмда башха кюн чыкъгъан джанындагъы къраллада аны джангылай да, бузлатыб да, хант орнуна джюртедиле. Германияда, Болгарияда расаны баш тамырын тартыб, гырджын да этедиле.

Дарманнга баш тамыры хайырландырылады. Ол кюз айлада къазылыб, топурагъындан тазаланыб, кебдириб джыйылады. Джел джюрюген салкъын джерде неда 40 градус джылыуу болгъан ыхтауда къурутадыла. Не бек кебдирилиб джыйылгъан эсе да, бир джылдан кёбге сакъларгъа болмайды. Андан озса, дарманлыгъы къалмайды. Расаны баш тамырындан илму джаны бла этилген дарманла бла хайырланыгъыз.

САБАН ХАНС

ONONIS ARVENSIS

СТАЛЬНИК ПОЛЕВОЙ
БЫЧЬЯ ТРАВА

Мийклиги 80-100 сантиметр болгъан, кёбджыллыкъ хансды. Агъашча къаты, узун, тюр тамыры болады, баш тамырындан талай саптагъай тюз ёрге ёседи. Ала кёб бутакълыдыла. Чапыракълары асламысына ючюшердиле, зугулладыла, къыйырлары джити тишледиле, гоккалары къызыл бетлидиле, узундукълары 15-20 миллиметрди, къысха гокка сапада ёседиле. Саптагъайны эмда бутакъланы учларында гоккала джоппу джыйылыб, къылкъычадыла. Урлугъу 7 миллиметр узунлугъу болгъан къудоруду. Сабан ханс июнь-июль август айлада чагъады, урлугъу август-сентябрь айлада бишеди.

Джайлыкъллада, кёкен аралада, ёзен суу джагълалада, мылы, саз, къара топракъ джерледе биришер неда джоппу ёседи. Бу ханс кюн бетлени, джарыкъ джерлени сайлайды. Дарманнга тюр тамыры хайырландырылады. Кюзде, сентябрь-октябрь айлада, къазылыб алынады. Топурагъындан тазаланыб, кюнде неда

40-50 градус джылыуу болгъан ыхтауда кебдириледи. Тамыры къонгур бетлиди, ичи сарыды, татыуу ачыракъды.

Сабан ханс XVI ёмюрден бери илму багъыуда хайырландырылады. Ичи иги джюрюмеген, сийдиги иги келмеген, къуйрукъ тегерегинде жарыылгъаны болгъан, къуйрукъ тегерегинде къан тамырлары керилиб-кёбюб къыйнагъан, бутларында къан тамырлары керилиб, аланы ичлеринде къан уюб инджилген, бюрегинде ташы болгъан, бу мардада жарашдырыб хайырландыгъыз: 30 грамм ууакъланган сабан ханс тамырны бир литр къайнагъан суугъа атыб, ол сууну джартысы къалгъынчы къайнатыгъыз. Андан сора сюзюб, 50 миллилитрден кюнюне юч кере ашарны аллы бла ичигиз 3-4 ыйыкъны.

Сабан тамыр бла 70 градус кючу болгъан аракъыны келишиулерин 1:5 этиб (сёз ючюн, сабан тамырдан 20 грамм бла аракъыдан 100 миллилитр, бир-бирлерине къатышдырыб, 5-7 кюнню кёюгъуз. Сора суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден биришер гитче шай къашыкъ бла кюнюне юч кере ичигиз.

САНТ МУРСА. САНГЫРАУ МУРСА

LAMIUM ALBUM

ГЛУХАЯ КРАПИВА
ЯСНОТКА БЕЛАЯ

Кёбдждыллыкъ, мийиклиги 30-80 сантиметрге джетген хансды. Баш тамыры узун чырмауукъча джайылма ёседи. Андан ёсген саптагъайла тюз ёрге чыгъадыла. Кеслери да тёрткюлдюле. Чапыракълары бутакъларындан энгишге ийилибдиле, узун тишли мычхычадыла, мурсаны чапыракъларына ушашдыла, аныча кюйдюрмейдиле, джюрек тюрюслюдю, учлары джитидиле. Гоккалары чапыракъла битген бууунлада, чапыракъланы къойунларында боладыла, акъ бетлидиле. Урлугъу ючкюлюрек къозчады. Сант мурса май-июнь айлада чагъады. Урлугъу кюз айлада бишеди, кеси да урлугъундан джайылады. Ол джол джанлада, бачха ырджылада, сыртлада, багушлада, чегет къыйырлада, кёкен аралада ёседи. Дарманнга къуру гоккалары джарайдыла. Алай а бютеу да гоккала юзюлюб алынмайдыла, гокка неда гюлю къуру чапыракълары чакъгъан кёзюуде джыйыла-

дыла, ол чапыракъчыкъла бла бирге эркек урлукъ джибчикле-ни да джыйыгъыз. Ала да дармандыла. Салкъын хауа джюрю-ген джерде джукъа джайыб, кебдиригиз. Кебдиририлсе, бал ийис этеди, татлыды.

Сант мурса уулу болмагъаны себебли, чапыракъларын ариу джууб, шорпагъа къошаргъа, бачхада ёсген нашадан, бадра-жандан, сохандан этилген къатышмагъа къошаргъа, тым, туз-лукъ орнуна да джюрютюрге боллукъду.

Талагъы ауругъан, безгек ауруу инджитген тамагъыны сууу-гъу болгъан, шекер аурууу абзыратхан, хыппырыкъ аталмай къыйналгъан, къыйналыб сийген, аякълары суу топлукъ бол-гъан, къан тюкюрген, джаш орну къанагъан тишируу, сийдик къууугъуну сууугъу болгъан гокка чапыракълары бла эркек урлукъ джибчиклеринден эки уллу шай къашыкъ бла бирни 400 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, эки сагъатны шайча этиб, сюзюб, сюзюлмеден кюнюне 100 миллилитрден терт кере ичигиз. Аурууугъузгъа иги себеб табарыкъсыз.

САРЫ КЪУРМАЧБАШ ХАНС САПРАН ХАНС

HYPERICUM
PERFAROTUM

ЗВЕРОБОЙ
ПРОДЫРЯВЛЕННЫЙ

Кёбджыллыкъ, мийклиги 30-100 сантиметр болгъан ханс-ды. Баш тамыры да, тюр тамыры да кёб бутакълыдыла, къары-усуздула. Хар джыл сайын баш тамырындан бир неда талай къаты саптагъайла, тюр ёрге чыгъадыла. Башырагъында кёб бутакълагъа айырыладыла, джаймадыла. Саптагъайла эки джан-лыдыла. Чапыракълары узунура къзугулдула, къыйрлары тюз-дюле, учлары дуппугъуракъ, юслеринде, къыйрлары сюремде къара тамгъачыкълары боладыла. Чапыракъла бууунунда эки-шер-тертюр чагъадыла, беш гокка ёседиле. Гоккалары чапы-ракълыдыла, гокка табакъны тегерегине битедиле, кеслери да сап-сарыдыла. Аланы орталары бла тюр джанларындан беш джа-шил чапыракъчыкъ ёседиле.

Эркек эм тиши урлукъ этиучю джибчиклери кёбдюле. Эр-кек урлукъ этиучю джибчикле 50-60 боладыла. Тиши урлукъла

джибчикледе юч уяда бюртюк этедиле. Ол ючюсюнде кёб бюр-
тюк болады.

Ала ууакъчыкъладыла, кьонгур бетли зугулдула. Июнь-ав-
густ айлада чагъадыла. Урлугъу август айда бишеди.

Сары кьурмачбаш ханс чегет кьыйырлада, чегет талалада,
кёкен аралада, тау этекледе, кьургъакъ тау аушлада, джол джан-
лада ёседи. Бу хансны табигъатда ненча тюрлюсю тубей эсе да,
бары да дарманнга джюрютюледиле. Гоккалары чакъгъан кё-
зюуде, ала чапыракълары бла бирге бутакъларын белинден ёрге-
рек кьыпты не бычакъ бла 25-30 сантиметр узунлукъда кеси-
либ алынадыла. Джыйылгъан ханс джел иги джюрюген сал-
къында неда 40 градус иссилиги богъан ыхтауда кебдириледи.
Аны юч джыл тутаргъа боллукъду. Миллетде айтыугъа кёре,
“тохсан тогъуз аурууугъа” бирча дарманды. Муну кьалгъан дар-
ман хансладан баш кёредиле. Бу хансны джангыз кесин да, кёб
тюрлю дарман хансла бла къатышдырыб да хайырландырадыла.
Бауурунда ташы, ашхынында, ичегилеринде аурууу болгъан-
лагъа, ичи ётгенлеге, кьууукълары кьыйнагъанлагъа, сийди-
рирге, ётню чыгъарыргъа, джебегине джетгеннге, баш ауруу-
гъа, ёпкесинде сууугъу болгъаннга, джел ауруулагъа джора-
лайдыла.

Эки уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр къай-
нагъан суугъа атыб, шайча этиб, иссилей башын джабыб, 15
такъыйкъаны тутуб, сюзюб, сюзюлмеден иссилей кюнюне ашар-
ны аллы бла 30 такъыйкъаны 50 миллилитрден юч кере шекер
неда бал кьошуб ичигиз. Аны болушлугъу бла сууалчанла да
кьорайдыла. Кебдирилиб джыйылгъан ханс бла 40 градуслу
аракъыны келишиулерин 1:5 этиб, сёз ючюн, сары кьурмач-
баш хансдан 40 граммны алыб, 20 миллилитр аракъыгъа кьо-
шуб, он кюнню тутуб, сюзюб, 30-40 тамчыны 50 миллилитр
къайнагъан суугъа тамызыб, кюнюне юч кере ичген да бек иги-
ди. Андан 30-40 тамчыны 100 миллилитр къайнагъан суугъа
кьошуб, чайкъай турсагъыз да, аууз аурууланы багъаргъа сеbeb
боллукъду.

Сары кьурмачбаш ханс къазакъча “Джарабай” деген сёзден
чыкъгъанды. Джараны сау этеди, демекликди. Аны тюрлю-тюр-
лю ауруулагъа башха хансла бла келишиулерин бу халда джа-
рашдырыб хайырлангъыз.

Биринчиси, баууру, ёт кѳууугѳу ауругъан, ёт кѳуууѳунда ташы болгъан бу хансдан 40, джол хансдан 30, ёлмезлик хансдан 40, акъ баш хансдан да 10 граммны алыб, бир-бирлери бла иги кѳатышдырыб, сора андан 4 уллу шай кѳашыкъны, бир литр суугъа ингиарала атыб, сау кечени кѳойуб, эртденбла 7-10 такъыйкъаны кѳайнатыб, суу кисей бла сюзюб, кюнѳне беш кере ичиб кѳояргъа тыйыншлыды. Биринчи кере ачлай 200 миллилитрни ичигиз, андан сора терт кере ашагъандан сора бир сагъатдан кѳалгъанын тертге бѳлюб ичигиз. Ашарыгъыгъыз бешинчи тепси болсун. Алай этген кѳзюуюѳюзде тузу кем ушхуур, семиз зат, сютбашы, сохан, сарысмакъ, пурч, татыран, ичкилени не тюрлюсю да болмасын тебсигизде. Аны тышында да бауурну юсѳне джылытхыч салыб туругъуз.

Экинчиси, бюрекни джангы, эски аурууларына айю джемишден 40, акъ кѳайын чирчикден 30, сары кѳурмачбаш хансдан 40, нартюх джибекден 20, уллу ёзекни тамырындан 20, джикли хансдан 30, джол хансдан 20, дугъуманы гоккаларындан 20, акъбаш хансдан 15 граммны кѳатышдырыб, терт уллу шай кѳашыкъ бла бирни бир литр суугъа атыб, бир кечени кѳойуб, эртденбласында 7-10 такъыйкъаны кѳайнатыб, суу кисей бла сюзюб, ол кюн кюндюз 5 кереге ичиб кѳояргъа керекди. Биринчи кере ачлай 200 миллилитр, андан сора тертге бѳлюб, ашагъандан сора бир сагъатдан ичигиз.

Сийдикни кѳб чыгъарыб, кѳанны тазалар ючюн а былай этигиз: джикли хансдан 40, кѳудоруну кѳынындан 20, уллу ёзекни гоккаларындан 30 грамм алыб, иги кѳатышдырыб, кѳатышмадан 4 уллу шай кѳашыкъ бла бирни бир литр суугъа ингир ала атыб, кечени кѳоѳб, эртденбла 7-10 такъыйкъаны кѳайнатыб, ол кюн кюндюз 5 кереге ичиб бошагъыз. Аны да, башында чертгенимча, биринчи кере 200 миллилитр ачлай, андан кѳалгъанын тертге бѳлюб, ашагъандан сора бир сагъатдан ичигиз.

Не тюрлю да ёпке, ёпкени башыны аурууу болгъан, хыппырыкъ аталмайын кѳыйналгъан одал чапыракъдан 40, айю кѳулакъны гоккаларындан 40, кийик ёсген кѳачхачны гоккасындан 30, уллу ёзекден 20, джѳгени гюллеринден 20, джандызны гюлюнден 20, балханий хансдан 40, абаза кѳоян хансны гоккасындан 40, кѳурмач баш хансдан 40, тауукъ ёлтюрюучю хансны джетеклеринден 30 граммны кѳатышдырыб, терт уллу шай

къашыкъ бла бирни бир литр къайнагъан исси сууда ингираладан эртденблагъа дери тутуб, суу кисей бла сюзюб, ол сюзюлмеден бир кереге кѣб ичмейин, уртламла бла ичерге керекди, иги орунда тынчайыб. Хар 5-10 такъыйкъадан бир уртлам ичигиз, былай ичиб багъылгъан кѣзюуюгюзде орунда болсагъыз игиди.

Ичи тохтаусуз ѳтюб тургъан адамны сары къурмачбаш ханс бла тюлкюкъуйрукъ хансдан келишиулери бирча алыб, бир-бирине къатышдырыб, уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, ичиб туругъуз, кюнюне 3 кере. Уллу себеп болады. Тюбюне сийген сабийге сары къурмачбаш хансдан шай этиб, ингир сайын ичириб джатдырсагъыз, иги болушады. Ханс бла сууну келишиулери 1:10 этигиз. Алай демеклик, 20 грамм хансны 200 миллитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, ичиригиз. Ауузу ийис этген адам да бу шай бла ауузун кюнюне 5-6 кере чайкъасын.

САРЫ ЧЫГЪАНАКЪ

НИРРОНАЕ RHAMNAIDES ОБЛЕПИХА КРУШИНОВАЯ

Тѳгерек кѳкенди, мийиклиги 3,5 метр болады, бир-бир джерледе 10 метрге джетеди да, терек да дейдиле. Аны тѳнгеги да, бутакълары да кѳксюлдюм кюл бетлидиле. Джылы уллуланы къабукълары къараракъ къонгур бетлидиле, джыйрыкъ-джыйрыкъдыла, юсюнде 3-7 сантиметр узунлукълары бла кючлю, къаты чыгъаналары боладыла. Джангы чакъгъан джетеклери кюмюш бетлидиле, артда къонгур тюрсюн аладыла. Чапыракъларыны узунлукълары 8, кенгликлери 0,5 сантиметр боладыла. Учлары не джити, не дуппукъдула. Къысха сабла да неда сабсыз, чапыракъ бутакъгъа джабышыб, энгишге бюгюлюбдюле. Чапыракъланы кѳкге айланган джанлары мутхуз-джашил, джерге айланган джанлары акъсылдым-кюмюш бетлидиле. Гоккалары къарамсыздыла. Эркек урлукъ гоккалары ууакъчыкъладыла, къонгур-кюмюш бетлиледиле, кеслери да къысха къылчыкълыладыла. Тиши урлукъ гоккалары эки къалакълы сарычыкъладыла. Джемишлери топчадыла, сары-алтын бетлидиле, бутакълагъа къалын тогъай джабышыбдыла. Джемиши тогъай джабышханы

ючюн аталгъан болур орусча аты да. Кеслери да ашаладыла. Эт-лидиле. Аны эти 84 процент, сюеги 16 процент, этинден 9 процент, сюегинден 12 процент джау алыргъа болады.

Сары чыгъана апрель-май айлада чагъады. Чакъгъаны бла бирге чапыракълары ёседиле. Джемишлери сентябрь-октябрь айлада бишедиле, дженгил тюшюб кетмейдиле, келир джыл март-апрель айлагъа дери турадыла. Сары чыгъана ёзен суу бойнунда, ууакъ суу ташла болгъан джерде, мырды джерде ёседи. Бачаланы кыйырларын бегитир ючюн, ырджылада битдиредиле. Дарманнга чапыракълары, урлугъу джарайдыла.

Джауун ауузну кириуюнде, тиш этинде, ауузну хырыулу къабугъунда, ёнгечинде, ашхынында, ичегилеринде ауруулары болгъанла, (не джара, не кюйген) аууз ичи ауусул болгъанла, гитче шай къашыкъ бла 30 такъыйкъаны ашарны аллы бла кюнюне юч кере ичигиз. Терисине бирер чурум бла тюшген джарагъа, кюйгеннге, тери чапыргъаннга, тери ауруулагъа кюнюне 2-3 кере сары чыгъананы джаууна бир антибиотик къошуб джагъыгъыз, мелте этиб да салыгъыз. Тиширыулары джаш орунларыны къыяуу болса, сары чыгъана джауу бла бушдукъ не джула этигиз.

Джемишин къайнатыб, шекер аурууу, ашхыныны сууугъу болгъан ичигиз, уулу тюлдю. Чапыракълары бла джемишин бирге къайнатыб, джел аурууу болгъан ичсин, къуру джемишини сюеклерин къайнатыб-ичи джюрюмеген, ичи къатхан ичсин. Была бары да бек джарайдыла. Сары чыгъананы джемишинден - сары чыгъана суу, къайнатма, мармелат этилиб сакъланады. Чапыракълары шай орнуна джюрютюледиле, шорпаны татымлы этер ючюн да къошадыла.

САРЫ КИШТИК АЯКЪ

HELICURYSUM
ARENARIUM

БЕССМЕРТНИК
ПЕСЧАНЫЙ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 30-50 сантиметрге джетген, юсю бютеу да кийизча ийисли хансды. Баш тамыры къысхадды, агъашча къатыды, тюб тамыры ёзеклиди, ууакъ бутакълагъа айырылыбды. Баш-тюб тамырлары да къара къонгур бет-

лидиле. Баш тамырдан чыккыган кыйыр саптагыйла тублеринде кенделенирек ёсюб, ёрге алай тюзеледиле. Ортадагы саптагыйла тюз ёрге кёлтюрюледиле. Чапыраклары кёзююлю ёседиле, кыйырлары тюздюле, туб чапыраклары кысха сабла да битедиле, башырагындагыла саптагыйлагы джабышыб, “олтуруб”, турадыла. Бютеу да саптагыйланы башлары гоккала бла бошаладыла. Ала сап-сары неда кызгылдым-сары бетлидиле. Гюл джоппула четеннге кюнлюкге ушашдыла, тюз кёрюнюшлери сибирткичады. Бу ханс июнь айны аягындан сентябрғыа дери чагыб турады. Урлугы август-сентябрь айлада бишеди. Сары киштик аяк ханс кумлу джерде, ийнели терклены, нарат терклены араларында, чегет кыйырлада, кунтийген тикледе, кыабыргыалада, сыртлада ёседиле.

Дарманнга гюл джоппусу хайырландырылады. Ол да джангы чагыа башлагыан кёзююнде джыйылады. Салкында, хауа, джел эркин джорюген джерде кебдириледи. Аны ёт кзууукыну, бауурдагы ёт джолланы, ёт кзууукыдан чыккыган ёт джолланы суууклары болса, джыйырылыб аурусала, ёт кзууукыну ташы болса, бауурну ауруу болса, бауурда эм квалгыан санларында уулу затла болсала, аш иги эримесе джарайдыла. Мардасыз семиргенле, шекер ауруулула, джорек ауруулула, бауурунда курту болгыанла да хайырланыргыа тыйыншлыдыла. Аны да мардасы, джолу барды.

Хансны гоккаларындан 10 граммны канджал сауутха атыб, юсюне 200 миллилитр кыайнагыан джылы сууну куйуб, башын джабыб, ичинде кыайнай тургыан сууу болгыан бир уллу сауутну ичине салыб, 30 такыйкыаны исси этиб, 10 такыйкыаны сууутхандан сора сюзюб, сюзюлмеге хансын сыгыб чыгаргыан сууун да сюзюб кыошуб, 10-15 такыйкыаны ашарны алды бла биришер уллу шай кыашыкыдан кюнюне 3-4 кере ичигиз. Былай этсегиз да табды, тынчды: 10-15 грамм сары киштик аяк хансны гоккасындан алыб, 400 миллилитр сууда 10 такыйкыаны кыайнатыб, суу кисей бла сюзюб, андан кюнюне 50 миллилитрден 4 кере ичигиз эки ыйыкыны.

СУУ ШИБИЖИ

POLYGONUM HYDROPIPER

ПЕРЕЦ ВОДЯНОЙ

Бирджыллыкъ, мийклиги 70 сантиметрге джетген хансды. Тюб тамыры ёзеклиди, андан аз ууакъ тамырчыкъла ёседиле. Тюб тамырдан ёсген саптагъайы джаланды, тюз ёрге кёлтюрюледи, ичи къууушду, кёберек болгъан туююмчеклерини тышы бла къабукълары болады. Аланы ич джанлары бла къысха саблы чапыракъла ёседиле. Кёб бутакълары да кюз айлада къызаарыб, къызыл бетли боладыла. Чапыракълары кёзююлю ёседиле, узундула, энгишге ийилибдиле, къыйырлары тюз, учлары джитирекдиле, джаландыла. Джангы чапыракълары ачы татыулудула, шибижича, кюйдюргенча этедиле. Ханс суу джагъалада ёседи, аны ючюн аталгъан болур суу шибижи деб. Кебдирилсе, ачы татыу кетеди, кюйдюрмейди.

Суу шибижиге ушаш, суу шибижини къатында ёсген хансладан аны ачылыгъы, кюйдюргени бла айырыб джыяргъа боллкъду. Гоккалары узун саптагъайны тюз къыйыры сюремде битедиле, кеслери да чапыракъланы къойунларындан ёседиле. Гюллери ууакъчыкъладыла, джашил къызыл бетлидиле, гоккалары джоппу къылкъычады. Узунлукълары 4-6 сантиметрди. Урлугъу къозчады, бир джаны тюз, бир джаны кебджекчады.

Суу шибижи май айдан сентябрь айгъа дери чагъады. Урлугъу август-сентябрь айлада бишеди. Суу шибижи мылы джерледе, илипин, индек, ёзен, булакъ суу джагъалада, тюз джерледе, тау этекледе, тау ёзен суу джагъалада да ёседи. Дарманнга аны хансы хайырландырылады. Чакъгъан кёзююнде, саптагъайы къызыл бетли болгъунчу джыяргъа керекди. Саптагъайны тюб бёлюмюн кесмейин, джерден 15-20 сантиметр мийиликге баш бёлюмюн бычакъ бла, оракъ бла кесиб кебдириб джыяргъа тыйыншлыды. Салкъында, хауа джюрюген джерде кебдирирге керекди. Джукъа джайыб, дженгил-дженгил къатышдырыб турмасагъыз, къаралыб, морт болуб къаллыкъды.

Ханс уулу болгъаны себебли, сакълыкъ тыйыншлыды. Ол себебден суу шибижини бир марда бла, бу халда, быллай ауруулагъа джаратыгъыз. Джаулу ичегини къыйырында тюз ичегини къан тамыры керилиб къан келсе, джаш орундан къан кел-

се, сабий джаратылгъандан сора, джаш орундан мардасыз къан келсе, хайызындан къан кѣб келсе, къан тюкюрген, къан сийген болса, ашхынындан, ичегилеринден къан келсе, хандан 20 граммны эки улуу шай къашыкъ бла бирни къанджал сауутха атыб, 200 миллилитр юй джылыуу болгъан сууну къуйуб, ол къанджал сауутну да ичинде суу къайнай тургъан башха улуу къанджал сауутха салыб, 15 такъыйкъаны исси этиб, 45 такъыйкъаны сууутуб, сюзюб, ичинде къалгъан хансын да сыгъыб, сюзюлмеге къошуб, ол сюзюлмеден кюнюне улуу шай къашыкъ бла 4 кере ичигиз. Ол биринчиси.

Экинчиси, шибижи хансны умур этиб, 70 градус ачы аракъы бла келишиулерин 1:1 этиб (сѣз ючюн: 100 грамм шибижи умурну, 100 миллилитр ачы аракъы), къатышдырыб, мияла сауутда башын джабыб, 10 кюнню тутуб, андан сора эки-юч къат суу кисей бла сюзюб, андан 30-40 тамчыдан кюнюне 4 кере ичигиз.

Ючюнчюсю, тюз ичегини къан тамырлары керилиб къан келген аурууу джангы болса, эски аурууу къозгъалса, джангырса 400 грамм хансны эки литр сууда 15 такъыйкъаны къайнатыб, 20 такъыйкъаны шайча этиб башын джабыб туруб, сора суу кисей бла сюзюб къоясыз да, ол сюзюлмеге 400 миллилитр сютде 400 грамм ууакъланган ѳтмекни къайнатыб къошасыз. Исилей барысын да къатышдырыб, тазгъа къуйуб, ол тазда 15 такъыйкъаны олтуругъуз, хар кюн сайын аурууугъузгъа толу себеб болгъунчу. Тазгъа олтургъунчу, не кеси джарауугъузну этиб, неда суу бла ичегигизни джууб, ичигизден, тазгекигиз тазаланыргъа керекди.

Тѳртюнчюсю, 20 грамм суу шибижини бир литр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, шайны ичгенча, ичигиз.

СУУУКЪГЪА ЧЫДАМЛЫ ХАНС

МОРОЗНИК КАВКАЗСКИЙ

Сууукъгъа чыдамлы ханс кѣбджыллыкъды, мийиклиги 50 сантиметрге джетеди. Баш тамыры кѣнделен ѳседи, базыкъды, кѣб башлыды. Баш, тѳб тамырла да къарангы-мутхуз бетлидиле, къабугъу джыйрыкъ-джыйрыкъ дуппур-дохралыды. Баш тамырдан иги танг 2-4 тѳб чапыракъла чыгъадыла, ала ѳсген джерден къысха гокка садакъла ѳрге ѳседиле. Хар гокка садакъ неда гокка саптагъайны тѣббесинде гюл джоппулары болады. Чапыракълары гюл саптагъайда кѣзюулю ѳседиле, къалындыла, къарангы джашил бетлидиле, узун гюл бутакълада битедиле, гюллери уллуладыла, гюл четенде беш къалакъ чапыракъ болады. Ала акъсылдым бетлидиле, башха бетлилери да барды. Хар бирини ичинде 5-12 чапыракъчыкълары болады. Гоккала хар чапыракъны къойнунда битеди. Эркек урлукълары кѣбдюле, тишилери уа 3-10 боладыла. Джемиши джыйымдыкъ чапыракъладан къуралады, урлугъу къара бетлиди, бизни джерледе март-апрель айлада чагъады, урлугъу май-июнь айлада бишеди.

Сууукъгъа чыдамлы бу ханс уулуду, бек сакълыкъ керекди. Ол ѳмен тереклени, чынар тереклени араларында, чегет къыйырлада, майданлада, чаууллу ауушлада, кѣкенле ичинде ѳседи. Дарманнга баш тамыры бла тѳб тамырын хайырландырадыла. Аланы джемиши бишиб бошагъандан сора кюрек бла къазыб топурагъындан тазаланыб, баш тамырдан ѳсген чапракъла бла саптагъайланы кесит атыб, сууукъ суу бла джуууб, бек базыкъларын джонуб, джукъа этиб, 45 градус иссилиги болгъан ыхдауда кебдириб джыяргъа керекди.

Бу ханс уулу болгъаны себебли, бек сакълыкъ керекди, бу мардада къабыл этигиз. Баш-тѳб тамырладан 50 миллиграмны алыб, аны юсюне 50 миллилитр къайнай тургъан суу къуйуб, шайча этиб тутуб, сюзюб, кюнюне бир кере 40-50 миллиграммдан ичигиз. Кесигизда эртденбла, ач къарангылай ичигиз. Семиргенле, сийдиги джюрюменгенле, ичи иги джюрюменгенле, ѳтю иги джюрюменгенле, джиклери, бууунлары ауругъанла, иги джукъалаймагъанла, къоян ауруулула, джебегине джетгенле суукъгъа чыдамлы хансны бу айтылгъан мардадан чыкълмайын хайырланыгъыз.

СЫЫЗГЫЛЫКЪ

ANGELICA SILVESTRIS

ДУДНИК ЛЕСНОЙ

Эки не кѣбджыллыкъ, мийиклиги эки метр бла джарымгъа джетген хансды. Баш, туб тамырлары да базыкъдыла, тюз ѳрге, тюз энгишге ѳседиле. Тюбуне баргъаны урчукъгъа ушашды, ѳзеклиди, баш тамырдан тюз ѳрге ичи къуууш саптагъай кѣл-тюрюледи. Аны башырагъы бутакълагъа айрылыбды. Чапыракъ-лары кѣзююлю ѳседиле, тегерек чапыракъ бутакъланы къыйыр-ларында. Гоккалары агъыракъ-джашил-сары бетлидиле. Кесле-ри да топча джоппу джыйылыб, кюнлюкчадыла. Сабызгъылыкъ-ны урлугъу энгишге ийилибди, кеси да бишсе, экиге бѣлюнюб къалады. Июнь-июль айлада чагъады. Урлугъу август-сентябрь айлада бишеди. Балдыргъан хансча ѳзен суу джагъалада, кѣл джагъалада, къулакъ суу джанлада, сугъарылгъан джайлыкъ-лада, кѣкен аралада, чегет къыйырлада ѳседи.

Сыбызгъылыкъны тамырын дарманнга хайырландырабыз. Не тюрю да сууугъу болгъан, иги сиялмагъан, хыппырыкъ аталмагъан, ичегилери иги джюрюмеген, къарны кѣберге ѳч, бюрегинде къыяу болгъан хансны туб тамырындан 15 грамм-ны алыб, 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, 10 такъый-къаны шайча этиб, башын джабыб тутуб, сууутуб, ашарны аллы бла биришер уллу шай къашыкъны кюнуне юч кере ичигиз. Тиши, къулагъы ауругъан, джел ауруу болгъан сыбызгъылыкъ-ны сыгъыб, сууун чыгъарыб, биришер гитче шай къашыкъны кюнуне юч кере ичигиз.

СЮРЮУЧЮ АРТМАКЪ

CAPSELLE BURSA
PASTORIS MEDIC

ПАСТУШЬЯ
СУМКА

Бир не экиджыллыкъ мийиклиги 30-60 сантиметрге джетген хансды. Тюб тамыры ёзеклиди, ингичгеди, джыджымгъа ушашды, ууакъ бутакълыды. Андан саптагъай тюз ёрге чыгъады, бутакълыды. Тюб тамырындан ёсген саптагъайны тюб чапыракълары тогъай, джайма ёседиле. Ол чапыракълары тишли къалакълачадыла, башырагъындагъы чапыракълары бутакъсыздыла, саптагъайгъа джабышыб, къучакълаб ёседиле. Кеслери да саптагъайдан къаллай бир узун ёсселе, аллай бир къыйырлары джитиден-джити болады. Бютеу да чапыракълары джангур суу тамырына саркъарча алай битедиле. Гоккалары саптагъайны да, бутакъларыны да тюз тёппелеринде ёседиле. Аланы акъ къалакъ чапыракъчыкълары боладыла, узундула, джоппу джыйылыбдыла. Урлугъуну кёрюнюю ичине бюгюлгенча, тышында къыны терсине ючкюл болуб, артмакъгъа ушайды да, аны ючюн да айта болурла сюрюучю артмакъ деб. Урлугъу гаккы тюрюсюлюдю. Бир джылны ичинде бир кереге 64000 урлукъчукъ этеди. Бу ханс тюз джерледе, бачхалада, терек бачхалада, юй тегерекледе, сабанлада, джайлыкълада, джол джанлада, зибилдича ёседиле.

Дарманнга хансын бютеу да хайырландырадыла. Ол чакъгъан кёзююнде майны аягъындан августха дери не бычакъ бла, не оракъ бла кесиб алынады, асыры къалын битген джеринде чалкъы бла чалыб, айырыб да джыядыла. Не ачыкъ хауада, не джел джюрюген салкъын джерде морт этмей, кебдирирге тыйыншыды. Ариу кебдирилиб джыйылгъан хансны да 3 джылдан кёбге тутмагъыз, дарманлыгъы таркъайыб къалады. Сюрюучю артмакъ хансны дарманлыгъы бурунгу урумлулагъа, бурунгу римлилеге бек эртдеден белгили болгъанды. Эртделеден бери да тюрлю-тюрлю аурууланы багъаргъа джаратыб келгендиле, бюгюнлюкде да унутулмагъанды.

Бу хансны бууаз къатынла ичерге боллукъ тюлдю. Баууру, бюреги, сийдик къууугъу, джюреги, ёпкеси (чахотка) ауругъанлагъа, ёт къууугъунда, бюрегинде, къууугъунда ташы

болгъанлагъа, джаш оруну, ёпкеси, бюреги, бурну къанаргъа ёч адамлагъа, джангы неда эски ауруулары къозгъалгъанлагъа, джа-нгы суугъу, шекер ауруулары, ашхынында джаралары болгъанлагъа бир мардада къабыл этерге дурусду.

Биринчиси, 40-50 грамм ууакъланган хансны юсюне бир литр къайнагъан сууну къуйуб, эки сагъатны шайча этиб, сауутну башын джабыб тутуб, андан сора суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден 50 миллилитрден кюнюне 3 кере ичерге тыйыншлыды.

Экинчичи, джангы сагъатында сюрюучю артмакъны сыгъыб алынган суундан 40-50 тамчыны бир уллу шай къашыкъ бла къайнагъан джылы суугъа, къошуб, кюнюне 3-4 кере ичген игиди.

Ючюнчюсю, ёпке аурууну заранындан ёпкеси тешилирге джетиб тургъан адам 400 миллилитр суугъа эки шай къашыкъ бла бир хансны атыб, эмен къабукъдан аллай бирни къошуб, къызыл таза чагъырдан 100 миллилитр бла къатышдырыб, бир къанджал сауутда башын джабыб, 10 такъыйкъаны къайнатыб, сууутуб, суу кисейден чыкъгъан сюзюлмени бир кюнню ичинде аз-аз ичиб бошаргъа тыйыншлыды. Быллай тылданны хар кюн сайын джангыдан этерге керекди.

Тёртюнчюсю, ханс бла 70 градусдукъ аракъыны келишиулерин 1:10 этиб хансдан 30 грамм алсакъ, аракъыдан 300 миллилитр къатышдырыб эки ыйыкъны юй хауада тутуб, андан 20-25 тамчыдан кюнюне юч кере ичигиз. Сюрюучю артмакъ хансны урлугъун татыран орнуна тымгъа джюрютюрге боллукъду. Джангы джетеклеринден, чапыракъларындан шорпагъа, атыб, этге тым, кегет къатышма этиб ашагъан да игиди. Джетегин, чапыракъларын этге къошуб, къуууруб, тебсиге салыргъа да болады.

СЮТЛЮ ХАНС

EUPHORBIA OBERICA BAISS

МОЛОЧАЙ БУАСЬЕ

Мийиклиги 50-60 сантиметрге джетген кёбджыллыкъ уулу хансды. Кадаевны Г.Н. “Къарачай-Черкес автоном областны дарман ханслары” деген китабында чертгенине кёре, бизде аны 7 тюрлюсю тубейди.

Сютлю хансны ингичге урчукъгъа ушаш тамырындан тубю табада ууакъ тамырла джерге киредиле. Саптагъайы тюз ёрге чыгъады. Чапыракълары кюрек тюрсюлюдюле, къысха чапыракъ саблада ёседиле. Гоккалары джоппу-джоппудула, урлукълары юч уялы топчукъланы ичлеринде къонгур бетлидиле. Ханс июнь август айлада чагъады. Кюз айлада урлугъу бишеди. Ханслы къабыргъалада, кёкен аралада, тюз джерледе, тау этекледе аслам тубейди.

Дарманнга хансын хайырландырадыла. Кёбюсюне ёпке ауруу (чахотка), тамагъында суугъу болгъаннга, териси чапыргъаннга джарайды. Алай ачы, уулу болгъаны себебли, бюгюнлюкде аз адам хайырландырады. Сютлю хансны бир джери юзюлсе, алайдан сютге ушаш акъ ханс суу тёгюледи, аны ючюн айтылады сютлю ханс деб. Ачы эм уулу болгъаны себебли, мал да ашамайды.

СЮТЛЮ ЧЫГЪАНАКЪ

SONCHUS OBERACEUS

ОСОТ ОГОРОДНЫЙ

Сютлю чыгъанакъ бирджыллыкъ, мийиклиги бир метрге джетген ёсюмдю. Туб чапыракълары уллуладыла, къыйырлары тишлидиле, ёргерекде чапыракълары гитчерекдиле, гюллери джоппу джыйылыб, гокка четенчик боладыла. Бу чыгъанакъ чагъар аллында бек сютлюдю. Аны ючюн айтадыла сютлю чыгъана деб. Эски бола бара, сютю таркъайыб кетеди. Кеси кюл бетлиди. Джайны узунуна чагъыб турады. Зибилди хансча бачхалада, терек бачхалада, джайлыкълада, сабанлада да ёседи. Сютню чыгъанакъны чапыракъларын, джетеклерин чакъгъан кё-

зююнде, тамырында кюз айлада джыядыла. Сютлю чыгъана уулу тюлдю, иги джарайды не тюрлю да сууугъу болгъаннга. Ичи иги джюрюмегеннге керекди, сийдикни, ётню чыгъарыргъа да болушады. Сютю аз аналагъа да себеб болады, сют кьошады. Чапырагъын да, саптагъайын да джуууб, 30-40 такъыйкъаны тузлу сууда тутуб, сора бычакъ бла кесиб, ууакълаб, аны юсюне сохан туураб, гин, гёлендир да кьошуб, сют башы къатышдырыб, ашагъыз. Сёз ючюн: сютлю хансны чапыракъларындан джюз грамм, бир сохан, гин бла гёлендирден да биришер кесекни, эки уллу шай къашыкъ бла бир чёплеу джау, аллай бир да сют башы кьошуб къатышдырыб, туз атыб, ашаргъа тыйыншлыды. Сютлю чыгъанакъ хансны шорпагъа да кьошадыла, этге тым орнуна да джюрютедиле.

СИБИРТКИЛИК ХАНС

ARTEMISIA SCOPORIA

ПОЛЫНЬ МЕТЕЛЬЧАТАЯ

Бу хансха джамагъатда Аллахны тереги дейдиле. Сибирткилик ханс джарым кёкеннге саналгъан, мийиклиги бир метр бла джарымгъа джетген ёсюмдю. Кеси да ариу балхам ийислиди, артыкъсыз да ачыкъ, исси къургъакъ кюн юзсенг, неда къуругулгъан бутагъын кёолунга ышысанг, иги билинеди ол.

Сибирткилик хансны тюр тамыры ёзеклиди, кёб ууакъ тамырлагъа айырылыбды. Хар тамырдан бир саптагъай ёседи, ол тюрюнден башына дери бутакълыды, джаланды, терекча къатыды, кьонгур бетлиди. Чапыракълары джашил-кюл бетлидиле. Тюр чапыракълары чапыракъ саблада битедиле, тауукъ тюкелеге ушашдыла. Ортадагъыла саптагъайгъа джабышыб, бутакъсыздыла. Гоккалары ууакъдыла, энгиште ийилибдиле, къысха гокка сабчыкълада битедиле. Тыш къарамы тюз тегерек сибирткичады. Сибирткилик ханс деб да аны ючюн айтадыла.

Июль-август айлада чагъады, сентябрь-октябрь айлада бишедиле, ууакъ урлукълары. Дарманнга хансны хайырландырадыла. Урлукъ этгинчи, чакъгъан кёзююнде, август айда оракъ не бычакъ бла баш джаны кесилиб алынады. Бек къалын ёсген джерледе чалгъан да этедиле. Джыйылгъан хансны дженгил

хауа джюрюген джерде, салкъында, не чардакъда морт этмей, кебдиррге керекди.

Джоппу джыйыб, кюлтеле этиб байлаб, салкъыннга тагъыб да кебдиредиле.

Миллет багъыуда сибирткилик хансны кёб тюрлю ауруулары багъаргъа хайырландырадыла. Сёз ючюн, тиши ауругъан тютюнча ичиб, ичине тартмайын ауузунда тутаргъа, неда къайнатма этиб, сууу бла ауузун чайкъаргъа керекди. Сууугъу, джел аурууу болгъан, ич аурууу, джукъгъан аурууу болгъан да джаратыргъа боллукъду. Эки уллу шай къашыкъ бла бир ууакъланган хансны 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, 5-10 такъыйкъаны тутуб, кюнюне 3 кере 200 миллилитрден ичигиз. Хар джол сайын шайча джангы хазырлаб, бал, шекер къошаргъа унутмагъыз. Бу ханс бла юй хамам этиб, ол суугъа кирирге боллукъду, аякълары терлеген а анга аякъларын 12-15 такъыйкъаны салыб туругъа тыйыншлыды. Мындан “Артемизол” деб дарман да этиледи. Ол бюрегинде ташы болгъаннга бериледи.

ТАКЪЮЗЮК ТЕРЕК

SORBUS AUCUPARIA

РЯБИНА ОБЫКНОВЕННАЯ

Мийиклиги 20 метрге дери джетген терекди. Такъюзюкню тогъуз тюрлюсю битеди Шимал Кавказда. Барысы да илму джаны бла толу тинтилиб бошалмагъандыла. Биз, ким да билген, тау чегетледе эркин ёсген бир тюрлюсюн дарманнга хайырландырабыз.

Аны тенгегини къабугъу сыйдам болады, кёк бетли, кёб бутакълыды. Бутакъланы башларында саптагъайла чапыракълары бла энгишге ийилибдиле. Чапыракълары къош тюлдюле. Гоккалары джоппу джыйылыб кюнлюклекчадыла, кеслери да чапыракъ бутакъланы араларындан чыкъгъан гюл саптагъайны къыйырында ёседиле. Гюл джоппу кёндеденине 10 сантиметрге джетеди. Гюллери акъ бетлидиле, аман ийис этедиле. Джемиши топчаракъ зугулду, къызылдымыракъ-къызыл бетлиди, эни бир сантиметр чакълыды, татыуу мысты-ачыракъды. Сууукъ болуб, юшюсе, мыстылыгъы, ачылыгъы таркъайыб кетеди.

Май-июнь айлада чагъады, джемиши кюз айлада бишеди, къар тюшгюнчю, юшюгюнчю терекден акъмайды. Такъюзюк кёбюсюне нарат тереклени ичинде, чегет кыйырлада, ёзен, кёл суу джагъалада кийик ёседи, алай а джол джанлада, терек бачхалада да битдиредиле. Дарманнга джемиши хайырландырылады. Ол сентябрь-октябрь айлада, кыырау ура тебрегинчи, джыйылады. Джангы джемиши да, кебдирилгенден сора дарманнга джюрютюледи. Джыйылгъаны уа кюнде неда 40-50 градус иссилиги болгъан ыхтауда кебдириледи. Такъюзюкню джемишин къаны аз адамла, баууру, бюреги ауругъанла, шекер аурууу болгъанла, ашхынында, ичегисинде ауруулары болгъанла былай джарашдырыб ичигиз.

Биринчиси, уллу шай къашыкъ бла бирни джемишинден алыб, аны юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, 4 сагъатны шайча этиб, башын джабыб, андан сора сюзюб, 100 миллилитрден кюнюне 2-3 кере ичигиз.

Экинчиси, джемишинден уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, анга ит бурунну джемишинден да аллай бирни кёшуб, къатышдырыб, юслерине 400 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, 10 такъыйкъаны къайнатыб, юй хауада, бир кечени башын джабыб кёйуб, эртденбла сюзюб, сюзюлмеден 100 миллилитрден кюнюне эки кере ичигиз. Бу сюзюлмени джетел эте эсегиз да, макъагъыз бар эсе да, ашхынны мыстысы аз болса да, ичигиз иги джюрюмесе да къабыл этигиз. Такъюзюкню джемишинден такъюзюк суу да этиледи, къайнатма да этиледи д.а.к.

ТАТЫРАН ХАНС, БЕШТЫРНАКЪ

ARMORACIA RUSTICANA

ХРЕН ОБЫКНОВЕННЫЙ

Кёбд жыллыкъ мийиклиги эки метр бла джарымгъа джетген хансды. Тамыры узунду, базыкъды, этлиди, акъ бетлиди. Саптагъайы тюз ёрге чыгъады, кёб бутакълыды, къалын чапракълыды, туб чапыракълары узун саблыдыла, зугулладыла. Орта чапыракълары кысха саблыдыла. Огъарыдагъыла уа бутакъсыз битедиле. Гоккалары ууакъ, акъ бетлидиле 5-7 сантиметр узунлукълары болады. Кёбдюле, джоппу джыйылыбдыла, гокка чапыракъчыкълары узундула.

Татыран ханс май-июнь айлада чагъады. Урлугъу узун зугулду, ол да болмагъанны орнундады. Юй тегерекледе, бачха ырджылада, мылы джайлыкълада, ёзен суу джагъалада кийик ёседи. Дарманнга джангы къязылыб алыннган тамыры бла джангы чапыракълары хайырландырыладыла.

Татыран хансны джангы тамыр сууун биришер гитче шай къашыкъ бла кюнюне юч кере ичигиз. Хыппырыкъ аталмасагъыз, баууругъузда къыяуугъуз болса, ёт орунда (ёт къууукъда) ёт кёзюую бла тазаланмаса джарайды. Къырылыб эзилген, неда тартылгъан татыран тамырны ашарны аллы бла ашхыныны сууугъу болгъан, мыстысы кем болгъан, ашхын безлени суулары джетишмеген къабыл этсин. Кюз айлада тахта кёгетлени тузлау башланса къошадыла эмда джангы джаш чапыракъла ашха ачаргъа деб да ашаладыла. Ашхынында мыстысы кёб болгъаннга, бюреклери инджитгеннге татыран хансны не чапырагъы бла, не тамыры бла хайырланыргъа джарамайды.

Уллу гитче да бет нюрюн таза, акъ этер ючюн, тюрлю-тюрлю чапыргъандан тазаланыр ючюн, 50 грамм къырылыб эзилген неда тартылгъан татыран тамырны юсюне 250 грамм сирке суудан къуйуб, шышаны башын хауа кирмезча бегитиб, эки ыйыкъны салкъын, къарангы джерге салыб къойуб, андан сора суу кисей бла сюзюб, аны юсюне бир литр бла джарым сууукъ сууну къуйуб, ол суу бла эртден, ингир бетигизни сылаб, джууб, туругъуз. Джангы татыран тамыр тым, тузлукъ орнуна этге, чабакъ ашарыкъгъа, джюрютюледди. Кюз айлада кебдириб, къыш тым, тузлукъ орнуна да хайырланадыла.

Шорпа да этигиз татыран чапыракъдан. Саулукъгъа игиди. Семиз эт бишген суугъа 1-2 гардош, 1 быхы, 1 сохан бишгинчин къайнаатыгъыз да, сора ууакъ кесилген татыран чапыракъдан 50 къозу къулакъдан 30 граммны алыб, гин бла гёлендир да къошугъуз, бир-эки гаккыны ичин да бузуб къуйугъуз, 1-2 уллу шай къашыкъ бла бир сютбашы да къошуб, не иссилей, неда сууутуб тепсиге салыгъыз. Бек джаратырыкъсыз, саулукъ да табарыкъсыз.

Раса
Папоротник мужской

Сабан ханс
Стальник полевой
Бычья трава

Сант мурса
Сангырау мурса
Глухая крапива
Яснотка белая

Сары кърмач баш ханс
Зверобой продырявленный

Эчки ханс
Донник лекарственный

Эшек чыгынак
Татарник колючий

Юч чапрак суу ханс
Домолай, Трифоль
Трилистник водяной

Юч бетли дух ханс
Фиалка трехцветная

Фатар кыгтай тамыр
Каланхоэ

Хумеллек
Хмель обыкновенный

Тыхтен, Айю сохан
Черемша
Лук медвежий

Чёртлеуюк
Орешник лесной

Наз
Пихта

Нарат терек
Нарат чыгъанакъ
Сосна обыкновенная

Нартюх
Кукуруза

Одал чыпыракъ
Мать-и-мачеха

Къоз терек
Орех грецкий

Къашхасалмаз
Къушкъонмаз
Крушина ломкая

Къутуртуучу ханс
Красавка кавказская

Къызыл шкилди
Къызыл джумукъул
Брусника обыкновенная

Тюлю аякь
Лапчатка прямостоячая
Колган дикий

Тюлю кьуйрукь
Тысячелистник
обыкновенный

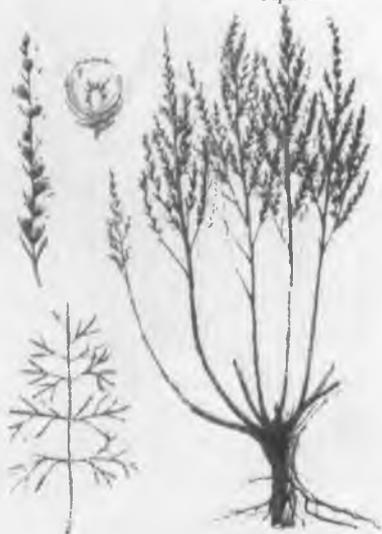
Уллумант
Лопух большой

Уллуит тил
Подорожник большой

Сюрюучо артакъ
Пастушья сумка обыкновенная

Сибирткилик
Польнь метельчатая

Тактюзюк терек
Рябина обыкновенная

Татыран ханс
Бештырнакъ
Хрен обыкновенный

Къара къайын
Черемуха обыкновенная

Къара шкилди
Къара джумукъл
Черника обыкновенная

Къара баш ханс
Черноголовка обыкновенная

Киштикмыйыкъ
Почечный чай
Кошачий ус

ТАТЫУСУЗ ХАНС АЧЫ ХАНС

ARTEMISIA ABSINTHIUM

ПОЛЫНЬ ГОРЬКАЯ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 2 метрге дери джетген татыусуз хансды. Тыш кёрюнюшю кюмюш бетлиди, юсю кийизчады, ууакъ кюл бетли къысха тюкчюкле бла джабылыбды. Баш тамыры къысхады, базыкъды. Андан ёсген тюб тамыры ёзеклиди, кёб тамырчыкълары бла джерде иги бегиб турады.

Баш тамырындан саптагъайла тюз ёрге кёлтюрюледиле, гитче къабыргъалыдыла, башырагъы кёб бутакълыды, бутакъла кёзююлю биришер битедиле. Хар бирини битген джеринден тюз башына дери къуш тюкге ушаш чапыракъла кёзююлю ёседиле. Аланы къысха саблары бардыла. Тюб, орта чапыракълары кюл бетлидиле, башындагъыла агъыракъдыла. Была саптагъайда, бутакълада ёсген чапыракъладыла. Тюб тамырдан тогъай ёсген эки-юч къуш тюкге ушаш чапыракълары уллуладыла, узун чапыракъ бутакълада битедиле. Гоккалары, ууакъдыла, сары бетлидиле. Топха ушаш гокка четенчикни эни 2,5 миллиметрди, гюлчюклерини узунлукълары да 0,3 миллиметрди. Гоккалары джоппу джыйылыб, баш джаны тюз сибирткиликге ушашды. Хар бир гюл четенчикде 85 сары бетли гюлчюклери болады, гюл четенчикни тегереги бла да 25 гюлю, ортасында да 60 болады. Урлугъу кьонгур бетлиди, зугууду, узунлугъу 1 миллиметрди.

Бу ханс дунияда эм ачы ийисли хансха са чалады. Зибилди хансны мал ашамайды, ашагъаны болса да, сютю ачы татыу этеди. Июль-август айлада чагъады, урлугъу сентябрь-октябрь айлада бишеди. Кеси да джол джанлада, атылыб къалгъан джерледе, джайлыкълада, баччалада, кёкен аралада, хуна джанлада ёседи. Дарманнга татыусуз ханс бютеу да хайырландырылады. Биринчи кере татыусуз ханс чакъгъынчы, тюб чапыракълары джыйыладыла, экинчи чагъыб башлагъан кёзююнде саптагъайны гоккалы чапыракълары, бутакъларын 25 сантиметрден узун этмей, баш бёлюмю кесилиб алынады. Саптагъайны тюбюрагъында базыгъына тийилмейди.

Салкъында, джатма тюбюнеде, чардакъда, мукут неда морт этмей ариу кебдирилиб, джыйылыргъа тыйыншлыды.

Бу дарман хансны кёбюсюне ашха ачаргъа, ашалгъан хантны иги эритирге, ашхынны сууугъу болса, ашхынны джебеги не джетиб, джыйырылса, ёт къууукъну сууугъу болуб, ёт иги джюрюмесе, адамны кёкюреги хауа джетмейин къысылса, сууалчаны болса джарайды, дагъыда юйде бюрче, къандагъай болса, юй керекни ичине юй тубге атылады.

Татыусуз ханс бу мардада бу халда бериледи: 50 грамм ариу кибдирилиб джыйылгъанын ууакълаб, башындан тылпыуу чыкъмазча мияла сауутха атыб, аны юсюне 70 градуслу аракъыдан 250 миллилитр къуйуб, юй хауада къарангы джерде 2 ыйыкъны тутуб, андан сора суу кисейни 3-4 къат этиб, сюзюб, сюзюлмеден 15-20 тамчыны ашардан алгъа 15 такъыйкъаны кюнюне юч кере ичигиз. Ол биринчиси.

Экинчиси, 10 грамм хансны алыб, бир гитчерек къанджал сауутха атыб, аны юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, башын джабыб, ичинде сууу бла бир уллу къанджал сауутха салыб, 15 такъыйкъаны къайнатыб, сууутуб, сюзюб, къанджал сауутну ичинде кългъан хансны да сыгъыб, сууун чыгъарыб, сюзюлмеге къошуб, 200 миллилитрге джетмегенине къайнагъан суу къуйуб, джетдириб, кюнюне 50 миллилитрден 30 такъыйкъаны ашарны аллы бла 3 кере ичигиз.

Ючюнчюсю: 20 грамм хансны 400 миллилитр исси къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, сюзюб, анга эки орта сарысмакъ тишни атыб, 15 такъыйкъаны къайнатыб, сора 35-36 градусха дери сууутуб, сюзюб, кир этгенден сора, 100 миллиграммны суу шкок бла ичегиге иерге керекди. Джангы акъыл-балыкъ болгъанлагъа, сабийлеге да 30-50 миллиграммны ичегисине иерге боллукъду ууакъ сууалчанчыкълары болгъанлагъа, чатлары бек кичиб къыйнагъанлагъа бек джарарыкъды.

Тёртюнчюсю, ауузлары аман ийис этгенлеге бек болушурукъду. Ючюнчюдеча этиб сарысмакъ тубню орнуна, дугъумадан иги къошуб, къайнатма этиб, ауузугъузну чайкъагъыз.

ТАМЫЗА

BARBAREA
VULGARIS R. BR

СУРЕПКА
ОБЫКНОВЕННАЯ

Экиджыллыкъ, мийклиги 60-80 сантиметр болгъан хансды. Саптагъайы башырагъында кёб бутакълыды, тюбюрагъы джаланды, чапыракълары джумушакъдыла, узундула, тауукъ тюклеге ушашдыла, зугулдула. Гоккалары алтын сары бетлидиле, ариу ийислидиле, саптагъайны да, бутакъланы да къыйырларында джоппу джыйылыбдыла. Апрель-май айлада чагъадыла, урлугъу терен кюз айлада бишеди.

Тамыза сабанлада, джайлыкълада, бачхалада, джол джанлада, къайда да зибилди хансча ёседи. Дарманнга къуру чакъгъан кёзююнде оракъ бла, бычакъ бла тамызаны башырагъын дан кесиб, хансын алыб кебдириб, хайырланадыла. Сийдикни чыгъарыргъа, кесилген джараны сау этерге, къарыусузгъа къууат берирге джарайды.

Тамыза уулу болмагъаны себебли, шай мардада кебдирилиб джыйылгъан хансын ууакълаб, къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, суйгенигизча бал, шекер къошуб ичерге боллукъсуз.

ТЕЛИ МУСХОТ, ЙЙСЛИ ТЕЛИ МУСХОТ

CONIUM MACULATUM

БОЛИГОЛОВ ПЯТНИСТЫЙ

Кёбджыллыкъ, неда экиджыллыкъ, кючлю уулу, мийклиги 150 сантиметрге джетген хансды. Сократ бу хансны ууундан ёлгенди. Тели мусхот экиджыллыкъ тюлдю, кёбджыллыкъды. Алай а экиджыллыкъ дерге орну барды. Не ючюн десегиз, бир джылгъа бютеу да ёсюб кетмейди. Ал джылында чапыракълары джерге баш тамырындан тегерек тогъай джайылыб ёседиле. Аланы гёлендирге ушатыб ашаб, ууундан джарсыгъанла да тюбейдиле. Тели мусхотны тамыры да гёлендирни тамырына ушашды.

Экинчи джыл кёб бутакълы саптагъай баш тамырдан ёсюб чыгъады, татымлы, чирик джерде эки метрге джетеди. Ол буу-

унлуду, бууунла арасы ёзеклиди. Сабийле ёзекли джеринден сыбызгы этиб, ауузларына салыб сызгырадыла. Ол саулукъгъа бек къоркъуулуду.

Саптагъайы джаланды, сызлыды, кёк бетлиди, тюрбюрагъы кызыл къонгур тамгъалыды, чапыракълары узун бутакълада, кёзююлю бууунлада битедиле, къанатлы тюркге ушашдыла, гитче къууушлудула. Май айдан сентябрны аягына дери чакъгъанлай турады. Гоккалары акъдыла, урлугъу зугулду, тели мухотну ёсген джери чычхан ийис этеди. Кеси да зибилди хансча сабанлада, кёкен ичледе, тау этекледе, тюз джерледе, ырджылада, къаралмай атылгъан бачхалада, ёзен суу джагъалада аслам тюрбейди. Тели мухот ханс асыры уулу болгъаны себебли, бек сакълыкъ кереклисин энтда эсигизге салама.

Ашхыны, ичегилери тёмеча ачыб ауругъан, ичи джюрюмеген, сийдиги тыйылгъан, хайызы келмеген, къаны аз, кёк джетел этген, неда тутхан джётели, эшек гуммос аурууу болгъан, джаш орнуна эт кёзлагъан, бу халда, бу мардада къабыл этигиз.

ТЕГЕНЕК

CARLINA VULGARIS

КОЛЮЧНИК ОБЫКНОВЕННЫЙ

Экиджыллыкъ, мийиклиги 20-70 сантиметр болгъан хансды. Тюрб тамыры ууакъ тамырчыкълары бла урчукъчады. Баш тамыры токъмакъгъа ушашды. Андан тюз ёрге саптагъай ёседи. Кеси да гыбы, чибин ауча затла бла джабылыбды. Биринчи джыл баш тамырдан 10 сантиметр узунлукълары болгъан тогъай чапракъла джерге джайылыб битедиле. Аланы къыйырлары чыгъанакъ тишлидиле. Тюз орталары бла экинчи джыл саптагъай ёседи. Аны башырагъы бутакълагъа айырылады, хар бутакъны башы гокка джоппу бла бошалады. Гюллери сап-сарыдыла. Июль-сентябрь айлада чагъады. Урлугъу октябрь айгъа бишеди.

Тегенек джол джанлада, тау джайлыкълада, чегет къыйырлада, чегет талалада, тау ёзенледе ёседи. Дарманнга тамыры бла урлугъу хайырландырыладыла. Бир-бир джерледе хансын

кюйдюрюб, илгениучю, кьоркьакъ сабийлеге тютюнюн ийискетедиле. Тамырын ууакълаб, 20 граммын 200 миллилитр аракъыгъа атыб, эки ыйыкъны тутхандан сора, саныны ауругъан джерине, артыкъсыз да джел аурууу болгъан джерине джакъсанг, себеб табарыкъса.

ТЁГЕРЕК ЧЫГЪАНАКЪ

**ECHINOPS
SPHAEROCEPHALUS**

**МОРДОВНИК
ШАРОГОЛОВЫЙ**

Тёгерек чыгъанакъны киштикбаш чыгъанакъдан башхалыгъы, муну чапракъларыны къабугъу зыбырды, джумушакъды, къолгъа да джабышады. Гоккалары акъ бетлидиле, хар саптагъайдан ёсген бутакъланы тюз тёппелерине битедиле. Мийиклиги 70-150 см-ге джетеди, саптагъайы тюз ёрге ёседи. Урлукълары зыбыр тюкле бла джабылыбдыла. Тёгерек чыгъанакъ июнь-июль айлада чагъады. Урлугъу август айны аягъында не да сентябрь айда джыйылады.

Урлукъну джыйгъан сагъатда, аны юсюнде зыбыр тюкледен ариулаб джыйыгъыз.

Тегерек чыгъанакъ да киштикбаш чыгъанакъча уулу болгъаны себебли, сакълыкъ керекди.

Къалай джарагъаныны юсюнден айтсакъ, бу дарман ханс адамгъа иги къууат береди. Омурауу джигинден тайгъан, мыйыдан чыкъгъан джебекле, тюрлю-тюрлю ауруула бла къыяулары болсала, не да ол аурууланы ышанлары танылсала, кьоркъуу бола башласа, кёзню джебеги къуу бола башласа, къуруб башласа бу мардада джарашдырыгъыз: тёгерек чыгъанакъны урлугъундан эки гитче шай къашыкъ бла бирни алыб, 200 мл. грамм къайнагъан суугъа атыб, чайча этиб тутуб, суу кисей бла сюзюб, аны аз-аз кече бла кюннге ичигиз. Аурууугъузгъа себеб болгъунчу.

КИШТИКБАШ ХАНС

ECHINOPS RITROL

МОРДОВНИК ОБЫКНОВЕННЫЙ

Киштикбаш ханс мийиклиги 80 сантиметрге джетген кёб-джыллыкъ ёсюмдю. Базыкъ ёзекли тамыры болады. Бёлме-бёлме баш тамырындан саптагъайла ёседиле, кёб бутакълыды. Чапыракълары кёзююлю бутакъсыз саптагъайдан ёседиле, узунлукълары 20 сантиметрге дери болады, тауукъ тюкге ушашдыла. Ёргерегиндегиле мутхуз джашил, тюререгиндегиле акъсылдым кийизчадыла. Гоккалары топча тегерек джыйыладыла, эни 3-5 сантиметрге джетеди, хар бир топча гоккада 200 джууукъ бир бетли четенчиклери боладыла. гоккаларыны ичлери тешикдиле, кеслерини да гюл чапыракълары мутхуз кёк бетлидиле, узунлукълары 15 миллиметрди. Эркек урлукъ этиучюлери бешдиле, кеслери да кюрен быргъыгъа джабышыбдыла.

Урлукълары зугулдула, аланы узунлукълары 6-8 миллиметрди, август-сентябрь айлада бишедиле. Чакъгъанлары уа июнь-август айлада болады. Сыртлада, сай джерледе, тау этекледе, джол джанлада, кёкен аралада, джайлыкълада, ачыкъ джерледе ёседиле. Дарманнга къуру урлугъун хайырландырадыла. Бу ханс да уулу болгъаны себебли, сакълыкъ керекди. Урлугъу август айны экинчи джарымында неда сентябрь айда джыйылады. Бу хансладан этилген дарман-дары къууатсыз адамгъа къууат береди, къан басымы тюшгенни маджал этеди, адамны санын гитче болуудан къутхарады. Адамны эти эмилиб, къурургъа башласа тохтатады. Къан тамырланы ичине туз къатхандан табылгъан ауруулагъа да себеб болады. Кёзню джебеги къурургъа башласа, анга да иги болушады.

Энтда къайтарыб айтама: бу ханс уулуду, бир мардада бу халда хайырланыргъа тыйыншлыды: киштикбаш ханс болсун, тегерек чыгъана болсун урлугъундан юч гитче шай къашыкъ бла бирни алыб, 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, суу кисей бла сюзюб, сюзюлмени аз-аз кюн бла кечеге ичигиз, аурууугъузгъа себеб болгъунчу.

ТАУУКЪ БЮРТЮК

SOLANUM NIGRUM

ПАСЛЕН ЧЕРНЫЙ

Тауукъ бюртюк мийиклиги 50 сантиметрге джетген бирд-жыллыкъ хансды. Тюб тамырындан ёсген саптагъайла кёб бутакълыдыла, чапыракълары кёзююлю ёседиле, бутакълада гаккы тюрюсюлюле. Узунлукълары 5-10 сантиметрди, кенглик-лери 3-6 сантиметрди, къыйырлары тишлирекдиле, гоккалары ууакъдыла, акъдыла, гокка бутакъладыла, гюл джоппула джайылыбдыла, урлугъу тегерекди, эни 7-9 миллиметрди, къара-джашил бетлиди.

Июль айдан октябрь айгъа дери чагъады. Баччалада зибилди хансча ёседи, юйлени тегерегинде, джол, ёзен суу джанлада, багушлада, тау этекледе аслам тубейди. Дарманнга хансы да, тамырлары да хайырландырыладыла. Ала тюз ичегини къыйырында къан тамырлары керилиб, ауруб къыйнаса, ичегилени джебегине джетиб джыйырылсала, сийдик иги джюрюмесе, ол инджиулени багъаргъа онг береди.

Кебдирилиб джыйылгъан чапыракълары бла гоккаларындан гитче шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр къайнай тургъан суугъа къуйуб, шайча этиб, башын джабыб, эки сагъатны тутуб, суу кисей бла сюзюб, биришер уллу шай къашыкъ бла кюнюне терт кере ичигиз, дагъыда былай этигиз: эки уллу шай къашыкъ бла бир иги бишген джемишинден алыб, юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, сериюн отда 10 такъыйкъаны къайнатыб, сууугъандан сора сюзюб, биришер уллу шай къашыкъ бла кюнюне терт кере ичигиз.

Ёсигизде болсун: бишмеген джемиши уулуду. Бишген джемишин сыгъыб, сууун чыгъарыб, ол тауукъ бюртюк суудан 50 миллиграмм алыб, аны юсюне 150 миллилитр суу къуйуб, 200 миллилитр бла ауузугъузда, тамагъыгъызда ауругъаныгъыз болса чайкъагъыз.

ТЕЛИ ЗЫКА

ERYSIMUM CANESCENS

ЖЕЛТУШНИК СЕРЫЙ

Экиджыллыкъ; мийклиги 50-90 сантиметрге джетген ёсюм-дю. Биринчи джылында баш тамырындан тегерек джоппу джерге джайылыб узун чапыракъла, чапыракъ бутакълада битедиле. Аланы кыйырлары тишлидиле. Экинчи джылында ол чапыракъланы орталары бла туб тамырдан бир талай кёб бутакълы саптагъайла чыгъадыла. Чапыракълары кёзююлю битедиле, узун ызлыладыла, кыйырлары тюздюле. Тамыры уа базыкъды, ёзеклиди, кесини да кёб ууакъ тамырлары боладыла. Гоккалары саптагъайны да, бутакъларыны да эм башларында битедиле, сарыдыла, ууакъдыла, бютеу да сибирткиликге ушашдыла, урлугъу кёк-боз бетлиди, энгишге ийилген төрт бюрчекли къынны ичинде болады. Къынны узунлугъу 4-7 сантиметрге джетеди.

Тели зыка май-июнь айлада чагъады, урлугъу июнь-июль айлада бишеди. Ханс сыртлада, кёкен чегет аралада, ёзен суу джагъалада, къургъакъ джайлыкълада, джол джагъалада, тау этекледе кийик ёседи. Бир-бир джерледе сабанлыкълада да битдиредиле. Дарманнга хансны кесин хайырландырадыла. Чакъгъан кёзююнде башырагъындан кесиб алыб, хауа джюрюген салкъын неда 40-60 градус джылыуу болгъан ыхтауда кебдири-либ джыйылады.

Тели зыканы хансындан кърал тюрлю-тюрлю дарманла этиб чыгъарады. Сёз ючюн, кердиовален къуру аны сууундан этилиб къалмайды, кёб кшошакълары бла хазырланады. Бу дарман джюрек ауруулагъа, къан басымы келтюрюлгенлеге, джебеги-не джетгенлеге, къаны тюз джюрюмегенлеге 20 тамчыдан кюнюне эки кере бериледи.

ТЁРТКЮЛ КЪАУРА ТЕЛИ МУРСА ГЫРХЫ ХАНС

LEONURUS
GUINGUELOBAFUS

ПУСТЫРНИК
ПЯТИЛОПАСТНЫЙ

Кёбджыллыкъ, терткюл кёб бутакълы саптагъайлары бла, мийиклиги бир метрге джетген джюрек дарман хансды. Мен айланыб, соруб, табхан атларым тели мурса, тертгюл къаура, гырхы хансдыла. Башха атлары да болурла, алай а не тюрлюсю да бирча хайырланнганы себебли, саптагъайы тертгюл болгъаны ючюн, терт гюл къаура деб салгъанма китабха.

Къыйырлары ючге бёлюнюб, тюрбюнде чапыракълары джарыкъ джашил, башында мутхуз джашил боладыла. Чапыракълары битген джеринде саптагъайны тегереги бла тогъай гоккалары бардыла. Джити чыгъанакъчыкълары бла урлугъу юкюл къозгъа ушайды. Май айдан сентябрь айгъа дери чагъады юй тегерекледе, бачхалада, багушлада, багуш тегюучю джерледе, къургъакъ ёзен суу джагъалада, джол джагъалада тюрбейди. Дарманнга джер юсюнде бёлюмюн хайырландыргъаныбыз себебли, июнь-август айлада саптагъайыны башындан 40-50 сантиметр узунлукъда чапыракълары бла, гоккалары, бла урлугъу бла, кесилиб алыныб, салкъында ариу кебдирилиб джыйылады. Кебдирилген кёзююнде айландырыб турургъа керекди мукут болмаз ючюн.

Бу къалапеладан бери сансыз-санаусуз инсанланы джюреклерине дарман болуб, сабырлыкъ салыб келгенди. Джебеклерине джетиб, татыб сер болгъанлагъа да болушады. Къан басымы кёлтюрюлгеннге джарайды, джётелге, джюрек дженгил ишлесе, макъа аурууу, къоян аурууу болгъанла да хайырлансынла. Джарашдырыу мардасы уа былайды: 15 грамм къургъакъ хансны алыб, 200 миллилитр къайнай тургъан суугъа атыб, шайча этиб, сууутуб, сюзюб, уллу шай къашыкъ бла кюнюне 4 кере ичигиз. Джашилле саптагъайыны чапыракъла битген джеринден кесиб алыб, ариу джуууб, иги силкиб, кебдириб, сора сууун чыгъарыб, андан 200 миллилитрни 300 миллилитрге 70 градус-

лу аракыы бла къатышдырыб (къатышманы кёб заманны сакъларгъа да боллукъду), 30-40 тамчыдан кюнюне терт кере ичигиз. Джюрек дарманны (валерьяна) тамырындан 10 граммны терткюлкъаураны хансындан 15 граммны алыб, бир-бирлерине къатышдырыб, 200 миллилитрни 70° кючлю аракыыгъа атыб, 2-3 кюнню тургъандан сора, 30-40 тамчыдан кюнюне 3 кере ичигиз. Джебегигизге уллу сеbeb боллукъду.

ТЮРТЮ

BERBERIS VULGARIS

БАРБАРИС ОБЫКНОВЕННЫЙ

Кёб бутакълы кёкенди, мийиклиги 3 метрге джетеди. Кючлю, къаты, тюз не кынгыр ёсген тюрб тамырлыды, агъачы сары бетлиди. Тёнгегини да, бутакъларыны да къабугъу алгъа саргъылдым болады, бир кесек уллайгъандан сора кюл-кёксюлдюм бетли болады. Бутакъларында узунлукълары 2 сантиметр болгъан ючюшер башха-башха джити чыгъанала битибдиле. Тютюнню джемишин джыйгъан сагъатда адамланы кюллерына чанчыладыла. Ол чыгъаналы кюуушларындан узунлукълары 4 сантиметр бек кысха саплары бла чапыракъла ёседиле. Ала зугулуракъдыла, джукъадыла, кыйырлары мычхы тишлеге ушашдыла, кеслери да мысты татыу этедиле, кёзююлю, хар бууундан чыгъадыла, чапыракъланы орталарындан гоккалары ёседиле, кеслери да тюз ёрге кёлтюрюле келиб, белирагъындан бюгюледиле энгишге, джюзюм джоппугъа ушаш боладыла. Гюллери сап-сарыдыла, узун гюл сабада битедиле. Эркек урлукълары 6, тиши урлукълары бир боладыла. Джемиши - зугулдула, джарыкъ кызыл бетлиди, татыуу мыстыды. Май-июнь айлада чыгъады, урлугъу сентябрь-октябрь айлада бишеди.

Тюртю чегет кыйырлада, къабыргъа тик джерледе, кёкен аралада, тау этекледе, ёзен суу джагъалада ёседи. Бачхалагъа да саладыла. Дарманнга джемиши, чапырагъы, тамыры, къабугъу хайырландырыладыла. Джемиши сентябрь-октябрь айлада джыйылады. Къабугъун апрель-май айлада, тамырын октябда, ноябрда, неда джаз, апрель айда, чапыракъланы май айны аягъында джыядыла, тюртю чакъгъан кёзюуде, чапырагъын бо-

шагъандан сора да, дарманнга деб джыйылгъан тюртюню чапырагъын, джемишин, тамырын, къабугъун джел джюрюген салкъын джерде морт этмей кебдирирге керекди.

Дарманнга барысындан да бек джарагъан чапыракъларыдыла. Тюртю дунияда бек эртделеден бери халкъгъа дарманлыкъ этиб келеди. Аны джемиши суусабны кеседи, ашха ачады, кёлтюрюлген къан басымны тюшюреди. Къабугъу бла тамыры керилген къан тамырланы тарыракъ этедиле, къан келгенни тохтатадыла, ичегилени иги ишлетедиле, къууат береди, ётню чыгъарыргъа болушадыла, бауур ауруугъа, ичи ётгеннге да дармандыла.

Тюртюден “берберин” деген дарман этиледи. Къанны тохта тыр ючюн, тюртю тамырны къабугъундан бир гитче къашыкъ бла бирни алыб, юсюне 400 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, 4 сагъатны тутуб, сюзюб, 100 миллилитрден кюнюне 4 кере ичигиз. Бурундан, джаш орундан, тиш этден къайдан да къан келгени болса да джарайды.

Тюртюню чапыракъларындан уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, анга 200 миллилитр исси сууну къуйуб, къанджал сауутну башын джабыб, ичинде сууу къайнай тургъан уллуракъ сауутха салыб, 15 такъыйкъаны иги джылытыб, сора 40 такъыйкъаны башын джабыб, шай этиб къойуб, артда суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден уллу шай къашыкъ бла 4 кере ичигиз, ётюгюз иги джюрюмесе, баууругъузну къыяуу болса неда чархыгъызда бир саныгъыз къанаса.

Дагъыда: тюртюню ууакъланган чапыракълары бла 40 градуслу аракъыны келишиулери 1:5 этиб хайырланыгъыз. Сёз ючюн, 40 грамм чапыракъны юсюне 200 миллилитр аракъыны къуйуб, башын джабыб, эки ыйыкъгъа фатарда бир къарангыракъ джерге салыб къойсагъыз, ол къарауу-къызыл бетли болуб, татыуу да мысты, ариу ийисли боллукъду. Аны суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден 25-30 тамчыдан кюнюне юч кере ичигиз.

САРЫ ТҮЙМЕ ХАНС

TANACETUM VULGARE

ПИЖМА ОБЫКНОВЕННАЯ

Кёбджыллыкъ, мийклиги 150-200 сантиметрге джетген хансды тамыры къысха кёндеден ёседи, баш тамырлыды. Андан джыджымгъа ушаш туб тамырчыкъла, тюз ёрге чыкъгъан саптагъайла да ёседиле. Саптагъайла къатыла, кючлюледиле, ызлы-сызлыдыла, кёб бутакълыдыла. Бутакъларыны да тюз тёб-белеринде сары туюмелеча быргъылы гюллери боладыла. Аны ючюн да айтыла болур сары туюме ханс деб. Гокка табакъчыкъла тегерек, кёб гюллюдюле, джарыкъ джашил бетлидиле, джоппу джыйылыбдыла. Чапыракълары кёзююлю ёседиле, узундула, кыйырлары тишлиледиле, энгишге бюгюлюбдюле, джашил бетлидиле. Бу июль-август айлада чагъады. Урлугъу август-сентябрь айлада бишеди. Ханс бек ийислиди. Джол джанлада зибилди хансча кюн тийген джерледе, ырджылада, сабанлада, кёкен аралада, ёзен суу джагъалада. Бачхалада аслам тубейди. Дарманнга гоккалары, урлугъу да хайырландырыладыла.

Хансын башырагъындан бычакъ не оракъ бла кесиб алынады. Гоккаларын июнь-август айлада чакъгъан кёзююнде гюл саптагъайындан кесиб алынады. Джел джюрюген салкъын джерде кёбдириледи. Сары туюме ханс ёмюрле бла аурууулагъа дарман болуб келеди. Ол ашхыны иги ишлемеген, иссиси, тегерек сууалчанлары, бауурунда кърту болгъан, тюрлю-тюрлю джукъгъан ауруулары болгъан, ашхыныны, ичегисини джарасы болгъан, артыкъсыз да ашхыныны мыстысы аз болгъан, баш ауруулу, ётю иги чыкъмагъан, ичи ётген, хайызы замансыз келген, артыкъ къаны кетген адамлагъа джарайды. Джоругъун да айтайым.

Бир уллу шай къашыкъ бла бир хансны гоккаларындан алыб, къанджал сауутха атыб, юсюне 400 миллилитр къайнаб суугъан сууну къуйуб, 4 сагъатны башын джабыб къойуб, андан сора сюзюб, сюзюлмеден 100 миллилитрден кюнюне 30 такъыйкъаны ашарны аллы бла юч кере ичигиз. Аны тышында да гоккалары бла хансын бирге алыб биринчидеча этиб ичигиз. Эсигизда болсун: къарны болгъан тиширыугъа чыртда джарамайды, ичи кетерикди. Фатарда, юйде чибин аз болур ючюн, бюрче джюрюмез, гёбелекке учмаз ючюн, сары туюме хансны юйде тутугъуз.

Сууалчаннга артыкъ да кёбюсюне сабийледе болуучу гитче сууалчанчыкъланы (острица) к'урутург'а да джарайды. 400 миллитр сютге эки орта сарысмакъны тишлерин ариулаб, кесиб, ууак'лаб, к'уйуб, анга да сары т'юмени урлуг'ун унча этиб, бир уллу шай къашыкъ бла бирни к'ошуб, джабыкъ к'анджал сауутда сериуон отда 10 так'ыйкъаны к'айнатыб, суу кисей бла сюзюб, ол сюзюлмени джылыуу 35-36 градусха дери суутуб, сабийлеге 200-300 миллитрден тюз ичегисине к'уярг'а керекди. Андан сора джарты ёлген да, керти ёлген да тазгек бла бирге чыг'ыб башларыкъдыла. Тазгекде ала кёрюнмей къалг'ынчын, алай этиб туруг'а керекди. К'уйрукъ тегерени кичиую, кичигени да тохтарыкъды.

ТЮКЛЮ ШАПТАЛ

PERSICA VULGARIS MILL ПЕРСИК ОБЫКНОВЕННЫЙ

Бу терек бизни джерледе салыныб башланганлы кёб болмайды. Ол кюн чык'г'ан Азиядан джайылг'анды К'рымг'а, Шимал Кавказг'а. Бусаг'атда бир к'ауумла энчи бачкаларында ёсдюредиле. Мийиклиги 3-4 метр болады. Тёнгеги узун тюлдю, кёб бутак'лыды. Ала асламысына тюз ёрге ёсмейин, тог'ай бирча кёнделенирек ёседиле. Тёнгегини да, бутак'ларыны да, къабуклары да к'ызылыракъ-мор бетлидиле.

Джемиши уллуду, къалын этлиди, кеси да акъ бетлиди, неда к'ызылыракъ-сары бетлиди. Сюеги тегерек тюрюсюлдю, уллуду, ичиндеги урлуг'у ачыды, кеси да ийислиди. Тюклю шапталны мысты, татлы суулу эти болг'аны себебли, эм иги кёгетлени бирине саналады. Чийлей да ашаг'ыз, к'айнатма этиб да ашаг'ыз, суу этиб да ичигиз. К'ышха сак'ларг'а да боллук'ду. Тюклю шаптал тышындан ариу кёрюнюшюнден иги татыуундан сора да, тюрлю-тюрлю ауруулаг'а дарманнга джюрютюледи. Алай а, шекер ауруулары болг'анла, семиз адамла анга асыры мыллык атмасынла. Ашхынны безлерин иги ишлетеди, ханты хатхуда иги эритеди. Темир джетмейин к'ан тюрленсе джарайды. Ашхынны мыстысы джетмесе болушады, джюрек дженгил ишлесе, сабыр этеди. Бу шапталны этин ингил орнуна бетге да джаг'адыла.

Тюклю шапталны урлуг'ундан этилген джау бек баг'алыды.

КЪАЗ АЯКЪ, ТЮЛКЮ АЯКЪ

PANTETILLA ERECTA

ЛАПЧАТКА ПРЯМОСТОЯЧАЯ
КОЛГАН ДИКИЙ

Кёбджыллыкъ, алай уллу болмагъан, мийиклиги 30-50 сантиметрге джетген хансды. Бизни джерледе аны 5 тюрлюсю тюбейди, кишдик аякъ, къаз аякъ, джайылма, тик ёсген, мырдыда ёсген да дейдиле. Огъары джаны кёб башлыды, джерде кенделен ёседи, агъашча бек къатыды, ауурду, тыш кёрюнюшю къараракъ-къонгурду, ичи джангы къазылгъан сагъатда джарыкъ-къызыл бетлиди, кебдирилсе, къызыл-къонгур бетли болады. Тамырлары кёбдюле, ингичгедиле. Баш тамырны узунлугъу 2-10, базыкълыгъы да юч сантиметрге джетеди. Андан саптагъайла ёседиле, кёб бутакълыдыла, бутакъларыны да, саптагъайларыны да теппелери гоккалыдыла. Тюб чапыракълары саблада ёседиле, юч не беш бармакълачадыла. Кеслери да ханс чакъгъан кёзюуде къуу болуб къаладыла. Саптагъайда чапыракъла уа бутакъсыз, сабсыз саптагъайгъа джабышыб битедиле, тюклюдюле. Гоккалары гюл саптагъайны учунда чагъадыла, ууакъдыла, сарыдыла.

Урлугъу гаккы тюрюсюдю, къонгур бетлиди. Тюлкю аякъ май август айлада чагъыб турады. Урлугъу август-сентябрь айлада бишеди. Бу ханс джайлыкълада, къабыргъалада, тикледе, кёкен аралада, тау этекледе, чегет талалада, юй джанлада, ёзен суу джагъалада ёседи. Баш тамыры кёбюсюне къой-тууар терилеге эмен ичирирге, эрик ашатыргъа, къумачны къызыл бояргъа хайырландырылады.

Дарманнга да баш тамырын джюрютедиле. Ол толу къуу болгъунчу, къазылыб алынады, ууакъ тюб тамырлары бла саптагъайы кесиледи. Баш тамырны тюбюрагъындагъы топурагъындан тазалаб, джууб, ачыкъ хауада неда хауа эркин джюрюген салкъында кебдириб джыяргъа керекди. Ыхтауда 50-60 градус иссиликде да этерге боллукъду алай. Сентябрь-октябрь айлада неда апрель-май айлада тюб чапракълары ёсген кёзюуде джыйылады. Тюлкю аякъны баш тамыры ашхыныны, ичегилерини сууугъу болгъаннга, ичи ётгеннге, ичинден къанлы, иринли къабукъ хъырыу келгеннге, ашхынында джарасы болгъаннга,

ашхынындан, ёпкесинден, джаш орнундан къан келгеннге, бу халда буюрадыла.

Уллу шай къашыкъ бла бир ууакъланган тюкю къуйрукъну баш тамырындан алыб, 200 миллилитр къайнагъан сууну аны юсуне къуйуб, джарым сагъатны къайнатыб, эки сагъатны шайча башын джабыб, андан сора сюзюб, сюзюлмеден уллу шай къашыкъ бла биришерни ашардан отуз такъыйкъаны алгъа кюнюне терт кере ичигиз. Терисинде кюйгени, чапыргъаны, битгени болгъан, кесилген джарасы, джарылгъаны болгъан андан мелте этигиз. Алай болмаса, быллай джакъма этиб джагъыгъыз: уллу шай къашыкъ бла бир баш тамырны 200 грамм сары джау бла бирге къайнатыб, беш такъыйкъаны ариу къалын къумач бла юсюгюзге да джагъыгъыз.

ТЮКЮ КЪУЙРУКЪ

ACHILLEA
MILLEFOLIUM

ТЫСЯЧЕЛИСТНИК
ОБЫКНОВЕННЫЙ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 20-80 сантиметрге джетген хансды. Тюб тамыры ингичгеди, чырмауукъча джер тюбюнде джайылма ёседи. Кёб бутакълыды, кёб джетеклиди, джер тюбюндеги, ол джетекледен саптагъайлагъа джанаша тогъай кёб чапыракъла тик ёседиле. Саптагъай тюз ёрге кёлтюрюледи. Башында гюл джоппулары боладыла. Саптагъайны чапыракълары расаны чапыракъларына ушаш бутакълада джабышыб кёзюулю ёседиле. Тюкюню къуйругъуна ушайдыла, тюкю къуйрукъ деб да аны ючюн айтадыла.

Тамыр джетекледен чапыракъла узун саблада, чапыракъ бутакълада ёседиле, гоккалары гюл джоппуладыла, тил тюрюсюлю гюлле акъ бетлидиле, быргъы тюрюсюлю гюллери уа сары бетлидиле. Урлукълары ууакъдыла, 2 миллиметр узунлукълары боладыла аланы. Июнь айдан октябрь айгъа дери чагъыб турады бу ханс. Урлугъу август-сентябрь айлада бишеди. Тюкю къуйрукъ бизни джерде кёб ёседи, суйгенинъча бир хазырларгъа боллукъду. Тау этекледе, джайлыкълада, кёкен аралада, чегет къыйырлада, чегет талалада, тик къабыргъалада, бетледе, джол джанлада аслам тюбейди.

Дарманнга хансы хайырландырылады. Чакъгъан кёзююнде, июль айдан август айны ортасына дери гокка саптагъайны баш джанындан 15 сантиметр кесиб алынады. Джыйылгъан ханс джел джюрюген салкъын джерде кебдириледи. Морт болса, джарамайды. Илмуда, халкъда да дарманнга джюрютедиле. Кёб тюрлю ич ауруулагъа, тери ауруулагъа хайырландырадыла. Аны мардасы да барды. Ашхынында, ичегисинде, артыкъсыз да джаулу ичегисинде, тюз ичегисинде, джарасы болгъаннга, ичинден къанлы “ичеги къыргъан” келиб, джукъгъан аурууу болгъаннга, бауурунда, ёт къууугъунда сууугъу болгъаннга, бурундан, ичегисинден, джаш орнундан, къан келгеннге, бир джери ауруб къыйналгъанлагъа, къаны аз адамлагъа, солууу тыйылыб, къыйналыб солугъанлагъа бек болушады.

Эки уллу шай къашыкъ бла бир кебдирилик джыйылгъан хансны къанджал сауутха атыб, юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, сора андан да уллу, ичинде къайнай тургъан сууу болгъан къанджал сауутну ичине салыб, 15 такъыйкъаны тутуб, бери алыб, 30 такъыйкъаны шайча этиб, башын джабыб къойуб, сюзюб, кюнюне 100 миллилитрден ашарны аллы бла 30 такъыйкъаны джылылай 3 кере ичигиз. Ол биринчиси.

Экинчиси, тюлкюкъуйрукъну сыгъыб, сууун чыгъарыб, (алгъа джууб тазалаб, андан сора) ол суугъа бал къошуб, гитче шай къашыкъ бла кюнюне юч кере ичигиз 30 такъыйкъаны ашарны аллы бла.

Ючюнчюсю, териси чапыргъанла, битгени болгъанла, багъылыргъа боллукъдула.

Сёз ючюн сапран хансдан, сибирткилик хансдан уллу шай къашыкъ бла биришерни тюлкю къуйрукъ хансдан, шкилдини джемишинден, ит тил чапыракъдан, мурсадан, сары къурмачбаш хансдан уллу шай къашыкъ бла бирни, джикли хансдан 3 уллу къашыкъ бла бирни да алагъа къошуб, барысын да къатышдырыб, ол къатышмадан беш уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне бир литр къайнагъан сууну къуйуб, сау кечени джылы джерде къойуб, эртденбла суу кисей бла сюзюб, бир кюннге сегиз кере ичиб бошагъыз. Алай бла саулугъугъузгъа себеб табарыкъсыз.

Тёртюнчюсю, сийдик къууугъуну сууугъу болгъан бу хансдан 2 уллу шай къашыкъ бла бирни, айры хансны тамырын-

дан бир уллу шай къашыкъны, акъ къайын чапыракъдан эки уллу шай къашыкъ бла бирни, айю джемишни чапыракъларындан да эки уллу шай къашыкъны алыб, барысын да бир-бирлерине къатышдырыб, андан уллу шай къашыкъ бла экини юсюне 500 миллилитр сууукъ сууну къуйуб, 5-7 такъыйкъаны къайнатыб, сюзюб, кюнюне терт кереге ичиб бошагъыз.

Бешинчиси, ашхыны джыйырылыб, бек аурутхан сары тьюме баш ханс бла тюлкюкъуйрукъдан биришер уллу шай къашыкъны къатышдырыб, юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, иссилей кюнюне 3 кере ичигиз.

Алтынчысы, ичи кёберге ёч адам бюрче хансны урлугъундан эки уллу шай къашыкъны, гинни урлугъундан бир уллу шай къашыкъны, тюлкю къуйрукъну чапыракъларындан 2 уллу шай къашыкъны; зынтхыны саламындан ууакъланган 3 уллу шай къашыкъны, айры хансны тамырындан бир уллу шай къашыкъны, джюрек дарманы (безгек от) тартылгъан тамырындан бир гитче шай къашыкъны алыб, барын да къатышдырыб, ол къатышмадан 4 уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 600 миллилитр сууукъ сууну къуйуб, 15 такъыйкъаны къайнатыб, сууутуб, кюнюне юч кере 150-200 миллилитрден ичиб бошагъыз. Ичигизни кёбгени чёкгенден сора да, бир ыйыкъны ичиб турутъуз.

УЛЛУ МАНТ

ARCTIUM LAPPA

ЛО УХ БОЛЬШОЙ

Экиджыллыкъ, кимге да эртдеден белгили хансды. Биринчи джылында баш тамырдан узунлукълары 60-70 сантиметрге, кенгликлери 30-50 сантиметрге джетген уллу чапыракъла сабланы къыйырларында бир-бири юслерин джаба, тогъай битедиле, къыйырлары тишлидиле, кёк бетлидиле. Экинчи джылында мийиклиги эки метрге джетген саптагъай ёседи. Ол узунуча терен сызлыды, кёб бутакълыды, тюклюдю, къызылыракъ бетлиди, гыбы аулуду, тыйын терича джумушакълыгъы бла. Саптагъайыны чапыракълары кёзююлю битедиле, саблада бутакъ эм саптагъай бууунладан ёседиле. Кеслери да джашил боладыла. Гоккалары хар бутакъчыкъны тёббесинде биришер битедиле, джоппу теге-

рекиде, хар бирини кенглиги 3-3,5 сантиметрди. Мантны урлугъуну узунлугъу 5-6 сантиметрди, гаккы тюрюсюдо, къаралдымды.

Мант июнь-август айлада чагъыб турады. Урлугъу сентябрь-октябрь айлада бишеди. Уллу мантдан сора да бизни джерледегыбы аулу мант да болады. Эки тюрлюсю да хуна джанлада, джол джанлада, юй тегерекледе, сыртлада, атылыб къалгъан джерледе, къош тюбледе, зибилди хансча ёседиле. Уллу мант кёб къраллада дарманнга джюрютюледиле. Асламысына мантны биринчи джылгъы тамыры хайырландырылады. Аны сентябрь-октябрь айлада къазыб, топракъдан тазалаб, кебдирилиб джыядыла. Биринчи джылгъы тамыр этли, суулу болады, экинчи джылгъы къатыб агъашча болады да, ол хайырландырылмайды. Биринчи джылгъы тамырны да къабугъун алыб, кесиб, салкъынды кебдиредиле. Тюрлю-тюрлю ауруулану зараны бла сийдиги чыкъмаса, аякълары кёбселе, ичи сары суу болса, бу мардада джарашдырыб ичерге дурусду: Уллу шай къашыкъ бла бир кебдирилиб джыйылгъан мант тамырны 400 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, эки сагъатны шайча этиб къойуб, исилей 200 миллионитрден кюнюне 3-4 кере ичигиз.

Мантны биринчи джылгъы тамырын чийлей, сууда бишириб, суусуз ыхтауда бишириб, къуууруб, шорпагъа гардошну орнуна салыб, тартылгъан эт джуммакъгъа къошуб, табада бишириб ашагъан да игиди. чачы тюшюб баргъан, терисинде чапыргъаны, чакъгъаны, битгени, ат сиркеси, темирею болгъан мант тамырны оливка джау бла келишиулерин 1:5 этиб, къатышдырыб, 10 кюнню салыб къойуб, ол къатышмадан терисине джагъаргъа боллукъду. Иги джарайды. Чачында габусу болгъан мант тамырны 200 граммын сууда къайнатыб, бир кюн къалыб, бир кюн юч кере башын джуусун. Неда мант тамырны къыргъыч бла къырыб, ол къырылгъанны мал ич джау бла къатышдырыб, джакъма этиб, териде темиреуге, ат сиркеге, чапыргъаннга, чакъгъаннга джагъаргъа тыйыншлыды.

Мантны чапыракъларын да хайырланыгъыз. Кебдирилиб джыйылгъанындан уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, сюзюб сюзюлмеден уллу шай къашыкъ бла биришерни кюнюне юч кере, ашагъандан сора бир сагъатдан ичигиз. Сийдиги иги джюрюмеген, аякълары кёбген, ашхынында сууугъу болгъан да.к.

Мант тамырдан ун этиледи. Будаи, къара будаи унлагъа 1:2 келишиуде къошулуб, гырджын да этиледи. Джаш чапыракъларындан, саптагъайындан шорпагъа да къошадыла. Айтыргъа, 0,5 литр суу, 30 грамм къобуста, бир орта быхы, бир сохан, орта гардош, 1-2 падражан, гёлендир, уллу мантны саптагъайы бла чапырагъындан 50 грамм бир-эки уллу шай къашыкъ бла бир сют башы къошуб, бишириб, туз бла джарашдырыб, тебсиге салыучандыла.

УЛЛУ ИТ ТИЛ ЧАПЫРАКЪ

PLANTAGO MAIOR

ПОДОРОЖНИК БОЛЬШОЙ

Кёбджыллыкъ хансды. Бизни джерледе бир-бирине ушаш терт тюрлюсю тубейди: орта ит тил чапракъ, штыл неда дина штил чапыракъ, бюрче ит тил чапыракъ, уллу ит тил чапыракъ. Бу хансла бир-бирлерине ушашдыла, дарманлыкълары да бирчаракъдыла. Ол себебден, бу китабда уллу ит тил чапыракъны джазама. Аны гюл саптагъайыны не чапырагъы, не гюлю болмайды, джангыз тюз башында къарамсыз къалын къылкысы къонгуруракъ кёб гоккачыкълары бла, мийиклиги да 30-50 сантиметрге джетеди. Гоккалары ууакъ, джарыкъ, къонгурдула, урлукъ джипчиклери тертдю, узунлукълары узунчукъладыла, кимит бетлидиде, чапыракълары узун бутакълада тамырны тюз башындан ёсюб чыгъадыла. Кеслери да джашил бетли, гаккы тюрлюсю боладыла. Тамырлары кёб, джерге джайылыб ёседиле, терен бармайды, мылы кюн тубюнден тутуб, тынч тартыб чыгъарыргъа боллукъду. Эки уялы тобчукъну ичинде 8 не 13 урлугъу барды. Июнь айны аягъындан сентябрьгъа дери чагъыб турады.

Бютеу да ит тил чапыракъла зибилди хансча джол джанлада, джайлыкълада, юй тегерекледе, ёзен суу джагъалада ёседиле. Дарманлыкъгъа деб бир-бир джерледе сабанла да къурайдыла. Дарманнга джашил чапыракълары джюрютюледиле. Аланы ийислери болмайды, татыулары ачыракъды, къарагегенча ауузунгу къалын этеди. Дарманнга чапыракъларын, гоккаларын, урлугъун джаратадыла. Аланы чакъгъан кёзююнде июнь-июль айлада, урлугъун сентябрь айда джыяргъа керекди. Джыйылгъан

хансны мукут этмейин, кюн ариуда ачыкь хауада, чардакьда, мылы, джипкил кюнледе уа 40-50 градус от джылыуда кебдирирге керекди. Аны юч джылны сакьларгьа болады.

Ит тил чапракьны эртдеги урумлуланы, араблыланы, кьад-жарлыланы табиблери мингле бла джылланы мындан алгьа дарманнга джюрютгендиле. Ашхынны, ичегилени, сууугьу, джарасы болса, ашхынны, ичегилени безлерин тюз ишлетеди. Ёпке-синде, ёпке башында, сууугьу болгьаннга, ёпке аурууу болгьаннга, кёк джётел инджитгеннге, дагьыда тюрлю-тюрлю кьургьакь кьыйын джетел этдирген ауруулагьа, кесеклеге, кьан тюкюргеннге джаратадыла. Хыппырыгьын атдырады, солугьанын дженгил, эркин этедиреди. Инсанны чархыны не тюрлю сууугьу болса да, сау этерге болушады, иринлеген, кьатхан, ачыкь джараланы джумушатыб, башларын джабыб сау этеди.

Хансны джангы юзюлюб алыннган чапырагьын ким да биледи, кесилген джарагьа, окь джарагьа, миз, чюй салгьан башха да не тюрлю джаралагьа да ариу джууб, сюртуб, салыргьа керекди. Эски джаралагьа да салынады. Урулуб, джыгьылыб тюшген кюлтюмге да джарайды. Урлугьун ичи ётгеннге, ич аурууу болгьаннга, сийдик кьууукьну сууугьу болгьаннга, безгек ауруугьа да береди.

Ит тил чапыракьны хансын бу мардада, бирча алыб хайырландырыгьыз.

Биринчиси, хазыр джыйылыб тургьан чапыракьладан бир чай кьашыкь бла бирни 200 миллилитр кьайнагьан суугьа атыб, 15 такьыйкьаны тутуб, сууутуб, сюзуб, кюнюне ашарны аллы бла уллу шай кьашыкь бла 3-4 кере ичигиз.

Экинчиси: эки уллу шай кьашыкь бла бир урлугьун алыб, 200 миллилитр суугьа атыб, кьанджал сауутда отха салыб, 10 такьыйкьаны кьайнатыб, сууутуб, сюзуб, андан кюнню не заманы болса да, уллу шай кьашыкь бла не бир, не эки кере ичерге керекди.

Ючюнчюсю, иттил чапыракьны джангы джыйыб, аны сыгьыб, суундан ашарны аллы бла кюнюне гитче шай кьашыкь бла биришер юч кере ичигиз. Кьайнагьан суугьа кьошаргьа да боллукьду. Сёз ючюн, уллу шай кьашыкь бла бир чапыракь сууну 50 миллилитр кьайнагьан джылы суугьа кьуйуб, ючге бёлюб, ашарны аллы бла юч кере бир айны ичигиз. Ашхынны мыстысы мардадан уллу болса, аны ичерге джарамайды. Мардада болса, мардадан аз болса да, бек джарайды.

ФАТАР КЪЫТАЙ ТАМЫР

KALANCHOE PINATA

КАЛАНХОЭ ПЕРИСТОЕ

Дайым джашиллей тургъан, мийиклиги метрден артыкъ ёсүмдү. Къышы-джазы да бирча иссилей тургъан джерледе Азияда, Африкада, Австралияда, дагъыда башха къраллада битеди.

Бизде къуру фатарда, юйде ёсдюредиле. Сууукъну келтюрмейди. Тамыры къысхады, къысха бутакълыды, саптагъайы этлиди, тюз ёрге ёседи, къалын чапыракълары бек суулудула. Аланы къыйырлары тишлидиле. Гоккалары джоппу джыйылыбдыла. Урлугъу гитче чапыракъчыкъларыдыла, ала топракъгъа тюшгенлей, тамыр байлаб башлайдыла.

Дарманнга фатар къытай тамырны сууун хайырландырадыла. Саптагъайын да, чапырагъын да джуууб, 5-10 градус джылы хауада 7 кюнню тутуб, андан сора ууакълаб, сыгъыб, сууун чыгъарыб, аны да къалын къумач бла сюзюб, сюзюлмени 20 такъыйкъаны къайнатыб, къайнагъан къытай фатар тамыр сугъа, 20% аракъты къошуб, ууакъ мияла сауугчукълагъа къуйуб, башын иги бегитиб къойсагъыз, бир джылны тутаргъа боллукъду. Бу сууну эски джарагъа, джангы джаралагъа, кюйгенден болгъан джаралагъа, териде, эмчек эмизикде джарылгъанлагъа, ауузунда чапыргъанлары, тиш этлерини сууугъу болгъанлагъа фатар къытай тамырны сууун мелте этиб, хар ол къыялу джеригизге салыгъыз, ауузугъузну юч-терт кере чайкъагъыз.

ХУМЕЛЛЕК

NUMULUS LUPULUS

ХМЕЛЬ ОБЫКНОВЕННЫЙ

Кёбд жыллыкъ, узлугъу 5-6 метр болгъан уулу ёсүмдү. Баш джаны джайылма ёседи, джыджымгъа ушашды. Саптагъайы узунду, терткюлдү, юсюнде къысха чыгъанакъ ийнелери бла. Чапыракълары зыбыр чапыракъ бутакълада ёседиле, узунлукълары 15 сантиметрге, кенгликлери 3-5 сантиметрге

джетеди, төгереги мычхы тишлечады, учу джити. Гоккалары джоппудула, джашилирек-сарылдыла, чапыракъланы къюонларындан ёседиле. Эркиши урлугъу ингичке гокка саптагъайда ёседи, акъ-джашил бетлиди, сибирткичады, тиширыу гоккалары биришер, 3 миллиметрли гагарак джоппудула. Июль-август айлада чагъады, урлугъу август-сентябрь айлада бишеди. Хумеллек ырджылада, мырды джерледе, кёкен аралада, ёзен суу джагъалада, баччалада ёседи. Баччалада урлугъун салыб да битдиредиле.

Дарманнга гагарагы хайырландырылады. Кеси да август-сентябрь айлада джыйылады, сары джашил бетли болуб башлагъан кёзюуде, аны морт, кир этмейин ачыкъ хауада кебдирирге керекди. Адамны сийдик къууугъуну сууугъу болуб, дженгил-дженгил сьерге излесе, джебегине джетиб, тынчлыкъсыз болса, джукъ-лаялмай къыйналса, бюрегини, ашхыныны, ёт джолларыны, ёт къууукъну, бауурну сууугъу болса, багъаргъа тыйыншлыды аны бла. Мардасын, джоругъун да айтайым.

Уллу шай къашыкъ бла бир ууакъланнган гагаракны юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну иссилей къуйуб, шайча этиб, башын джабыб, сериуюн джылыуда 15 такъыйкъаны тутуб, сюзюб, сууутуб, 50 миллилитрден кюнюне 3 кере ичигиз. Дагъыда: унча умур этилген гагаракдан уллу шай къашыкъ бла бирге, къайнагъан, тузу болмагъан сары джаудан да аллай бирни кёшуб, къатышдырыб, джакъма этиб, чархыгъызда сууугъу болгъан джеригизге джагъыз, артыкъсыз да бууунларыгъызгъа. Эти эзилген, кесилген джеригизге да алай этсегиз себеп табарыкъсыз.

Бауурну джанъы не эски аурууу болуб териси, кёз алмасы саргъайгъан былай этсин: 200 миллилитр исси сууну 200 миллилитр къайнагъан исси сютге къуйуб, бир-бирине къатышдырыгъыз да, аны юсюне эки уллу шай къашыкъ бла бир хуммеллек сууну къуйугъуз да (хуммеллекни джаш джетеклерин, бутакъларын сыгъыб алыннган суу), къатышдырыгъыз. Къыш айлада уа гагаракны кебдириб дыйылгъанын, унча умур этиб, андан эки уллу шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр исси сютге атыб, кечени кече узунуна къойуб, эртденден ингирге дери аз-аз ичиб бошагъыз.

ТЫХТЕН, КЪАЯ СОХАН, АЙЮ СОХАН

ALLIUM URSINUM

ЧЕРЕМША

Кийик ёсген, кёбд жыллыкъ, мийиклиги 60 сантиметрге джетген хансды. Бизни джерибизде ёсген тыхтеннге къая сохан, айю сохан, айю сарысмакъ деб, тюрлю-тюрлю айтадыла. аны тюрб соханындан ёсген саптагъайы чапыракъсызды, садакъча ёрге ёседи. Тюз тёпесинде гюл джоппусу кюнлюкге ушашды. Гюллери акъдыла, кеслери да узун гокка саблада битедиле.

Тыхтен май айлада чагъады, урлукъ этгенлей, бютеу да ханс къуу болуб башлайды. Джайлыкълада, тик, къабыргъа джерледе, чегет къыйырлада, талалада, сыртлада ёседи. Тыхтени дарманлыгъы талай ёмюрледен бери белгилиди. Мисирчиле фараонланы заманларындан ол сарысмакъны бек багъалы сыйлы хансха санаб, дженгил чиримегенлери ючюн, бу хансла бла хант этиб тургъандыла. Римчиле ашхынны, къанни тазалаучу хансха санаб хайырланнгандыла, сарысмакъ орнуна да джюрютгендиле, хантха санагъандыла. Тюрб соханы, чапыракълары, саптагъайы-барысы да чийлей да, тузланыб да ашалады.

Тыхтени къан тамырларында туз туюмчеклери, сууалчанлары, джукъгъан ауруулары болгъанла ашасынла. Кёбюсюне ашха ачаргъа, ашхынны, ичегилени безлерин ишлетирге деб да къабадыла.

Иги, джылы джас болса, майны аллында саптагъайы кесилиб джыйылады. Тюрб соханы къазылыб алынады. Не келсин, мынга иги эс бёлюнмейди, кёзююнде айланыб, джыйыб, аз адам хайырландырады. Аурумай эсегиз да, дарман орнуна керек тюрл эсе да, хантны ашагъанча, сют башы бла, айран бла ашагъыз, хайыры саулукъгъа чексизди.

ЧЕРТЛЕУЮК

CORYLUS AVELLANA

ОРЕШНИК ЛЕСНОЙ

Чертлеуюк мийиклиги 3-7 метрге джетген кёбджыллыкъ ёсчюмдю. Кёкен да, терек да дейбиз. Тыш кёрюнюшю (къабугъу) кюл-кёк бетлиди. Кёб бутакълыды, джангы джетекле да чыгъарыргъа ёчдю. Джетекле кеслери да бир джылгъа 2-4 метрге дери ёседиле. Чапыракълары тегерекдиле, бир-бирлери гаккы, джюрек тюрюслюдюле. Къыйырлары къысха джитирекдиле, огъары джанлары мутхуз джашилдиле, тюр джанлары джарыкъ джашилдиле. Гоккалары бир урлукълуду. Урлугъу къонгурсары бетли къозчады, кеси да чапыракъла бла тюр джанындан джабылыбды. Апрель айда чагъады, август-сентябрь айлада чапыракълары тюшгюнчю, джемиши бишеди. Тау этекледе, тик джерледе, ёзен-суу джанлада, къая башлада, чегетле ичинде да ёседиле. Бир-бир джерледе къалын битеди.

Дарманнга чёртлеуюкню чапыракъларын, къабугъун, урлугъун, джауун хайырландырадыла. Къабугъу къан тамырланы сууугъу болуб кёбселе, артыкъсыз да балтырда, бутну тобукъдан тёбен джанында, ууакъ къан тамырладан къан чыгъыб, терини тюрюнде къан ырхымла болсала джарайды. Эркиши без чатда кёбсе, кёлтюрюлсе, сийдикни чыгъарына тыйгъыч болса да болушады. Чёртлеуюкню ууакъланган къабугъундан да, чапырагъындан да бир уллу шай къашыкъ бла бирни алыб, аны юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, дагъыда къайнай башлагъынчы, исси этиб, бир сагъатны шайча болма къююб, суу кисей бла сюкюб, бир кече бла бир кюнню ичинде аз-аз уртлаб, ичиб бошагъыз. Баууру ауругъан ол мардада, къуру чапыракъларындан джарашдырыб ичсин, къабугъун къошмайын. Урлугъу бюрегинде, бауурунда, сийдик, ёт къууугъунда ташы болса джарайды. Къаны азгъа да, джел ауруугъа да бериледи. Урлугъундан этилген джауу тегерексууалчанланы чыгъарыргъа болушады. Чёртлеуюк урлукъну тюрлю-тюрлю хантлагъа да къошпадыла.

ЧЁПЛЕУ

HELIANTHUS
ANUNUNS

ПОДСОЛНЕЧНИК
ОДНОЛЕТНИЙ

Кимге да белгили бирджыллыкъ, мийиклиги 250 сантиметрге джетген ёсумдю. Тюб тамыры бутакълыды. Андан ёсген саптагъайы ёзеклиди, тюз ёрге кёлтюрюледи, базыгъыракъды, юсю алайлай гитче къаты тюкчюкле бла джабылыбды. Чапыракълары кёзюлю битедиле, уллуладыла, джюрекге ушашдыла, тышлары зыбырдыла, къаты тюкчюклери бардыла. Тутсанг, къолунга чанчылгъаны белгилиди. Кеслери да энгишге ийилибдиле. Гоккалары джоппу джыйылыбдыла, къыйыр гоккалары табакъны тегереги бла тизилиб тилге ушашдыла, джарыкъ сарыдыла, орта гоккалары быргъылачадыла, сарыдыла. Гокка табакъ уллуду, эни 50 сантиметрге джетеди, кеси да саптагъайны тюз башында, бетин кюннге тутуб, кюнню ызындан бурулуб баргъаны бек сейирди.

Урлугъу зугулду, тюрлю-тюрлю бетлиди. Кюз айлада бипеде. Чёплеуню чыкыгъан джери шимал Америкады. Ол кийик ёсмейди, бачхалада, сабанлада битдириледи. Дарманнга къыйыр гоккаларын, чапыракъларын, джаун хайырландырадыла. Къыйыр гоккаларын да, чапыракъларын да чёплеуню чыкыгъан кёзююнде башха-башха джыяргъа керекди, башха-башха хауа эркин джюрюген, салкъын джерледе кебдириге дурусду. Чапыракъларын чапыракъ бутакъладан юзюб алыргъа керекди. Аланы да джашыракъларын, къурт-къумурсха ашамагъанларын джыйыгъыз. Чёплеуню чапырагъы да, къыйыр гоккалары да ашха ачадыла, джебегине джетгенге себеб боладыла, безгек ауруугъа джарайдыла.

Чёплеу джау ётню чыгъарыргъа, холестеринни аз этерге болушады. Ёт къууукъну, ёт джолланы сууукълары болса, 2-3 уллу шай къашыкъ бла бир чеплеу джауну ашагъынчы 30 такъыйкъаны алгъа ичигиз. Чёплеуню чапырагъын да, къыйыр гоккасын да 40 градуслу аракъыгъа келишиулерин 1:5 этиб, 20 грамм гокка бла чапыракъны 100 миллилитр аракъыгъа атыб, 7-10 кюнню башын бегитиб, тумалаб къойуб, артда сюзюб, сюзюлмени мияла шышагъа къуйуб, башын джабыб, 20 тамчыдан кюннюне 3 кере къабыл этигиз. Чёплеу джау джарагъа да, кюйгенге да, джарылгъаннга да бек иги джарайды.

ЧАБХЫН ХАНС, ИЙИСЛИ ХАНС

THYMUS SERPYLLUM

ЧАБРЕЦ

Кёбджыллыкъ, джарым кекеннге саналгъан, мийклиги 15-20 сантиметрге джетген ёсюмдю. Чабхын хансны бизни джерледе 15 тюрлюсю барды, бир-биринден айырыб джыяргъа боллукъ тюрлю, асыры ушашдан. Ол себебден, дарманнга барысын да бирча хайырландырадыла. Саптагъайы джерге джайылыб ёседи да, джерге тийген джеринден тамырчыкъла битедила. Саптагъайы асыры къатыдан джарым кёкен дейиледи. Кесинден да кёб бутакъла айырыладыла, къызыл-къонгур бетли, хар бирини баш джитилеринде джуммакъ джыйылыб, къызыл-агыракъ бетли, ууакъ гоккалары болады. Гоккаларыны ортасы бла 5-шер джибек, халычыкълача чыгъыб, къыйырлары да экиге айырылыб, чапыракъчыкълагъа ушайдыла. Чапыракълары джашилдиле, юслеринде гитче чунгурчукълары, тегереклери бла джити къылчыкълары боладыла. Тамырчыкълары ууакъ ингичкедиле, алай терен да кирмейдиле. Дарманлыгъы да джокъду.

Чабхын ханс июнь-август айлада чагъады, бек ариу ийислиди. Чакъгъан кёзююнде, июнь-июль айлада, бутакъларын, чапыракъларын, гоккаларын джыяргъа керекди, чалкъы бла чалыргъа да болады, кебдирилгени уа салкъында этиледи. Саптагъайы бла тамыры джыйылмайдыла. Чапхын ханс ачыкъ къумлу джерледе, къургъакъ нарат терек ичледе, сыртлада, къумлу ташлы дуппурланы кюнбет джанларында ёседи.

Къарны болгъан тиширыулагъа, баууру, бюреги, джюреги ауруб, аякъларында, хатхусунда суу джыйылгъан адамлагъа бу дарман хансны дарманнга хайырландырыргъа боллукъ тюрлю. Къалгъанлагъа да мардадан оздуруб къабыл этерге джарамайды, сарыуну кесерикди, къусдурлукъду. Кеси да “Пертуссин” деген дарманнга къошулады. Ёпкесинде, ёпке башында, тамагъында сууугъу болуб, джетел этиб къыйналгъанла, хыппырыгъын чыгъаралмайын, тюркюралмайын инджилгенле, ашхынында джарасы болгъанла хайырландырыргъа тыйыншлыдыла. Джыйырылыб, къысылгъан ашхынны, ичегилени бошлайды, ашхынны безлерин иги ишлетеди, хантны эритирге джарайды. Чапыракъ сууалчанланы да чыгъарады. Иги сийдириучюдю,

джукъусузланы джукълатады. Мардасы былайды: къаны азлагъа да джарайды. 15 грамм хансны 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, сууутуб, сюзюб, биришер уллу шай къашыкъ бла юч кере ичгенлей туругъуз. Айтылгъан ауруулагъа иги сеbeb табхынчын.

Болгарлы алим А. Помоков “Чапхын ханс ашхынны, бауурну ауруун сындырады, иги ишлетеди, ичегилени сууугъун чачады, джётелге иги джарайды, шекер ауруу болгъанны суу ичгенин азайтады, ашха ачады, адамны чархындагъы ууакъ джюджюлени ёлтюреди, башы тегерек айланса, башы ауруса, тутхан ауруу болса да болушады” - дегенди.

Джел ауруу болуб, саныны эркинлигин табмагъанла, джюрюялмайын къыйналгъанла 100-150 грамм чапхын хансдан хаммам этигиз. Кёб адамны бууунлары сакъатды, алагъа бек болушурукъду. Бу тюрлю-тюрлю дарман хансла бла бирге да кёб хайырландырылады. Ёпке ауруу болгъан чапхын ханс суугъа бал къошуб, биришер уллу шай къашыкъ бла кюнюне 3-4 кере ичиб турса, инджиую тереннге кетмейди, джетели азаяды, сууугъун къоратады. Башы ауругъан, башында габусу болгъан да бу хансны сууу бла башын джуусун, сезсюз джарайды. Алгъын заманлада ийнек къозласа, бузоу джарсымасын деб, бауда чапхын хансны кюйдюрюб, ийис этдиргендиле. Сабий сескекли болса, илгенчек болса, къоркъса, чапхын хансны кюйдюрюб тютюнюн сабийге ийисгетгендиле.

ЧОХБАШ ХАНС

SONGUISORBA
OFFICINALIS

КРОВОХЛЕБКА
ЛЕКАРСТВЕННАЯ

Къарагъан кёзге бек ариуду, кёбджыллыкъ, ийиклиги бир метрге джетген хансды. Кенделен ёсген базыкъ агъашча къаты баш тамырлыды. Тюб тамыры да уллуду, кёб бутакълыды. Баш кёрюнюшю къара-къонгурду, ичи сарыды. Баш тамырдан бир неда талай саптагъайла ёседиле. Аланы тюблери джаландыла, башыракъларында кёб бутакълары барды. Чапыракълары бууунларын джабыб, бутакъсыз ёседиле. Баш тамырдан ёсген тюр

чапыракълары узундула, уллуладыла. Ала бутакъланы кыйырларын да 4-13 дери боладыла. Кеслери да экеулешиб ёседиле да, бир чапырагъы артыкъ кялады. Барыны да кыйырлары джити мычхыны аузуна ушашдыла. Чапыракъланы баш джанлары кьараракъ джашилдиле, тюр джанлары темир бетли джашилдиле. Гюл джоппулары саптагъайны хар бутагъыны теппесинде биришер битедиле, уллудула, ариу ийислидиле, гоккалары будай башха ушаш зугулуракъдыла. Аланы тегереклери бешшер чапыракълары болады, гокка чапыракълары да бешдиле, эркек урлугъу да, тиши урлугъу да бек кёбдюле. Гюллери ууакъчыкъладыла, кьараууз-кызыл бетлидиле. Июнь-июль айлада чагъады. Урлугъу июнь-август айлада бишеди.

Чохбаш ханс суу джайылгъан джерде, биченликледе, чегет кыйырлада, чегет талалада, ёзен суу джагъалада, мылы джайлыкълада, тик кьабыргъалада ёседиле. Дарманнга баш, тюр тамырын, хансын, чапыракъларын, гюллерин да хайырландырадыла. Эки тамырын кюз айлада кьазыб, топурагъындан тазалаб, джууб, джукъа кесиб, ачыкъ хауада, кюнде кебдириб, морт, кир этмей, джыяргъа керекди.

Бу хансны баш, тюр тамырлары бла тели аурууну, ичегиден кьан бардыргъан, ичеги кьыргъан, кьабукъ хырыуун келтирген джукъгъан аурууну, хатхусу кыйнагъанны, кьан тюкюргенни, джаш орундан кьан келгенни, ичегилери кызыу ишлегенни, тюз ичегини кьан тамырлары кёбюр, бузулуб, кьан келгенни багъаргъа джарайды. Аны да мардасы, джоругъу барды. Айтыргъа, баш, тюр тамырындан эки уллу шай кьашыкъ бла бирни 200 миллилитр кьайнагъан суу болгъан кьанджал сауутха атыб, ол сауутну да андан уллу, ичинде кьайнай тургъан суу болгъан сауутну ичине салыб, 15 такъыйкъланы сериюн отда тутуб, бери алыб, суутуб, андан сора сюзюр, сюзюлмеден бир уллу шай кьашыкъ бла кюнюне 5-6 кере ашагъандан сора ичигиз.

ЧУМ

CORNUC MAS

КИЗИЛ ОБЫКНОВЕННЫЙ

Чум табигъатда кекенча да, терекча да тубейди. Башында бутагъы, булчугъу, чапыракълары айтырча кёб болмайдыла, гоккалары джумушакъ, сары-алтын бетлидиле, ууакъ кюнлюкге ушаш джоппу джыйылыбдыла. Джеймиши суулу, зугул сюеклиди, урлукълуду. Март-апрель айлада чагъады, урлугъу август-сентябрь айлада бишеди. Чум кёкен аралада, чегет кыйырлада, къабыргъалада, тик джерледе, тау этекледе да ёседи.

Дарманнга чумны джемишин да, чапырагъын да, къабугъун да, тамырын да хайырландырадыла. Къабугъун джаз башында чум кесине джерден мылы тартхан кёзюуде чапыракълары болгъунчун, чапыракъларын июнь-август айлада, джемишин толу бишгенине кёре хазырларгъа керекди. Къытайда чумну джеймишин бютеу чархынга къууат-кюч къошаргъа, азгъынлыкъ джетген адамгъа, борбай этдирирге, ёпке аурууу (чахотка), джел аурууу болгъаннга бергендиле. Тамырын къайнатыб, джел аурууу болгъаннга ичиргендиле.

Джеймишинден талай тюрлю-тюрлю къайнатмала, суусабха ичилген шербетле этилиб, къышха сакъланадыла. Шекер, сирке суу къошуб, къайнатыб, кёбге сакъланырча хазырлайдыла. Не тюрлю маразгъа да иги джарайды.

ЧЫРМАУУКЪ ХАНС

CONVOLVULUS ARVENSIS

ВЬЮНОК ПОЛЕВОЙ

Бизни джерлерибизде бу хансны 3 тюрлюсю тубейди: ингичге чапыракълы чырмауукъ ханс, сабан чырмауукъ ханс, хуна чырмауукъ ханс. Бары да кёбджыллыкъладыла, узунлукълары 30-120 сантиметрге джетеди. Уулу хансды. Тамырлары, артыкъсыз да сабан чырмауукъ хансныкы бир да кючлюдюле, ёзеклидиле, джерге эки метрге дери киредиле. Тамырыны къабыргъасындан кёб чирчикле, аладан да джетекле ёседиле. Саптагъайы узун ингичкеди, къабыргъалыды, джаланды, эм мийи-

гинде тюкчюклери болады. Чапыракълары узун саплыдыла, къыйырлары тюздюле, дуппукъдула. Гоккалары акъсылдым-къызылдым бетлидиле, къонгураучукъгъа ушашдыла. Тышын-дан беш ызлыдыла, кеслери да чапыракъланы къууушларын-дан, къойунларындан ёседиле. Эркек гоккасы бешди. Тиши ур-лугъу эки уялыды. Урлугъу сыйдамды, гаккы тюрюсюдю.

Июнь айдан терен кюзге дери чагъыб турады. чырмауукъ хансла къургъакъ джайлыкълада, чегет къыйырлада, къырла-да, джол джанлада, тюз джерледе, саз топракълы джерледе ёсе-диле. Дарманнга хансын да, тамырын да джюрютедиле, чырма-уукъ хансны джангылай хайырланыргъа керекди. Кебдирилсе, дарманлыгъы кълмайды. Авиценна (Ибн сина) чырмауукъ ханс-ны, артыкъсыз да сабан чырмауукъ хансны джюреги, ёпкеси къыяулулагъа бууулуб ауругъанлагъа, баууру, талагъы, ёт къуу-угъу инджитгенлеге джоралагъанды. Дагъыда ичи иги джюрю-мегенлеге, сийдирирге деб былай хайырланыргъа боллукъду.

Биринчиси, ханс бла 70 градусу аракъыны келишиулерин 1:5 этиб (сёз ючюн 20 грамм джангы хансны юсюне 100 милли-литр аракъыны къуйуб), башын джабыб, юй хауада он кюнню тутуб, суу кисей бла сюзюб, сюзюлмеден бир гитче шай къа-шыкъ бла биришерни кюнюне 3 кере ичигиз.

Экинчиси, уллу шай къашыкъ бла бир ууакъланган ханс-ны юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, шайча этиб, тутуб, сюзюб, аны аз-аз эки кюннге ичиб бошагъыз.

Ючюнчюсю, терисинде чапыргъаны, кесилгени болгъанны мел-те бла багъаргъа керекди. Аны былай этигиз: хансны гоккасын-дан, хансындан да сыгъыб, сууун чыгъарыб, аны бла таза быстыр-ны иги джибитиб, кесилген, чапыргъан джеригизге салыгъыз.

ЧЮГЮНДЮР

BETA VULGARIS

СВЕКЛА ОБЫКНОВЕННАЯ

Чюгюндюрню бизни джерде юч тюрлюсю бачхалагъа, сабан-лагъа салынады. Къызыл чюгюндюр, шекер чюгюндю, мал чю-гюндюр. Къайсысы да экиджыллыкъ битимге саналады. Би-ринчи джылында джерге тюшген урлугъундан чапракъла бла татлы, этли тамыр кёгети битеди. Экинчи джылында тамыр

көгети джерге салынса, андан гокка саптагъай ёседи. Аны башында гюллери джоппу болуб, сибирткиликге ушашдыла. Кюз айлада урлугъу бишеди. Чюгюндюр биринчи джыл тамыр кегет этиб, экинчи джыл тамыр кегетден урлукъ этгени себебли, экиджыллыкъ ханс ёсюмлюклени бирине саналады.

Бу чюгюндюрле бизни джерледе кийик ёсмейдиле. Къызыл чюгюндюрню Арменияда, Иранда, Вавилонда мындан минг джылны алгъа баччалагъа салыб, тамыр көгетин дарманнга джюрютгендиле, чапыракъларын ашагъан этгендиле. Тамыр көгетин араблыла биринчи ашаб башлагъандыла. Аланы табиблери тамырын Индиягъа, Афганистанга ётдюргендиле, аладан да Грециягъа джетгенди. Урумлула чюгюндюрню къаугъаны, тикликни, къайгъыны белгисине санагъандыла бек эртделеде. Бир адамны хыликге этерге излеселе, саугъагъа чюгюндюр джибергендиле. Бир юйде эри бла юй бийчеси урушуб, аууз къара тутсала, юйлерине кирген джерге, чюгюндюр чапыракъланы төгерек чырмаб такъгъандыла. Чюгюндюр Эресейге Грециядан келгенди XVI ёмюрде. Бу битим кёб тюрлю ауруулагъа себеб болады.

Къаны аз адам, къан басымы кёлтюрюлген, джебегине джетген, ёпкесинде, баш ёпкесинде сууугъу болгъан, баууру ауругъан, шекер ауруу болгъан джаратыргъа тыйыншлыдыла. Алай а чюгюндюрню шекери болгъаны себебли, къаныгъызда, сийдигизде шекер къаллай бир болгъаннга кёре, къабыл этигиз. Эт тутхан, макъасы болгъан, ичи иги джюрюмеген адамла уа чюгюндюрню сууундан кюнюне юч кере 200 миллилитрден ичигиз. Шекер ауруу болмагъанла бал къошуб ичигиз. Зараны боллукъ тюлдю. Эрикмейин айла бла къабыл этигиз. Тюрлю-тюрлю тахта көгетле бла къатышма этиб, чёплеу джау къошуб да ашагъыз. Тепсиден тюшюрмегиз. Бурун сууу келиучю адам чюгюндюр суудан 100 миллилитрни алыб, анга 30 грамм бал къошуб, иги къатышдырыб, бурун тешиклерине кюнюне 4-5 кере 5-6 тамчыдан тамызсын.

ШАПТАЛ

ARMENIACA
VULGARIS LOM

АБРИКОС
ОБЫКНОВЕННЫЙ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 5-8 метрге джетген терекди. Ол кийик халда къуру Орта Азияда Тянь-Шань таулада ёседи. Кеси да андан джайылгъан болур. Бизни джерледе урлугъун бачхалада салыб битдиредиле. Кийик ёсген шаптал терек аз тюбейди. Ол кёб бутакълыды. Чапыракълары кёзююлю, чапыракъ саблада ёседиле. Гаккы тюрюсюлюле, къыйырлары мычхыны ауузучады, учлары джитидиле, гоккалары биришердиле, акъ-кызыл бетлидиле. Кёгети топчады, этлиди, сюеклиди. Бишген джеймиши къызгъылдым-сары бетлиди. Шаптал апрель айда чагъады. Джеймиши август айда бишеди.

Шаптал джюреги ауругъаннга, къан басымы кёлтюрюлгеннге, къаны азгъа, ёпке аурууу болгъаннга, баууру, бюреги инджитгеннге керти да дарманды. Аны джангылай, не кебдирилгенин тепсиден тюшюрмей турургъа боллукъду. Къышха сакъларгъа шаптал суула, къайнатмала, дагъыда тюрлю-тюрлю ичкиликле этедиле, урлугъундан этилген джауну уа саулукъгъа бек уллу дараджасы барды.

ШКИЛДИ

JUNIPERUS
OBLONGO BREL

МОЖЖЕВЕЛЬНИК
ПРОДОЛГОВАТЫЙ

Дайым джашиллей тургъан нарат кёкенди, мийиклиги 1-4 метрди. Алай уллу болмагъан нарат терекге да саналады. Бирбирде аны мийиклиги 10 метрге джетеди. Шкилди кёкен тегерек кёб тенгеклиди, терек тюрлюлери уа бир тенгеклидиле. Тёнгеклери тюз ёрге ёседиле, кюл бетли къабугъу кысты-кысты джарылыбды, тюб бутакълары энгишге ийилибдиле. Башырагъындагъыла ёрге кёлтюрюлюб, чапыракълары болмайдыла, ала-

ны орнуна нарат, нызы, наз тереклени ийнелерича, ийнелери боладыла. Ийнеле ючюшер битедиле, джитидиле, эркек урлукълары джоппу гюлледиле, зугулладыла, сарыдыла, кеслери да шкилди ийнелени кююнларында битедиле. Тиши урлукълары джоппу гюлледиле, ууакъ зугулдула, акъсылдым джашил бетли гагаракладыла. Виришер кезюуге урлукъ къабукъ бир-бирлери бла байланыб, гагарак джемиши болады.

Гагарак - джемиш экинчи джылында бишеди. Ол себеден хаман да шкилдини юсюнде бишмеген эм бишген джемиши болады, бишмегени джашилдимди, бишгени къаралдымды. Бишген джемиш татлыды, ариу ийислиди, ичинде да сюекча юч урлугъу болады. Июнь-август айлада чагъады, джемиши кюз айлада бишеди. Шкилди нарат чегетлени тюрлеринде, чегет къыйырлада, джол джанлада, ёзен суу джагъалада, кёл джагъалада, ташлы тик къабыргъ алада ёседи. Джемишин джел джюрюген, салкъын джерде морт этмей, кебдирирге керекди. Гагарак джемишинден тюрлю-тюрлю дарманла этерге болады. Кёбюсюне иги сийелмегени сийдирирге, адамны сийдик джолларыны хырыулу къабугъуну сууугъу болса, хыппырыкъ аталмайын къыйналса джаратадыла. Ол хыппырыкъ атдырыргъа, баууру ауругъаннга, ашагъан хантын эрителмегеннге сеbeb болады.

Биринчиси, гагарак джемишни бишгенинден биринчи кюн тертюсюн алыб, ауузугъузда чайнаб, эмиб, сюеклерин атыгъыз. Экинчи кюн 5 джемишин алай этигиз. Ол халда хар кюн сайын бир джемишни кюшуб, онюч кюннге джет энден сора, кюн сайын биришер джемишни кем этиб барыгъыз. Сора тертге джетсегиз, тохтатыгъыз.

Экинчиси, шкилдини эки гитче шай къашыкъ бла бир кебдирилген джемишини юсюне 400 миллилитр къайнагъан сууукъ сууну къуйуб, эки сагъатны тутуб, биришер уллу шай къашыкъ бла кюнюне 3-4 кере ичигиз.

Ючюнчюсю, ол джемишинден бир уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 400 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, башын джабыб, ичинде къайнай тургъан суу бла экинчи уллу сауутну ичине салыб, 30 градуслу сериуюн отда тутуб, 15 такъыйкъаны суутуб, сюзюб, сюзюлмеден биришер уллу шай къашыкъ бла кюнюне 3 кере ичигиз.

ЭБЗЕ КЪОЗУ КЪУЛАКЪ

RUMEX ACETOSELLA

ЩАВЕЛЬ ВОРОБЬИНЫЙ
КИСЛИЦА КАВКАЗСКАЯ

Кёбд жыллыкъ, къалын баш бутакълы, мийиклиги 20-40 сантиметрге джетген хансды. Тамыры джыджымгъа ушашды, кёб бутакълыды. Тюб тамырындан бир неча бир талай саптагъай ёседи. Ала тюзюле, тюрбюнден башлаб, бутакъла ёседиле, саптагъай да, бутакъла да ызлыдыла, гоккалары баш джанларында сибиртки-лечадыла. Джайны узунуна чагъыб турады, урлугъу джылтырауукъ ючкюл мор бетлиди. Эбзе къозу къулакъ джол джанлада, ауушлада, майданлада, сыртлада, нарат чегетледе ёседи.

Бу ханс дарманлыкъгъа эркин джюрютюлмейди. Кёбюсюне эбзе къозу къулакъ сиелмегеннге, тиширыулары хайызлары мардасыз болса, ичи ётгеннге бердиле.

ЭЛКЪЫРГЪАН, БЁРЮ ШИБИЖИ

ДАРЪНЕ
MEZEREUM

ВОЛЧЕЯГОДНИК
ВОЛЧЬИ ЯГОДЫ

Мийиклиги 1,5 метр болгъан бек уулу кёкенди. Чапыракълары сыйдамдыла, кёзююлю ёседиле, бутакъланы башларында бурулубдула, къараракъ-джашил бетлидиле. Юсюнде бир чапырагъы да болмагъан кёзюуде, апрель-май айлада чагъады. Гоккалары бутакълагъа джабышыб боладыла. Гюллери къызыл-кимит бетлидиле, 3-5 гюллю бирге джоппудула. Тыш кёрюнюшю бек ариуду, омакъды. Август-сентябрь айлада джемиши джылтырауукъ джарыкъ-къызыл бетли болуб, бютеу да бутакъланы джабыб, ким да сюрюнюб къараб турурчады. Бек уулу болгъаны себебли, уллу, гитче да сакъ болургъа керекди. Ариулугъуна алданыб, ашаб къояргъа боллукъду адам, артыкъсыз да сабийле. Джемиши аллай бир уулуду онун-онекисин чайнаб джухан адам багъылмаса, бек ауурургъа, таб ёлюрге да боллукъду.

Къабугъу уа джемишинден да уулуду. Аны теринге не тилинге тийдирсенг, пурчдан да бек кюйдюреди, аны ючюн бёрю

шибижидейиледи. Кийик эм юй джаньуарла анга тиллерин да тийирмейдиле. Къанатлыла джемишин ашагъанлыкъгъа джукъ болмайды. Гоккалары ийискесенг да башынгы тегерек айландырады. Не уулу болса да, эл къыргъанны дарманнга джюрютедиле. Аны джемиши бла къабугъу хайырландырыладыла. Къабугъу джаз башында, джемишин июнь-июль айлада джайыб, салкъын хауа иги джюрюген эркин джюрюген джерде кебдириледи. Элкъыргъан тау этеклени чегетлерини, кёкенлерини ичлеринде, чегет кыйырлада кёб тюбейди.

Кебдирилиб джыйылгъан къабугъу бла джемишин эски джел ауруулары, санларында джебек ауруулары болгъанла, къурушдургъан ауруулары болгъанла да, бек джетел этгенле да, бу мардада джарашдырыб ауругъан джеригизге, теригизге джагъаргъа боллукъсуз: джемишинден неда къабугъундан 20 граммны алыб, анга 40 градусу аракъыдан 200 миллилитрни къуйуб, башын джабыб, 7-10 кюнню тутуб, сюзюб, сюзюлмени бир ариу шышагъа къуйуб, керек заманда ауругъан джеригизге джагъыгъыз. Ичиучю адам, сабий болгъан юйде кирит салынган гезенде тутугъуз. Бек уулуду. Элкъыргъан деб бош айтылмагъанды.

ЭЧКИ КЪУЛАКЪ

GALEGA ORIENTALIS

КОЗЛЯТНИК ВОСТОЧНЫЙ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги бир метрге джетген хансды, саптагъайы тюз ёрге кёлтюрюледи, кёб бутакълыды, чапыракълары биришер ёседиле, узундула, тауукъ тюкге ушашдыла. Гоккалары джарыкъ-кёк бетлидиле. Бирге джоппу джыйылыбдыла, урлукълары къудоручадыла, ёрге айланыбдыла. Июнь-июль айлада чагъады, урлугъу сентябрь айда бишеди. Эчки къулакъ мылы джайлыкълада, тюз джерледе, къулакъ суу джанлада, тау этекледе, чегет кыйырлада, тик къабыргъалада ёседи. Дарманнга хансы бла урлугъун хайырландырадыла.

Эчки къулакъ хансны шекер аурууу, сууалчаны болгъан, сийдиги иги джюрюмеген, сютю келмеген джаш анала, бек исиси болгъан, джылан ургъан бу мардада джарашдырыб хайырланьгъыз: хансны чакъгъан кёзююнде кесиб, салкъында кеб-

диригиз. Урлугъун сентябрьда джыйыгъыз. Ол кебдирилиб джыйылгъан хансдан гитче шай къашыкъ бла бирни 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, сууугъандан сора сюзюб, кюнюне уллу шай къашыкъ бла биришер 4-5 кере ичигиз.

ЭМЕН ТЕРЕК

QUERCUS ROBUR

ДУБ

Дун-дуниягъа белгили бу терекни мийиклиги 30-40 метрге, эни да бир метрге джетеди. Эм сейири неди десегиз, эмен 500 джылдан артыкъны джашайды. Тенгеги бир талай базыкъ бутакълагъа айырылады. Къарт терекни къабугъу къалынды. Тунакы-кюл бетлиди. Узунуна джарылыбдыла. Джыйырма джылгъа дери джаш эмен терекни бутакълары ингичкедиле, сыйдамдыла, джылтырауукъдула, джетеклери къызыл-къонгур бетлидиле. Чапыракълары тунакы-джашил боладыла, къалындыла, узунуракъ гаккы тюрюсюдюле, къыйырлары кюрекча бёлюнбюле, къыш а чапыракълары тюшюб къаладыла. Гоккалары ууакъдыла, алай къарамлы тюдюле, эркек эмда тиши урлугъу да болады. Эмен чертлеуюк бир уялыды, узун гокка сабланы къыйырларындан битеди.

Эмен терек апрель-май айлада чагъады, чапыракъларын май айны аягъына иеди, чёртлеуюк сентябрь-октябрь айлада бишеди. Таулада, тау этекледе, тау чегетледе, ёзен суу джагъалада, къабыргъалада, тик, тюз джерледе ёседи. Джаш эмен терекни дарманнга тамыры, бутакъны джарылгъан къабугъу, ингичге тенгегини къабугъу, джетегини къабугъу хайырландырыладыла.

Кеч кюз айлада, неда джай джаш эмен терекни къабугъу бычакъ бла кесилиб алынады, морт этилмейин кебдирилиб джыйылады, эмен чертлеуюк терен кюз айлада джыйылады. Ол терекчиклени тамырлары кюз айлада къазылыб алынады, кесилиб, кебдирилиб джыйылады. Аны джарылгъан къабугъун ич ётгеннге, ашхыныны, ичегилерини сууугъу болгъаннга, ашхынындан, ичегилеринден, джаш орнундан, бюрегинден къан келгеннге бу халда джарашдырыб, ичирирге боллукъду: кебдири-

либ тургъан хазыр эмен къабукъну ууакълаб, андан эки гитче шай къашыкъ бла бирни 400 миллилитр къайнагъан джылы суугъа атыб, сауутну башын джабыб, 12 сагъатны неда бир кечени къойуб, андан сора суу кисей бла сюзюб, кюнюне бир уллу шай къашыкъ бла 2-3 кере ичигиз.

ЭЧКИ ХАНС

MILILOTUS OFFICINALIS ДОННИК ЛЕКАРСТВЕННЫЙ

Кёбджыллыкъ неда эки джыллыкъ, мийиклиги бир метрге джетген хансды. Тюб тамыры ёзеклиди, ууакъ бутаклыды. Баш тамыры базыкъды, кесинден да бир талай саптагъай тюз ёрге кёлтюрюледиле. Ала кёб бутакълыдыла. Чапыракълары хар бутакъ-бууундан кёзююлю ёседиле, кеслери да ючюшер боладыла, къыйырлары мычхыны аузуна ушашдыла. Саптагъайны, бутакъланы да башларында гюл саблада, гоккала битедиле. Гюлери ууакъчыкъладыла, сарыдыла, энгишге ийилибдиле.

Урлугъу бек ууакъ къудоручады, къонгурду, гаккы тюрюсюлюю. Эчки ханс, июнь айдан сентябръга дери чакъгъанлай турады. Урлугъу август-сентябрь айлада бишеди. Къургъакъ джайлыкълада, сыртлада, сабанлыкълада, бачхалада, джол джанлада, ёзен суу джагъалада, къабыргъалада зибилди хансча ёседи. Ариу ийислиди. Дарманнга хансын хайырландырадыла. Чакъгъан кёзююнде июнь айдан, сентябрь айгъа дери, бутакъланы башлары 15-20 сантиметрни кесиб алыгъыз, бютеу да хансны-тюбюнден кесиб алыргъа да боллукъду. Алай а кебдирилгенден сора ууакълаб, джыйгъан сагъатда базыкъ саптагъайланы, бутакъланы атаргъа керекди. Хауа джюрюген, салкъында кебдиригиз. Кебдирилген гоккалары, чапыракълары, урлугъу, ингичге саптагъайы, бутагъы бичен ийис этеди, тузлуракъ ачы татыулуду.

Эчки хансдан, кёб тюрлю-тюрлю ауруулагъа дарман этедиле.

Биринчиси, адамны къаны уюб къалырча болса, ёпкесинде, ёпке башында сууугъу болуб хыппырыкъ аталмаса, джебегине джетиб къыйналса, баш ауруу болса, сийдиги иги келмесе, къаны иги джюрюмесе, джюреги ауруса дарманны былай хазырлагъыз: эки гитче шай къашыкъ бла бир эчки хансны алыб,

юсюне 400 миллилитр къайнагъан сууукъ сууну къуйуб, сауутну башын джабыб, алты сагъатны къойуб, андан сора сюзюб, сюзюлмеден 100 миллиметрден кюнюне 2-3 кере ичигиз. Башха тюрлю этмегиз, къаныгъыз сууйукъ болуб къаллыкъды.

Эжинчиси, эки уллу шай къашыкъ бла бир джангы гоккаларындан алыб, аллай бир да сары джау алыб, эзиб, джакъма этиб, теригизде чапыргъаныгъыз болса, битгенигиз болса, джакъгъыз.

ЭЧКИ АЯКЪ

PLANTAGO MEDIA

ПОДОРОЖНИК СРЕДНИЙ

Кёбджыллыкъ, мийиклиги 30-50 сантиметр болгъан хансды. Тюб тамырлары кёбдюле. Чапыракълары узундула, учлары джитидиле, кыйырлары кысха тишлидиле. Гоккалары ууакъчыкъладыла, къабукълулудыла, акъ-кюмюш бетлидиле, кеслери да джоппу джыйылыб кылкычадыла. Эркиши урлугъу тертдю, гюлню чапыракъларындан эсе узунду. 1-2 уялы топчады.

Май айдан, сентябргъа дери чагъыб турады. Урлугъу август-сентябрь айлада бишеди. Эчки аякъ мылы джайлыкълада, талалада, юй тегерекледе, джол джанлада ёседи. Дарманнга чапыракъларын джаратыгъыз. Ала кысха бутакълары бла ханс чакъгъан кёзююнде июнь-июль айлада джыйыладыла. Салкында, хауа эркин джюрюген джерде кебдиригиз. Чапыракъланы ийислери болмайды, татыулары ачыракъды, чайнасанг ауунгу къалын этедиле.

Чапыракъны ёпке аурууу, ёпке башында сууугъу болгъан, кёк джетели болгъан, ашхыныны мыстысы аз, сууугъу болгъан, ичегилерини сууугъу болгъан бу мардада джарашдырыб хайырланыгъыз: кебдирилиб тургъан чапракъладан он граммны алыб, юсюне 200 миллилитр къайнагъан исси сууну къуйуб, шайча этиб, башын джабыб къойуб, сууугъанлай, сюзюб, сюзюлмеден уллу шай къашыкъ бла биришер 5-6 кере ичигиз. Бу суу бла иринлеген не тюрлю джараны да джууугъуз.

Дагъыда былай этигиз: хансны джангы кёзююнде чапыракъларын джыйыб, ариу джуууб, сыгъыб, сууун чыгъарыб, ол

суудан бир уллу шай къашыкъ бла биришерни 50 миллилитр суугъа къуйуб, 20 такъыйкъаны ашардан алгъа, кюнюне юч кере ичигиз.

ЭШЕК ЧЫГЪАНАКЪ

ONOPORDUM ACANTHIUM

ТАТАРНИК КОЛЮЧИЙ

Экиджыллыкъ, мийклиги 60-200 сантиметр болгъан хансды. Баш тамырындан, ууакъ тюрлю-тюрлю базыкълыкълары эмда узунлукълары болгъан тюрлю тамырла джерге орналадыла. Ёрге ёсген саптагъай тюз келтюрюледи. Башырагъында бутакълагъа айырылады. Саптагъайы да, бутакълары да, чапыракълары да тюрлюден башына дери чыгъана тишлидиле.

Чапыракълары бутакъсыздыла, сабладан ёседиле. Ала къуш тюрлюкча къалакълары ушашдыла, уллуладыла. Бютеу да эшек чыгъанакълары, акъсылдым гыбы чибин ау басханчады. Гоккалары хар бутакълары башында биришердиле, топчады. Гюллер джашил къызылдым бетлидиле. Июнь айны аягъындан сентябрь айгъа дери чагъадыла.

Эшек чыгъанакъ джайлыкълары, джол джанларды, джарларды, къабыргъа тик джерледе ёседиле.

Дарманнга чапыракълары, гокка четени хайырландырылады. Июнь-август айларды джыйыладыла, кебдириледи. Джыйгъан сагъатда юсюнден чибин, гыбы ауун ариулаб, морт, кир этмейин кебдиригиз. Ханс ачы татыулуду. Чапырагъы да, гюллер да сийдик къууукълары суугъу болса, къан кетерге ёч болса, адамны чархыны бир санында не тюрлю да суугъу болса, джюреги къарыусуз болса, хайырландырыладыла. Адамны къан басымын да келтюреди. Эшек чыгъанакълары бу мардада джюрютююз: уллу шай къашыкъ бла ууакъланган чапыракълары алыб, 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, шайча этиб, кюнюне 200 миллилитрден 3-4 кере 10 кюнню ичигиз. 20 грамм гокка четенден алыб, аны 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, 30 такъыйкъаны сериуон отда джылытыб, сууутуб, сюзюб, уллу къашыкъ бла кюнюне 3-4 кере ичигиз.

Теригизде иринлеген, иринлемеген джарагълар бар эсе, джураргъа боллукълары аны бла, иги болушурукъду.

ЮЧ ЧАПЫРАКЪ СУУ ХАНС

MENIANTHES
TRIFOLIATA

ТРИЛИСТНИК ВОДЯНОЙ
ТРИФОЛЬ

Кёбд жыллыкъ, мийиклиги 30-40 сантиметр болгъан хансды. Баш тамыры джиклиди, белмелиди, джайылыб ёседи. Андан ингичге, узун джыджымгъа ушаш, юслери тюклю сансыз санаусуз туб тамырла ёседиле. Баш тамырдан ёрге чыкыгъан бутакъланы хар бирини башында ючюшер бирча чапыракъла битедиле. Чапыракъ бутакъла чапыракълары бла бирге мийикликлери 15-30 сантиметрге джетеди. Ол чапыракъ бутакъланы джанлары бла баш тамырдан чапыракъсыз гокка теппели саптагъай ёседи, гюллери беш къалакълыдыла, кеслери да къонгураучукълагъа ушашдыла. Къысха саплада битедиле. Ала джыйылыб джопшудула, къылкъычадыла, узунлукълары 7-8 сантиметрди. Джемиши бир уялыды, урлукълары сыйдамдыла, топну ичиндидиле. Май-июнь айлада чагъады, урлугъу июль-август айлада бишеди. Юч чапыракъ суу ханс мырды, батмакъ, суу тохтагъан джерледе ёседи.

Дарманнга чапыракълары джарайдыла. Аланы май-июль айлада, ханс чакыгъан кёзюуде джыядыла. Хауа иги джюрюген салкъын джерде неда 40-50 градус джылыуу болгъан ыхтауда дженгил кебдирирге керекди.

Юч чапыракъ суу хансны ёмюрле бла дарманнга хайырландырыб келгендиле. Бюгюнлюкде да ашха ачаргъа, ашхынны кесини сууун чыгъарыргъа, къанны джангыртыргъа, адамны кёлюн иги этерге, ётню чыгъарыргъа, къарышханны бошлатыргъа, аурууну сёнгдюрюрге, хантны иги биширирге джаратадыла. Аны да мардасы бла. Сёз ючюн ууакълаб джыйылгъан чапыракъладан уллу шай къашыкъ бла бирни юсюне 200 миллилитр къайнагъан сууну къуйуб, бир сагъатны шайча этиб тутуб, андан сора сюзюб, сюзюлмеден кюнюне 50 миллиметрден 4 кере, 30 такыйкъаны ашарны аллы бла ичигиз.

ЮЧ БЕТЛИ ДУХ ХАНС

VIOLA ODORATA
VIOLA TRICOLOR WITTS

ФИАЛКА
ТРЕХЦВЕТНАЯ

Бу бир-экиджыллыкъ хансды. 1986 джыл чыкыгъан “СССР-ни табигъат дарман ханс байлыкълары” деген китабда 32 тюрлю дух гокка ханс болгъаны джазылады. Алай болса да мен юч бетли дух гокка хансны юсюнден айтыргъа излейме. Анга Иванда-Мария, не Анютинаны кезчюклери да дейдиле. Тюзде ёсген дух гокка хансны да башхалыгы джокъду бу хансдан, бирча хайырландырыладыла.

Юч бетли дух гокка хансны башха тюрлюлеринден айыргъан тынчды. Аны тюб тамыры ингичге, кёб бутакълыды. Тамырындан ичи къуууш саптагъай чыгъады, мийиклиги 20-30 сантиметр болады. Тюбюнде чапыракълары узун бутакълада, башырагъындагъыла къысха саблада ёседиле. Ала төгерегирек-джюрек тюрлюлюле. Ючкюл-тертгюл гюллери узун бутакъланы кыйырларында джоппучукъла болуб, биришер чапыракъ къалакъчыкълары бла битедиле. Огъарысындагъы эки чапыракъ къалакъчыкъ мутхуз-кимит бетлидиле, эки къабыргъа джанындагъылары кюл бетлидиле, тюбюнде бири уа агъыракъ кюл бетли болады. Аны ючюн айтылады юч бетли дух гокка ханс деб. Ол май айдан къачха дери чагыб турады, урлугъу сентябрь-октябрь айлада бишеди.

Дух гокка ханс тюзледе, джайлыкълада, ачыкъ дуппурлада чегетледе, бачха кыйырлада, багушлада ёседиле. Дарманнга чапыракълары, саптагъайы, гоккалары хайырландырыладыла. Май айдан башлаб, август айгъа дери джыйыладыла. Саптагъайны тюб джаны кесилиб атылады. Бу хансны дарманлыгы кючлюдю, бек эртдеден белгилиди. Артыкъсыз да ёпкесинде, ёпке башында, бюрегинде, сийдик къууугъунда сууугъу болгъаннгы, ичи иги джюрюмегеннге, тери кичиу ауруулагъа бек джарайды. Джетел этгеннге, кыйын хыппырыкъ атханнга, ашхынында, ичегилеринде, бюрекде сууугъу болгъанлагъа да иги болушады. Мардасы бла джюрютюрге керекди адамны сарыуун кесдириб, къусдурургъа да боллукъду.

Таза, морт болмайын кебдирилген хансны чапыракъларындан да, саптагъайындан да, гоккаларындан да бирча алыб, къа-

тышдырыб, ол къатышмадан 5 граммны уллу шай къашыкъ бла бирни) 200 миллилитр къайнагъан суугъа атыб, къанджал сауутда башын джабыб, аны да ичинде къайнай тургъан суу бла андан уллу бир къанджал сауутну ичине салыб, 15 такъыйкъаны къыздырыб, сора 45 такъыйкъаны сууутуб, сюзюб, ичинде къалгъан хансны да сыгъыб, сууун чыгъарыб, сюзюлюб алыннганнга къошуб, 200 миллилитрге джетмегенин да къайнагъан суу къуйуб джетдириб, 50 миллилитрден кюнюне 4 кере джылылай ичигиз.

КЪАЯ ЧАЙЫР

МУМИЕ

Къая чайырны адам баласы хайырланыб башлагъанлы юч минг джылдан артыкъ болады. Аны дарманлыгъы чынг алгъы бурун Иранда, Арабда, Орта Азияда, Индияда, Къытайда белгили болгъанды. Бурунгу белгили алимле Аб-Али ибн Сина, Ахмед аль Беруни, Хусайнхан Аляви къалай табыллыгъын, къалай джыйыллыгъын, къайсы ауруулагъа къалай хайырландырылыгъыбызны айтыб кетгендиле.

Къая чайыр кёб ауруугъа джарагъан багъалы дарманды. Дунияда медицина, илму не бек ёсген эсе да, аны сыйы чыгъа, аты айтылгъандан-айтыла келген болмаса, бир заманда да сёнъ болмагъанды. Неллай бир ол сюзюле, тинтиле, сынала келсе, ол къадар алгъыннгы айтылгъанла бегий, джангы дарманлыкълары ачыла, магъанасы кенгере барады.

Бюгюнлюкде Къая чайырны илмугъа белгили болмагъан аз заты къалгъанды. Ол адамгъа борбай береди, къууат салады, джюрекни иги ишлетеди, джел аурууну, ич аурууну тазалайды, сары сууну эмеди, къан тюкюргенни тыяды, къалтырагъанны тохтатады, кёбгенни чёкдюреди, тили тутулгъанны ачады, буту-къолу тартыннганны тюзетеди, тюйюнмекни тешеди, джараны сотур этеди, джанууар къабханны ууун алады.

1988 джыл Мухаммат Хусейин джазгъанды.

Адам бир палахха тюшгюнчю,

Билалмайды тенгини хайырын.
Сыннган кьол, чыкьгъан бут,
Унутмай турурла къаяны чайырын.

1894 джыл али Хусейин огълы джазгъанды:

Сюе эсенг ажымсыз болургъа,
Урда сындыр бир саныныгы.
Къая чайырны таб да сал,
Бурунча этер джанынгы.

Къарачайны аууз чыгъармаларында ийнарла да тубейди къая чайырны юсюнден.

Сюймеклик ауруу тийгенди меннге,
Къайда афендини алхамы,
Аллах айтыб меннге джарамазмы
Къая чайырны балхамы.

Къая чайыр мийик таулада, чынкъыл къаялада, терен дор-бунлада, къая кзууушлада, таш габуча, таш тюкча, къаягъа джабышыб кьозлайды, къаядан айырыб алгъан да алай тынч тюлдю. Къая чайыр бал бла, сют бла, шай бла, тюз суу бла, кегет суу бла эритилиб джарашдырылады. Этинге джагъар ючюн тау чайырдан балхамны балда, ачы аракъыда, кегет сууда, кегет джаулада эритирге тыйыншлыды.

Керти къая чайыр аз джылыуда эриб къалады. Кертилигин билир ючюн, сатыб алгъан сагъатда баш бармакъ бла башала бармакъны ортасында беш такъыйкъаны тутсагъыз эрирге керекди.

Къая чайырны хайырланнган кёзюуде чагъыр эм башха ичкиликле ичерге джарамайды.

Ашхынында, ичегилеринде джарасы болгъан, сютде эритиб ичигиз. Къая чайыр бла сютню келишиулери 1:20. Сёз ючюн, бир грамм къая чайырны 20 миллилитр сютде эритирге керекди, д.а.к. хар адам кесини ауурлугъуна кёре, бир марда бла ичерге керекди. Айтыргъа, 70 килограмм ауурлугъу болгъан 0,2 граммдан, 80 килограмм ауурлугъу болгъан 0,3 граммдан эки кере, 90 килограмм болгъан - 0,4 граммдан эки кере, 90 килограммдан ауурлугъу уллу болгъан 0,5 граммдан эки кере. Эки кере дегенибиз, эртденбла ач къарангылай бла

ингир ала, Сютде эритилген къая чайыргъа бал къошуб ичерге боллукъду. Къая чайырны 25 кюнню къабыл этиб, 10 кюнню тохтаб, дагъыда 25 кюнню ичерге дурусду.

Тюз ичегини къан тамырлары керилиб, къан келген аурууу болгъан кюнюне эки кере эртденбла ачлай эм джата туруб, башында айтылгъаныча, кесини аурлугъуна кёре къабыл этсин. Аны да суйсе бал бла кёгет суу бла 1:20 келишиуде джарашдырсын. Аны бла къалмай, керилген къан тамырлагъа тау чайырны бла балны 1:5 келишиуде къатышма этиб, ол къатышмадан джагъыб турургъа да керекди. кесин да тюз керилген тамырлагъа джагъыб къоймай, теренирек ичегиге 10 сантиметрге дери джагъаргъа керекди 25 кюнню.

Башы ауругъа ёч болгъан а сют бла неда бал бла келишиулерин 1:20 этиб, кюнюне 2 кере ичсин, 25 кюнню. Мардасы ол адамны кесини ауурлугъуна кёре болгъанын эсде тутугъуз.

Тилкъаулагъа да къара чайырны бал бла келишиулерин 1:5 - 1:8 этиб, аурлукъларына кёре, 5-6 айны кюнюне эки кере ичерге тыйыншлыды.

Сабийи болмагъан эркишиле, тиширыу да аны быхы суу, не сарычыгъана суу, не къара шкилди суу бла келишиулерин 1:20 этиб, кюнюне эки кере ичигиз ауурлугъугъузгъа кере мардада алыб.

ДАРМАН ХАНС ЁСЮМЛЮКЛЕНИ ДЖЫЙЫЛЛЫКЪ КЁЗЮУЛЕРИНИ ОРУЗЛАМАСЫ

Дарман ханс ёсюмлюклени атлары		Хансланы джыйыллыкъ бёлюмлери	Къайсы айлада											
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	Адай гютдю	тамырын				+	+					+	+	
2	Абаза къоян	гоккасы бла чапыракъ- лары тамырын								+	+			
3	Адам джилек	урлугъун чапыракъларын							+	+	+	+		
4	Адам тамыр	тамырын							+	+	+	+		
5	Адам иеги	бютеу хансын							+	+	+	+		
6	Азгек ханс	тамырын										+	+	
7	Айю бал	баш тамырын								+	+			
8	Айю къулакъ	гоккаларын гокка кюренин								+	+		+	+
9	Айю джемиш	чапыракъларын				+	+	+	+			+	+	
10	Акъ бешбармакъ	хансын							+	+	+	+		
11	Акъ баш ханс, бабулач	гюл джоппу- сун					+	+	+	+				
12	Акъ тамыр	баш тамырын				+	+				+	+		
13	Акъ туякъ, Андырходжай	чапыракъла- рын тамырын					+	+				+	+	
14	Акъ къайын	чирчиклерин чапыракъларын		+	+	+			+	+	+			
15	Акъ къайын	гуммосун			+	+	+					+	+	+
16	Акъ чечек	чапракъларын	+	+	+	+			+	+				+
17	Акъ эчки ханс	хансын							+	+	+	+		
18	Алмайыр ду- гъума	хансын								+	+	+		
19	Алтынчач ханс	хансын							+	+				
20	Алтын чыгъа- накъ	хансын урлугъун тамырын								+	+		+	+

Дарман ханс ёсюмлюклени атлары		Хансланы джыйыллыкъ бёлюмлери	Къайсы айлада											
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
21	Андыз	баш тамырын, тюб тамырын					+	+			+	+	+	
22	Баппахан	тамырын хансын				+	+	+		+	+	+	+	
23	Болдыргъан	баш, тюб тамырын					+							
24	Балханий ханс	хансын					+	+			+	+	+	
25	Бал ханс, юч чапракъ	хансын					+	+	+	+	+	+		
26	Безгек от	баш, тюб тамырын							+	+	+			
27	Беш чапракъ	чапыракъларын					+	+	+					
28	Бёрю тырнакъ	баш тамырын				+				+	+	+		
29	Бууунлу ханс джикли ханс	хансын							+	+	+			
30	Бюрче ханс, Будиан	урлугъун								+	+			
31	Гёлендир	хансын тамырын							+	+	+			
32	Гокка баш ханс	гокка джоппусун						+	+	+	+			
33	Гондарай	урлугъун									+	+		
34	Гютдю ханс	гоккасы бла чапырагъын тамырын						+	+	+		+	+	+
35	Джабышмакъ	гоккасын джемишин					+	+		+	+	+		
36	Джазгъы ду- уджана	хансын					+	+	+	+				
37	Джандыз, нау- руз чечек, сары сыргъа	чапыракъ- ларын, баш, тюб тамырын				+		+	+				+	+

Дарман ханс ёсқомлюклени атлары		Хансланы джыйыллыкъ бёлюмлери	Къайсы айлада											
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
38	Джерк	гагарагын	+	+	+									
39	Джеге	гоккасын							+	+				
40	Джол ханс	баш тамы- рын, хансын					+	+	+	+	+	+	+	
41	Дух гокка ханс къоян къулакъ	хансын				+	+	+						
42	Дугъума	чапыракъларын							+	+	+			
43	Джулдузлу чыгъанакъ	хансын						+	+	+	+			
44	Дыгъылен джоп- пу	хансын						+	+	+	+			
45	Джылан сют	чапыракъларын						+	+	+	+			
46	Джылан тамыр	тамырын									+			
47	Джылкы къу- лакъ	чапыракъларын тамырын					+	+			+	+		
48	Джылан от	хансын				+	+							
49	Джюмел ханс къачкъылыкъ	тюб соханын										+	+	
50	Ёткюр къюндюш кертурс	баш тюб тамырын									+	+	+	
51	Зем-зем ханс	хансын				+	+							
52	Зыка	хансын					+	+	+	+				
53	Ийисли уллу ёзек	тамырын чапыракъларын бла гоккасын				+	+				+	+	+	
54	Ийисли гин	урлугъун хансын						+	+	+	+	+		
55	Илегек дугъума	хансын							+	+				
56	Илинмек ханс Текелюйюз	хансын								+	+	+		

Дарман ханс ёсюмлюклени атлары		Хансланы джыйыллыкъ бёлюмлери	Къайсы айлада											
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
57	Ингил ханс Ариулаучу ханс	хансын					+	+	+	+	+			
58	Ит бурун	урлугъун чапырагъын тамырын	+	+	+	+	+	+		+	+	+		
59	Ит дугъума	хансын					+	+	+					
60	Кешене ханс	хансын			+	+	+	+						
61	Кёк гюлю ханс	гоккасын						+	+					
62	Кёбдюреуюк ханс, тиш от тонгуз чыгъа- накъ	урлугъун чапырагъын										+	+	
63	Карагеген	тамырын саптагъайын				+	+	+				+	+	
64	Къаншау чапракъ	тюб соханын								+	+	+		
65	Къара уллу ёзек, сабалыкъ	джемишин гоккасын					+	+			+	+		
66	Къансиер, къызыл ханс	хансын баш тюб тамырын						+	+			+	+	+
67	Къара тамыр	чапырагъын тамырын						+	+			+	+	
68	Къарампил	хансын						+	+					
69	Къара шай ханс	хансын						+	+	+				
70	Къара тау шай	чапырагъын					+	+						
71	Къара ханс	тамырын										+	+	
72	Къара къайын	джемишин										+	+	
73	Къара шкилди къара джуму- къул	джемишин									+	+		
74	Къара баш ханс	хансын						+	+	+	+			
75	Киштик табан	хансын					+	+	+					

Шкилди
Можжевельник обыкновенный

Эмен терек
Дуб

Эчки кыулак
Козлятник восточный

Сары-кытзынагыч
Облепиха крушиновая

Сары-кыттык шыгъ
Гессмертия песчаный

Суу кыбжики
Терез водной
Почвенная трава

Суу кысыкка тындамыл жанс
Морозник каспийский

Мия ханс, татлы тамыр,
Солодка голая

Мурту,
Калина обыкновенная

Мурса,
Крапива двудомная

Мангылан,
Белена черная

Чабхын ханс
 Чабрец
 Тимьян ползучий

Чохбаш ханс
 Кровохлебка лекарственная

Чюгондюр
 Свекла обыкновенная

Шаптал
 Абрикос обыкновенный

Тёрткюл к'аура
Гырхы ханс
Пустырник пятилопастный

Тюртю
Барбарис обыкновенный

Сары тьюме ханс
Пижма обыкновенная

Тюклю шаптал
Персик обыкновенный

Кыыама тамыр
Подмаренник настоящий

Кыыааһот
Наһарстхика

Кыытай тамыр
Жынышени обыкновенный

Кюндюш
Черемшца Лаббала

Кысара тамыр
Чернокорень лекарственный

Кысара шай жанс
Душпада обыкновенная

Кысара тавушай, тавушайлыкчаалды
Рододендрон кавказский

Кысара жанс
Олепник лекарственный

Татысузханс ачы ханс
Полынь горькая

Тели мусхот, ийисли тели мусхот
Болиголов пятнистый

Тегерек чыгбанакъ
Мордовник шароголовый

Тауукъ бюртюк
Паслен черный

Дарман ханс ёсюмлюклени атлары		Хансланы джыйыллыкъ бёлумлери	Къайсы айлада											
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
76	Къоян къобуста	хансын							+	+	+	+		
77	Къошхасалмаз къушкъонмаз	къабугъу				+	+	+						
78	Къутуртуучу ханс	чапырагъын тамырын						+	+			+	+	+
79	Къызыл шкилди къызыл джумукъл	чапырагъын тамырын					+	+	+			+	+	
80	Къызыл тамыр	хансын						+	+					
81	Къызыл от	чапырагъын						+	+					
82	Къытай тамыр	тамырын								+				
83	Кюндюш	баш, тюрб тамырын											+	+
84	Лыбыта, къаз аякъ	хансын							+	+				
85	Мёлекей	хансын						+	+					
86	Мия ханс, тат- лы тамыр	баш, тюрб тамырын								+	+			
87	Муртху	къабугъун джемишин				+							+	+
88	Мурса	чапырагъын						+	+	+	+			
89	Мынгылан	чапырагъын урлугъун					+	+	+	+		+	+	
90	Наз	чирчигин ийнесин						+	+	+	+			
91	Нарат терек	чирчигин		+	+	+	+							
92	Нартюх	джибегин							+	+	+			
93	Одал чапракъ	чапырагъын гоккасын						+	+					
94	Раса	баш тамырын				+	+	+	+	+	+	+		
95	Сабан ханс	тамырын									+	+		

Дарман ханс ёсюмлюклени атлары		Хансланы джыйыллыкъ бёлюмлери	Къайсы айлада											
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
96	Сант мурса, сангырау мурса	гоккасын					+	+						
97	Сары къурмач баш ханс	гоккасын хансын								+	+	+		
98	Сары чыгъа- накъ	джемишин чапырагъын								+	+	+	+	
99	Сары киштик аякъ	гюл джоп- пуссуу					+	+						
100	Суу шибижи	хансын					+	+	+	+	+			
101	Сюрюучю арт- макъ	хансын					+	+	+	+	+			
102	Сютлю ханс, сют ханс	хансын					+	+	+	+				
103	Сибириткилик	хансын								+				
104	Такъюзюк терек	джемишин										+	+	+
105	Татыран ханс	тамырын				+	+	+	+	+				
106	Татыусуз ханс, ачы ханс	хансын								+	+	+		
107	Тегерек чыгъа- накъ, киштик баш ханс	урлугъун									+	+		
108	Терткюл къаура гырхы ханс	хансын								+	+	+		
109	Сары тойме ханс	хансын тамырын гоккасын								+	+	+		
110	Тюлкю аякъ	баш тамырын										+	+	+
111	Тюлкю къуй- рукъ	хансын								+	+			
112	Уллу мант	тамырын					+	+	+	+	+			
113	Хумеллек	гагарагын										+	+	
114	Чапхын ханс	хансын								+	+			

Дарман ханс ёсқомлюклени атлары		Хансланы джыйыллыкъ бёлюмлери	Къайсы айлада											
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
115	Чох баш ханс	баш, туб тамырын									+	+	+	
116	Шкилди	джемишин									+	+	+	
117	Эл къыргъан, бёрю шибижи	къабугъун джемишин		+	+				+	+				
118	Эмен терек	къабугъун					+	+						
119	Эчки ханс	хансын						+	+	+				
120	Эчки аякъ	чапырагъын						+	+	+				
121	Эшек чыгъа- накъ	чапырагъын гокка чете- нин						+	+	+				
122	Юч чапракъ суу ханс	чапырагъын					+	+	+					
123	Сарх баш ханс	тамырын				+	+	+	+					

ХАЙЫРЛАНДЫРЫЛГЪАН КИТАБЛА

1. Атлас. Ареалы лекарственных и родственных растений СССР. Под ред. Шмидта В.М. Ленинград, 1983 г.
2. Атлас ареалов и ресурсов лекарственных растений СССР. Гл. редактор Чиков П.С. Москва, 1983 г.
3. Блиновой К.Ф., Яковлева Г.П. Ботанико-фармакогностический словарь. Москва, 1991 г.
4. Бобрищев К.В. Пути исцеления. Киев, 1997 г.
5. Беликов В.Г. Синтетические и природные лекарственные средства. Москва, "Высшая школа", 1993 г.
6. Гаммерман А.Ф., Гром И.И. Дикорастущие лекарственные растения СССР. Москва, 1976 г.
7. Данников Н.И. Ваш травник "Рипол Классик", 2000 г.
8. Иванова К. Справочное пособие по геомеопатии. Пресс, 1992 г.
9. Куреннов П.М. Знахарские рецепты. М.П. "Хобби", 1991 г.
10. Куреннов П.М. Русский народный лечебник. Москва, 1993 г.
11. Кузнецова М.Н. Лекарственное растительное сырье. Москва, 1984 г.
12. Кадаев Г.Н. Лекарственные растения Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1963 г.
13. Ладынина Е.А., Морозова Р.С. Фитотерапия. Ленинград, 1987 г. Ладынина Е.А., Морозова Р.С. Лекарственные растения в медицине и в быту. Ставрополь, 1989 г.
14. Малахов Г.П. Полное очищение организма. ИК "Комплект" СПб, 1996 г.
15. Малахов Г.П. Целительные силы - очищение организма и правильное питание. Санкт-Петербург. ИК "Комплект", 1998 г.
16. Мирошниченко М.М. Сам себе доктор. Ростов-на-Дону, 1992 г.
17. Машковский М.Д. Лекарственные средства. Москва, 1972 г. Т. 1-2.
18. Носов А.Н. Лекарственные растения. Москва, 2001 г.
19. Носаль М.А., Носаль И.М. Лекарственные растения и способы их применения в народе. Минск, 1997 г.
20. Николайчук Л.В., Жигар М.П. Целебные растения. Харьков, 1991 г.

21. Никиточкина Т.Д. Лекарственные растения леса. Москва, 1991 г.
22. Нейштадт М.И. Определитель растений. Москва, 1948 г.
23. Петров В.В. Растительный мир нашей Родины. Москва, 1991 г.
24. Полная энциклопедия народной медицины. Гл. редактор Непокойчицкий Г.А. Москва, 2002 г. Т. 1-2.
25. Полудейный Л.В., Сотник В.Ф., Хлапцев Е.Е. Эфирномаслянистые лекарственные растения. Москва, 1979 г.
26. Рубцов В.Г. Зеленая аптека. Лениздат, 1984 г.
27. Рекомендации по сбору, приготовлению лекарственных трав и растений, произрастающих в Ставропольском крае. Краевой комитет общества Красного Креста. Краевой дом санитарного просвещения. Ставрополь, 1986 г.
28. Сигидин Я.А., Шварц Г.Я., Арзаласцев А.П., Либерман С.С. Лекарственная терапия воспалительного процесса. Москва, 1988 г.
29. Середин Р.М., Соколов С.Д. Лекарственные растения и их применение. Ставрополь, 1969 г.
30. Цыркунов В.М., Комар В.И., Васильев В.С. Немедикаментозное лечение инфекционных больных. Минск, 1996 г.
31. Шаталова Г.С. Целебное питание. Москва, 1997 г.
32. Юркевич И.Д. Лекарственные растения и их применение. Минск, 1974 г.
33. Яковлев Г.П., Челомбитько В.А. Ботаника. Санкт-Петербург. Спец. Лит. Изд-во СПХФА, 2001 г.
34. Ушбаев К.У., Курамысова И.И., Аксенова В.Ф. Целебные травы. Алма-Ата, 1976 г.
35. Амирдовеат Амасияян. Научное наследство ненужное для неучей. "Москва наука", 1990 г.
36. Буш Н.А. Материалы для флоры Карачая, 1909 г.
37. Жмакина А.К. Флора пастбищ окрестностей Кисловодска. г. Пятигорск, 1903 г.
38. Кос Ю.И. Растительность Кабардино-Балкарии и ее хозяйственное использование. Нальчик, 1959 г.
39. Кос Ю.И. Лекарственные растения Кабардино-Балкарии.
40. Алексеев Б.Д., Муравьева Д.А., Коробков Т.А., Середин Р.И. Лекарственные растения Северной Осетии. г. Орджоникидзе, 1958 г.

41. Уткин Л.А. Дикорастущие и культурные растения Кавказа, 1931 г.

42. Асеева Г.И., Блинова К.Ф., Эковеев Г.К. Лекарственные растения тибетской медицины. Новосибирск. Наука, 1985 г.

43. Смак Г.К. Зеленая аптека. Урожай, 1970 г.

44. Каноны врачебной науки. Абу Али Ибн Сина. 3-я и 4-я книга. Ташкент.

БАШЛАРЫ

Ал сёз	3
Дарман хансланы хайырландырыуну тарихи	6
Дарман хансланы кьалай, джыяргъа керекди?	11
Кьалай кебдирирге керекди?	13
Ашхыныны кьабукъ хырыуунда сууугъу болгъан	14
Ашхынны кьабукъ хырыууну сууугъу болган, ашхынны мыстысы кеб болган	14
Ашхыныны кьабукъ хырыуунда сууугъу болгъан, ашхынында мыстысы аз болгъан	15
Ашхынында джангы-эски ауруулары болгъанла бу дарман хансла бла былый багъылыгъыз	16
Ашхыны, ичегилери тюз ишлемейин инжилгенле бу дарман хансла бла кесигизни багъаргъа боллукъсуз	17
Сарыу кесген, ичинден, хатхусундан тынчлыгъы болмагъан	18
Ашхынында, ичегилеринде хант иги бишмейин ичи ётсе	18
Ашхынны шайы	20
Дагыда былай ётерге боллукъду	21
Ашхыныны эски сууугъу болуб, ашхыныны сууунда мыстысы кёб болгъанлагъа	21
Джюреги тишлеб, сарыууну кесген, ичи джюрюмеген адамла бу дарман ханслагъа эс бёлгюз	22
Ашхыныны хырыууну кьабугъунда ачылгъан кёб ууакъ джарачыкълары болгъанла бардыла, аллай адамлагъа бу хансла джораланадыла	22
Ашхынны эски сууугъу болуб, ашхынны сууу джетимсиз болса, бу дарман хансла бла хайырла- ныгъыз	23
Ашхыныны хырыууну кьабугъунда ачылгъан ууакъ джарачыкъла ашланыб къан келсе, ашхыны ауруб къыйнаса, иссиси кёлтюрюлсе, бу дарман хансланы джарашдырыб хайырланган иги себеб табарыкъды	24
Ичи иги джжюрюмегеннге, ичи кьатаргъа ёч болгъаннга бу хансла болушурукъдула	25
Ичи иги джюрюмеген инсанлагъа бу дарман хансла- ны теджейме,бек иги джарарыкъдыла	25
Джаулу ичегини эски, джангы ауруу болса (дизентерия, сальмонеллез), бу хансладан магъана чыгъарыкъды	26

Сууалчан ауруу болгъанлагъа бу дарман хансдан магъана чыгъарыкъды	28
П. Трихоцефалезу болгъанлагъа	28
Ш. Тегерек сууалчанлары болгъанлагъа (аскаридоз, энтеробиоз)	28
Трихоцериоз, Аскеридоз, энтеробиоз болса	29
Ëт быргъыларында къыяуу болгъанла бу дарман хансланы былай джарашдырыб къабыл этигиз	29
Бауурундан ётю иги чыкъмагъаннга	30
Ëт къууугъунда сууугъу болгъаннга	30
Ашхынында, ичегиледе хант иги бишер ючюн, хауа джыйылгъанын да аз этер ючюн бу хансла бла хайырланыгъыз	31
Бауурунда джангы суугъу болгъанла, бу дарман ёсюмлююкле бла хайырланыгъыз	31
Баууруну эски аурууу болгъанла	32
Баууру ачытыб къыйнагъаны болгъаннга	32
Эски бауур ауруууну себеби бла баууру джыйырылыб, берч болуб кёбюб кёлтюрюлсе (цирроз печени)	33
Ичегисинде дисбактериоз аурууу болгъаннга	33
Хатхусу бек кёбгениге, хатхусу ауругъаннга	33
Ашхынында, ичегисинде джарасы болгъан	34
Тамакъ аурууу болгъан	35
Баш ёпкесинде джангы аурууу, сууугъу болгъан	36
Баш ёпкесини хауа джоллары бууулуб, хауа джетмей къыйналгъан	37
Тамагъы, баш ёпкеси, ёпкеси, хауа джоллары ауругъанланы джетеллери болады	38
Ёпкесинде сууугъу болгъан	39
Чахоткасы болгъан	40
Чархында сууугъу болгъан, иссиси кёлтюрюлген	40
Бурун сууу келирге ёч болгъан	41
Зуккочукъ этген	42
Тегерек сууалчаны болгъан (аскарида, остриц)	42
Аскарида бла власоглав сууалчаны болгъан	42
Букълесин сууалчаны болгъан (бычий цепень)	43
Баууру ауругъан	43
Ëт къууугъу ауругъан	43
Ëт къууугъунда ташы болгъан	44
Эски бауур аурууну зараны бла баууру уллу болгъан	44
Бауурунда, ёт къууугъунда ташы болмай, сапрандан ауругъан	45
Ашхыныны тубюнде беzi ауругъан	45

Эркишини чат безини сууугъу болуб кыйналса	45
Джангы бюрек ауруу болгъан	46
Бюрегигизни ариуларгъа сюе эсегиз	46
Сийдик къууугъуну сууугъу болгъан	47
Кече тубюне сийген	47
Джигине, сюегине, кемик сюегине, сингирине туз джыйылыб кыйналгъан	47
Омураулары орталарына туз джыйылыб кыйнаса	48
Къулагъы ауругъан	49
Кесекле тийген кюнден тебреб, неда кесекле ауруу джайылыб башланнганын эшитсегиз	49
Кёзюнде сууугъу болгъан	50
Кёзюне акъ тюшген	51
Тиши ауругъан	51
Тери ауруулары, башха инджиулери болгъанла	52
Джукъусузлагъа Гочарны джастыгъы	53
Къан басымы кёлтюрюлген адамгъа Гочарны джастыгъы	54
Джебегине джетген, тынчлыкъсыз болгъан адам	54
Мыйысына къан куйулгъан (инсульт)	55
Джюреги кючлю ауруб, дженгил тебген неда джюрегинде тутхан ауруу болгъан былай этигиз	55
Кыйналыб солугъангъа, солууу тыйылыб ауругъан былай этсин	56
Къан тамырларыны ичинде туз гыртчыкълары болуб, эси кемейиб, унутургъа ёч болгъан, кёллары къалтыраб башлагъанла былай этигиз	56
Къан басымыгъыз тыйыншлы белгиден энгишгъа болса	57
Къан басымыгъыз тыйыншлы белгиден ёрге	
Кёлтюрюлсе, былай этигиз	56
Къаныгъызны тазаларгъа сюе эсегиз, былай этигиз	58
Тютюн ичгенни къояргъа сюе эсегиз, былай этигиз	59
Омурауларыгъызда остеохондроз спондилоз аурууларыгъыз аурутуб кыйналаса былай этигиз	59
Базыкъ, токъ адам азаргъа мадар излесе былай этсин	59

ДАРМАН ХАНС ЁСЕМЛЕНИ КЪРАЧАЙЧА АТЛАРЫ	ДАРМАН ХАНС ЁСЕМЛЕНИ ОРУСЧА АТЛАРЫ	
Абаза къоян	Мальва лесная (Просвирник лесной)	61
Адай гютдю	Алтей лекарственный	62
Адам джилек	Земляника лесная	64
Адам тамыр	Тамус обыкновенный (Адамов корень)	65
Адам-иеги	Буквица обыкновенная	65
Азгек ханс	Цикорий обыкновенный	66
Айю бал	Купена многоцветковая	68
Айю къулакъ	Коровяк обыкновенный	69
Айю джемиш	Толокнянка обыкновенная	70
Акъ бешбармакъ	Лапчатка серебристая	71
Акъбаш ханс, ачы гокка, бабулач	Ромашка аптечная	72
Айры баш ханс, акъ тамыр	Перей ползучий	74
Акътуякъ ханс, андырходжай	Белокопытник гибридный	75

Акъ къайын	Береза бородавчатая	76
Акъ къайын гуммос	Черный березовый гриб (Чага)	77
Акъ чечек	Омела белая	78
Акъ эчки ханс	Донник белый	80
Алмайыр дугъума	Мелисса лекарственная	80
Алтынчач	Золототысячник обыкновенный	82
Алтын чыгъанакъ	Дурнишник колючий	83
Андыз	Девясил высокий	84
Балий	Вишня обыкновенная	85
Баппахан	Одуванчик лекарственный	85
Балдыргъан	Дягиль лекарственный (Аптечный)	87
Балханий ханс, ёпке ханс	Медуница лекарственная	88
Бал ханс, юч чапыракъ	Клевер луговой	89
Бауур ханс	Дымянка шлейхера	90

Безгек от дарман, джюрек дарман, киштик ханс	Валериана лекарственная	91
Бешчапыракъ	Сабельник болотный	93
Бёрю тырнакъ	Змеевик мясокрасный горец мясокрасный	94
Бууунлу ханс, джикли ханс	Хвощ полевой	95
Бурун къанатычучу гоккалы бёрю чечек	Лютик ядовитый, лютик многоцветковый	96
Бюрче ханс	Тмин обыкновенный	96
Быхы	Морковь посевная	98
Гардош	Картофель	99
Гёлендир	Петрушка кудрявая	99
Гин ханс	Укроп огородный	100
Гокка баш ханс	Календула лекарственная, ноготки лекарственные	101
Гокка кёкен	Сирень обыкновенная	103
Гокка оймакъ, четенчик, къубрай ханс	Колокольчик круглолистный	104
Гондарай	Крушина слабительная	105

Гургум	Крыжовник европейский	106
Гютдю ханс	Просвирник пренебреженный	106
Джабышмакъ	Боярышник пятипестичный, боярышник кроваво-красный, боярышник однопестичный, боярышник колючий, боярышник согнутостолбиковый	107
Дууджана, джазгъы дууджан	Горицвет весенний, адонис весенний	109
Джайма шкилди	Вереск обыкновенный	110
Джаулу къачхач	Мак масличный	111
Джандыз, сары сыргъа, науруз чечек	Первоцвет лекарственный	112
Джюз джыллыкъ джаулу ханс	Алоэ деревовидное	114
Джерк	Ольха серая	115
Джѣге	Липа сердцевидная	117
Джилпи	Бересклет бородавчатый	118
Джол ханс	Спорыш, горец птичий, мурава трава, птичья гречиха	119
Дух гокка ханс, къоян къулакъ	Ландыш майский	120

Дугъума, тюзде ёсген	Мята полевая	122
Шибижи дугъума	Мята перечная	122
Илегек дугъума	Мята длиннолистная	122
Бурма дугъума	Мята курчавая	122
Джулдузлу чыгъанакъ	Якорцы стелющиеся	123
Дыгъылен джоппу	Костянка каменистая	124
Дыгъылен, къара наныкъ	Ежевика сизая	125
Джылан сют ханс	Очиток кавказский	126
Джылан тамыр	Листовень лекарственный	126
Джылан от	Очиток едкий	127
Джылан эмизик, чабдар	Клевер ползучий	128
Байрым оту	Шалфей мускатный	129
Джылкы кзулакъ	Щавель конский	130
Къачхылыкъ, герге от замансызлыкъ, джюмел ханс	Безвременник великолепный	132

Ёткюр кюндюш кертурус	Горечавка желтая	134
Ётюрюк алтын чач	Крестовик широколистный	135
Зем-зем ханс	Герань лесная	136
Зыка	Клоповник полевой, гречиха дикая, кресс-салат	137
Зынтхы	Овес полевой	137
Ийисли уллу ёзек	Бузина вонючая травянистая	138
Ийнели сары ханс	Пуповка красильная	139
Ийисли гин	Укроп пахучий	140
Илегек дугъума	Мята длиннолистная	141
Илинмек ханс текелмюйюз	Черёда трехраздельная	141
Ингил ханс, ариулаучу ханс	Чистотел большой	142
Ит бурун	Шиповник	145
Ит дугъума	Будра плюшевидная	147
Къаб	Тыква обыкновенная	148

Къара тасман, кешене ханс	Барвинок малый	150
Къаргъа кёз	Вороний глаз обыкновенный	151
Кендир	Конопля посевная	152
Кёк гокка ханс	Василек синий	153
Кёбдюреуюк ханс, тиш от Тонгуз чыгъанакъ	Дурман обыкновенный	154
Къарагёген	Терн, слива колючая	156
Къаншау чапыракъ	Ятрышник	157
Къара уллу ёзек, сабалыкъ	Бузина черная	158
Къара дугъум, къызыл дугъум, акъ дугъум	Смородина черная, смородина красная, смородина белая	159
Къансиер мырды ханс	Кипрей узколистный, иван-чай	160
Къаратамыр	Чернокорень обыкновенный	161
Къарампил	Гвоздика бледноцветковая	162
Къара шай ханс	Душица обыкновенная	163
Къара тау шай, тау залыкъылды	Рододендрон кавказский	164

Къара ханс	Окопник лекарственный	165
Къара къайын	Черемуха обыкновенная	166
Къара шкилди, къара джумукъул	Черника обыкновенная	167
Джыллыкъ турма	Репка огородная	168
Къара турма	Редька огородная	169
Бал къамиш, къамиш къаура	Тростник обыкновенный	170
Къара баш ханс	Черноголовка обыкновенная	171
Киштиктабан	Кошачья лапка двудомная	172
Киштикмыйыкъ	Почечный чай, кошачий ус	173
Киштик дугъума	Кошачья мята	174
Къобуста, ала къобуста	Капуста огородная, капуста цветная	175
Къоз терек	Орех обыкновенный	175
Къозу къулакъ	Щавель обыкновенный	177
Къоян къобуста	Очиток большой	178

Къушкъонмаз, къошхасалмаз	Крушина ломкая	178
Къутуртуучу ханс	Красавка обыкновенная	179
Къызыл шкилди, къызыл джумукъул	Брусника обыкновенная	181
Къызыл тамыр	Подморенник настоящий	183
Къызыл от	Наперстянка	184
Къытай тамыр	Женьшень	185
Кюндюш	Чемерица Лобеля	187
Лыбыта, къаз-аякъ	Лебеда раскидистая, марь белая	188
Мёлекей	Фиалка полевая	189
Мия ханс, татлы тамыр	Солодка голая	189
Муртху	Калина обыкновенная	190
Мурса	Крапива двудомная	192
Мандалакъ	Бутень ароматный	194
Мынгылан	Белена черная	194

Наз	Пихта	196
Науруз чечек	Первоцвет крупночашечный	197
Наныкъ	Малина обыкновенная	198
Нарат терек, нарат чыгъана чапыракъ	Сосна обыкновенная	200
Нартюх	Кукуруза обыкновенная	201
Наша	Огурец посевной	202
Одал чапыракъ	Мать-и-мачеха	203
Орус мусхот	Горичник русский	204
Раса	Папоротник мужской	205
Сабан ханс	Стальник полевой, бычья трава	206
Сант мурса, сангырау мурса	Глухая крапива, яснотка белая	207
Сары къурмачбаш ханс, сапран ханс	Зверобой продырявленный	208
Сары чыгъанакъ	Облепиха крушиновая	211
Сары киштик аякъ	Бессмертник песчаный	212

Суу шибижи	Перец водяной	214
Сууукъгъа чыдамлы ханс	Морозник кавказский	216
Сыбызгъылыкъ	Дудник лесной	217
Сюрючю артмакъ	Пастушья сумка	218
Сютлю ханс	Молочай буасье	220
Сютлю чыгъанакъ	Осот огородный	220
Сибирткилик ханс	Полынь метельчатая	221
Такъюзюк терек	Рябина обыкновенная	222
Татыран ханс, бештырнакъ	Хрен обыкновенный	223
Татыусуз ханс, ачы ханс	Полынь горькая	225
Тамыза	Сурепка обыкновенная	227
Тели мусхот, ийсли тели мусхот	Болиголов пятнистый	227
Тегенек	Колючник обыкновенный	228
Тегерек чыгъанакъ	Мордовник шароголовый	229

Киштикбаш ханс	Мордовник обыкновенный	230
Тауукъ бюртюк	Паслен черный	231
Тели зыка	Желтушник серый	232
Тёрткюл къаура, тели мурса, гырхы ханс	Пустырник пятилопастный	233
Тюртю	Барбарис обыкновенный	234
Сары тюйме ханс	Пижма обыкновенная	236
Тюкю шаптал	Персик обыкновенный	237
Къаз аякъ, тюкю аякъ	Лапчатка прямостоячая, Колган дикий	238
Тюкю къуйрукъ	Тысячелистник обыкновенный	239
Уллу мант	Лопух большой	241
Уллу ит тил чапыракъ	Подорожник большой	243
Фатар къытай тамыр	Каланхоэ перистое	245
Хумеллек	Хмель обыкновенный	245
Тыхтен къая сохан, айю сохан	Черемша	247

Чертлеуюк	Орешник лесной	248
Чёплеу	Подсолнечник однолетний	249
Чабхын ханс, ийисли ханс	Чабрец	250
Чохбаш ханс	Кровохлебка лекарственная	251
Чум	Кизил обыкновенный	253
Чырмауукъ ханс	Вьюнок полевой	253
Чюгюндюр	Свекла обыкновенная	254
Шаптал	Абрикос обыкновенный	256
Шкилди	Можжевельник продолговатый	256
Эбзе къозу къулакъ	Щавель воробьиный, кислица кавказская	258
Элкъыргъан бёрю шибиж	Волчегодник, волчьи ягоды	258
Эчки къулакъ	Козлятник восточный	259
Эмен терек	Дуб	260
Эчки ханс	Донник лекарственный	261

Эчки аякъ	Подорожник средний	262
Эшек чыгъанакъ	Татарник колючий	263
Юч чапыракъ суу ханс	Трилистник водяной, трифоль	264
Юч бетли дух ханс	Фиалка трехцветная	265
Къая чайыр	Мумие	266
Дарман ханс ёсюмлюклени джыйыллыкъ кёзюулери орузламасы		269
Хайырландырылгъан китабла		276

БЛИМГОТОВ КОЧАР ХЫЗЫРОВИЧ

**ЛЕКАРСТВЕННЫЕ РАСТЕНИЯ КАРАЧАЕВО-БАЛКАРИИ
И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ**

Редактор *Аллаев Б.Д.*
Корректор *Блимготова М.К.*
Компьютерный дизайн и верстка *Бутусова К.Н.*

Сдано в набор 01.07.2004 г.
Подписано в печать 01.12.2004 г.
Формат 60x84¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура "Школьная". Печать офсетная.
Печ. л. 20,5. Заказ 1764. Тираж 2000 экз.

2005 г. ООО "Полиграфист-2". Св-во № 1040900954093.
369000, г. Черкесск, ул. Первомайская, 47.